

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИКА

Підручник

У двох томах

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора А. Ф. Волобуєва,
доктора юридичних наук, професора Р. Л. Степанюка,
доктора юридичних наук, доцента В. О. Малярвої*

Том 2

Харків 2018

УДК 343.98(477)(075.8)
ББК 67.9(4УКР)62я73
К82

Колектив авторів:

Волобуєв А. Ф., проф., д-р юрид. наук – глави 19, 20 (у співавторстві з І. О. Крепаковим), 21, 30; **Одерій О. В.**, доц., д-р юрид. наук – глава 31; **Степанюк Р. Л.**, проф., д-р юрид. наук – глава 28; **Щербаковський М. Г.**, доц., д-р юрид. наук – глава 33 (у співавторстві з Д. В. Пашневим); **Гусєва В. О.**, доц., канд. юрид. наук – глава 25; **Кікінчук В. В.**, канд. юрид. наук – глава 34 (у співавторстві з О. В. Пчеліною); **Книженко С. О.**, канд. юрид. наук – глава 29; **Колесніков В. В.**, доц., канд. юрид. наук – глава 26; **Крепаков І. О.**, ст. наук. співробітник, канд. юрид. наук – глава 20 (у співавторстві з А. Ф. Волобуєвим); **Лускатов О. В.**, доц., канд. юрид. наук – глава 24; **Макаренко Є. І.** – проф., канд. юрид. наук – глава 23 (у співавторстві з Б. А. Бурбелом та О. А. Севідовим); **Матюшкова Т. П.**, доц., канд. юрид. наук – глава 22; **Пазинич Т. А.**, доц., канд. юрид. наук – глава 27; **Пашнєв Д. В.**, доц., канд. юрид. наук – глава 33 (у співавторстві з М. Г. Щербаковським); **Пчеліна О. В.**, доц., канд. юрид. наук – глава 34 (у співавторстві з В. В. Кікінчуком); **Савчук Т. І.**, канд. юрид. наук – глава 32; **Севідов О. А.**, канд. юрид. наук – глава 23 (у співавторстві з Б. А. Бурбелом та Є. І. Макаренко); **Бурбело Б. А.** – глава 23 (у співавторстві з О. А. Севідовим та Є. І. Макаренко).

Рецензенти:

С. С. Черняєвський – д-р юрид. наук, проф., проректор Національної академії внутрішніх справ, заслужений діяч науки і техніки України;

К. О. Чаплинський – д-р юрид. наук, проф., завідувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ;

О. О. Юхно – д-р юрид., проф., завідувач кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ.

*Затверджено Вченою радою Харківського національного університету
внутрішніх справ (протокол № 3 від 31.03.2017)*

ISBN 978-966-610-230-3
ISBN 978-966-610-232-7 (Т. 2)

© Колектив авторів, 2018
© Волобуєв А. Ф., Степанюк Р. Л.,
Малярова В. О., загальна редакція, 2018
© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2018

Розділ IV

КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА

Глава 19

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА ЯК РОЗДІЛ НАУКИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Об'єкт і предмет криміналістичної методики. Криміналістична методика є заключним розділом криміналістики, в якому розробляються теоретичні положення та практичні рекомендації з розслідування окремих видів злочинів з урахуванням їх особливостей. Тобто, методика є сукупністю своєрідних програм (алгоритмів) розслідування злочинів, а її практичні рекомендації спираються на наукові положення, які формулюються в результаті вивчення конкретного об'єкта – сукупності певних явищ дійсності.

Головне завдання методики полягає в забезпеченні слідчого (органа дізнання) знаннями про те, які ситуації можуть скластися під час розслідування злочинів певного виду та як треба в них діяти, щоб досягти успіху. Тобто, методика дає знання про те, які слідчі дії й оперативно-розшукові заходи треба здійснювати і в якій послідовності, та про те, в чому полягають особливості їх підготовки та проведення. Тому *об'єктом її вивчення* перш за все є діяльність із розслідування злочинів окремих видів. Але замало знати, як діяв слідчий у тій чи іншій ситуації, не менш важливо пояснити, чому він вибрав саме таку послідовність дій. Очевидно, що для відповіді на це питання необхідно враховувати особливості вчинення злочинів окремих видів (місце, час та обстановку, способи злочинів і характерні сліди, які вони залишають, особливості злочинців та ін.). Тому об'єктом вивчення методики є також і діяльність злочинців, яка в криміналістиці визначається як механізм учинення злочинів окремих видів.

Отже, методика вивчає складний об'єкт, у який входять два протилежні, але пов'язані між собою види людської діяльності. Визначимо їх у логічній послідовності:

- 1) механізм учинення злочинів окремого виду;
- 2) розслідування злочинів окремого виду (діяльність слідчих, органів дізнання).

Взаємний зв'язок між двома складовими частинами об'єкта методики полягає у тому, що не лише механізм учинення злочинів впливає на слідчу практику, але і навпаки – слідча практика викликає поступову трансформацію цього механізму (злочинці теж враховують діяльність правоохоронних

органів). Прагнення злочинців до винайдення різноманітних прийомів приховування злочину та протидії розслідуванню слід урахувувати під час розробки теоретичних положень і практичних рекомендацій криміналістичної методики.

У процесі вивчення двох протилежних видів людської діяльності методика в кожній їх складовій частині встановлює певні суттєві зв'язки та залежності, що повторюються. Наприклад, у разі умисного вбивства злочинець відповідно до своїх психофізіологічних особливостей, навичок і можливостей обирає спосіб і знаряддя вбивства, місце, час та обстановку його вчинення. Вибраний спосіб і знаряддя злочину залишають характерні для них сліди. Повторюючись у багатьох випадках, ці залежності та зв'язки дозволяють виявити певні тенденції в механізмі вчинення злочинів цього виду й на їх основі сформулювати відповідні рекомендації щодо їх розслідування. Названі залежності та зв'язки між елементами механізму злочинів визначаються в криміналістиці як *закономірності механізму вчинення злочинів* окремого виду. Вони входять у предмет вивчення криміналістичної методики та знаходять відображення в таких наукових положеннях, як криміналістичні характеристики злочинів окремих видів.

У процесі вивчення діяльності по розслідуванню злочинів окремих видів (другої частини об'єкта) також виявляються залежності, які можна визначити як *закономірності розслідування*, пов'язані з формуванням слідчих ситуацій та їх впливом на проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Ці закономірності теж входять у предмет вивчення методики.

Таким чином, до предмета криміналістичної методики відповідно до структури її об'єкта належить дві групи закономірностей:

- 1) закономірності механізму вчинення злочинів окремого виду;
- 2) закономірності розслідування злочинів окремого виду.

Обидві групи закономірностей, якщо вони були встановлені й описані у вигляді чітких наукових положень, є підґрунтям розроблення практичних рекомендацій.

Місце методики в системі криміналістики. Методика тісно пов'язана з іншими розділами криміналістики, перш за все з криміналістичною технікою й тактикою. Цей зв'язок можна визначити як зв'язок загального (криміналістична техніка й тактика) та особливого (криміналістична методика).

Криміналістична техніка досліджує механізм утворення слідів злочинів, а також технічні засоби та прийоми їх виявлення, фіксації й вилучення в загальному вигляді, безвідносно до якогось конкретного виду злочинів. Її наукові положення та практичні рекомендації однаковою мірою придатні для використання під час розслідування всіх видів злочинів, наприклад

технічні прийоми фіксації обстановки місця події й окремих слідів є універсальними й можуть використовуватися для розслідування вбивств, крадіжок, розбоїв та інших злочинів.

Криміналістична тактика досліджує питання підготовки та проведення окремих слідчих дій також абстраговано від того, під час розслідування якого саме виду злочину вони проводяться. Її наукові положення та практичні рекомендації, так само як і техніки, мають загальний характер і можуть використовуватися під час розслідування всіх видів злочинів.

Методика, використовуючи положення та рекомендації техніки й тактики, вивчає слідчі дії у взаємозв'язку, формує їх комплекси, які є типовими для розслідування конкретних видів злочинів, і досліджує технічні й тактичні особливості їх проведення. Наприклад, у методиці розслідування вбивств розглядаються прийоми фотографування трупа – специфічного для цих злочинів об'єкта, тактичні особливості допиту обвинуваченого у вчиненні вбивства та ін. Отже, завдяки своєрідності своїх об'єкта та предмету криміналістична методика стосовно інших розділів науки може розглядатися як особлива частина криміналістики.

Джерела криміналістичної методики. Головними джерелами криміналістичної методики, які вона використовує для формування наукових положень і практичних рекомендацій, можна вважати такі: 1) кримінальна (злочинна) діяльність; 2) слідча практика; 3) положення окремих наук і галузей знань.

Кримінальна діяльність, тобто практика вчинення злочинів окремих видів, є джерелом інформації про те, як діяв злочинець у кожному конкретному випадку. Вивчення механізму вчинення злочинів є необхідним для вироблення рекомендацій щодо їх виявлення та розслідування. Злочинна діяльність знаходить своє відображення в матеріалах кримінальних справ (протоколах слідчих дій, речових доказах, документах та ін.), тому одержання інформації про механізм учинення злочинів здійснюється шляхом вивчення й узагальнення кримінальних справ певної категорії. Але, враховуючи те, що далеко не вся інформація про вчинення злочину знаходить відображення у кримінальній справі, а також високу латентність злочинів окремих видів, можуть бути використані додаткові соціологічні методи, наприклад опитування (працівників правоохоронних органів, засуджених, потерпілих тощо).

Слідча практика є джерелом інформації про те, як діяв слідчий у тій чи іншій ситуації під час розслідування конкретного злочину (які слідчі дії й оперативно-розшукові заходи проводились, в якій послідовності, в чому полягали їх особливості). Ця інформація міститься в матеріалах кримінальної справи (постановах, протоколах слідчих дій та ін.), які і є джерелом для криміналістичної методики. У результаті вивчення матеріалів кримінальних

справ методика встановлює загальне, типове для розслідування злочинів окремих видів, на чому і ґрунтує свої рекомендації. Під час узагальнення слідчого досвіду теж використовуються соціологічні методи (опитування слідчих, експертів, оперативних працівників).

Важливим джерелом криміналістичної методики є інші науки і галузі знань, положення яких використовуються під час розслідування злочинів. Їх можна поділити на *юридичні* та *неюридичні*. Перше місце серед юридичних наук посідають кримінальне та кримінально-процесуальне право й кримінологія, положення яких використовуються для вироблення рекомендацій щодо розслідування злочинів. Це обумовлено тим, що вказані юридичні науки разом із криміналістикою мають спільний об'єкт вивчення. Також у криміналістичній методиці використовуються положення цивільного, господарського та інших галузей права під час розроблення рекомендацій із розслідування злочинів, які посягають на відносини, що регулюються відповідними галузями права.

Серед неюридичних наук і галузей знань, що використовуються в криміналістичній методиці, можна назвати судову медицину, судову бухгалтерію, психологію, соціологію та ін. Наприклад, багато рекомендацій методики розслідування вбивств, заподіяння тілесних ушкоджень і зґвалтувань ґрунтуються на положеннях судової медицини (рекомендації щодо огляду трупа, виявлення й використанню слідів крові, слини, тілесних пошкоджень тощо). Велика кількість положень і рекомендацій щодо встановлення підозрюваних у вчиненні злочинів, проведення їх допитів, обшуків та інших слідчих дій ґрунтується на положеннях соціології та психології.

На підставі викладеного **криміналістична методика** може бути визначена як частина криміналістики, яка вивчає закономірності механізму вчинення злочинів окремих видів, а також закономірності їх розслідування й на цій основі та із залученням положень інших наук розробляє практичні рекомендації щодо розслідування злочинів.

§ 2. СТРУКТУРА МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ОКРЕМИХ ВИДІВ

Зміст криміналістичної методики являє собою систему наукових положень і практичних рекомендацій по розслідуванню злочинів окремих видів, що на них ґрунтуються. Елементами цієї системи є такі:

1) загальні положення, що містять у собі, по-перше, положення наукознавчого характеру (предмет методики, її джерела, структура, зв'язок з іншими частинами криміналістики), а по-друге, положення і рекомендації, що являються загальними для розслідування всіх видів злочинів (наприклад, планування та організація розслідування);

2) методики розслідування злочинів окремих видів (вбивств, зґвалтувань, розбоїв, крадіжок та ін.).

Принципово важливим є засвоєння структури окремих методик (методик розслідування злочинів окремих видів), які мають типову структуру. Структура кожної окремої методики віддзеркалює складові частини об'єкта та предмету криміналістичної методики. Усі окремі методики розслідування містять у собі такі елементи:

- 1) криміналістичну характеристику злочинів окремого виду (групи);
- 2) особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування;
- 3) наступний (подальший) етап розслідування;
- 4) особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Криміналістична характеристика злочинів окремого виду (групи). У результаті вивчення такого об'єкта, як механізм учинення злочинів окремого виду (узагальнення багатьох кримінальних справ), у кожній окремій методиці сформувалася система знань, яка одержала назву криміналістичної характеристики злочинів цього виду.

Криміналістична характеристика злочинів – це система відомостей (знань) про елементи механізму вчинення злочинів окремого виду чи групи, в яких відображаються закономірні зв'язки між цими елементами і які використовуються для побудови та перевірки версій під час розслідування конкретних злочинів.

У криміналістичній характеристиці злочинів містяться відомості про такі елементи механізму злочинів окремого виду чи групи:

- предмет злочину (гроші, матеріальні цінності, наркотичні речовини тощо);
- місце, час та обстановка, характерні для вчинення злочинів окремих видів;
- способи підготовки, вчинення та приховування злочинів – певна система дій, прийомів та окремих операцій злочинців, у т.ч. використання знарядь злочину (автотранспорту, вогнепальної й холодної зброї, знарядь зламу, обладнання для виготовлення фальшивих документів тощо);
- сліди злочинів (різноманітні зміни, які вносяться ними в навколишню обстановку);
- особа злочинця (комплекс властивостей злочинця, його зв'язків і відносин, пов'язаних з учиненням злочинів, що можуть бути використані для їх розслідування);
- особа потерпілого (характер поведінки, майнове положення, соціальні зв'язки тощо).

Науковими дослідженнями встановлено, що в кожному конкретному випадку дії злочинця (спосіб злочину) детермінуються факторами, які можна

визначити як суб'єктивні й об'єктивні. Суб'єктивними факторами, що впливають на вибір способу злочину, є такі: мета злочину, наявність у злочинця певних знань, досвіду, навичок (зокрема злочинних), соціальні, психологічні та фізичні дані особи злочинця. До об'єктивних факторів, що впливають на вибір злочинцем способу вчинення злочину, належать особливості місця, часу й обстановки, наявність у злочинця доступу до предмету посягання та ін. Певним чином вибір злочинцем способу злочину детермінується особистістю потерпілого, який нерідко обирається ним з урахуванням його особливостей (стать, фізичний розвиток, майновий стан тощо) та поведінки.

У свою чергу, кожний спосіб учинення злочину залишає в навколишній обстановці характерні для нього сліди. Таким чином, елементи механізму конкретного злочину є пов'язаними один з одним та утворюють своєрідну систему. Але на цьому рівні (рівні конкретного злочину) можна лише констатувати наявність таких зв'язків у матеріалах конкретної кримінальної справи. Для того щоб установити їх прояв повною мірою й використати в практиці розслідування аналогічних злочинів потрібне узагальнення великої кількості однорідних злочинів. Таке узагальнення механізму вчинення злочинів окремого виду чи групи дає змогу встановити між елементами їх механізму закономірні зв'язки, які мають статистичний характер. Так, у криміналістичній характеристиці умисних вбивств міститься таке положення: якщо вбито особу чоловічої статі віком до 17 років, то в 88,9 % таких випадків убивцею є неповнолітній у віці до 16 років, який входив (75 %) у коло друзів чи приятелів убитого (за матеріалами Л. Г. Видонова).

Установлення закономірних зв'язків між елементами механізму вчинення злочинів окремого виду дозволяє побудувати в методиках розслідування ланцюги взаємозв'язку цих елементів (наприклад, «сліди злочину – потерпілий – злочинець» або «сліди злочину – спосіб учинення злочину – злочинець» та ін.) й використати їх у практиці розслідування конкретних злочинів. Особливо велике значення ці дані мають на початковому етапі розслідування, коли багато обставин злочину невідомо. Слідчий на цьому етапі, як правило, стикається з окремими наслідками злочину – його слідами, в походженні яких іноді дуже важко розібратися, але, використовуючи дані, що містяться в криміналістичній характеристиці певного виду злочинів, він має змогу одержати найбільш вірогідні пояснення, побудувати версії та швидко організувати їх перевірку. У такий спосіб досягається науково обґрунтований вибір послідовності слідчих дій та оперативно-розшукових заходів під час розслідування злочинів.

Необхідно звернути увагу на те, що не всі окремі методики розслідування містять криміналістичні характеристики злочинів відповідного виду, в яких відображено закономірні зв'язки між елементами механізму їх учинення в процентному відношенні (повні криміналістичні характеристики). У більшості

окремих методик розслідування криміналістичні характеристики злочинів містять відомості так званої «неліченої статистики», в яких використовуються поняття на кшталт «найчастіше», «найбільш імовірно» (неповні криміналістичні характеристики).

Особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування. У цій частині кожної методики на підставі узагальнення слідчого досвіду розглядаються такі питання.

1. *Особливості первинного матеріалу про злочин певного виду й відкриття кримінального провадження.* Відповідно до ст. 214 КПК України слідчий чи прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви або повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) і розпочати розслідування. Перевірка достовірності заяв і повідомлень допускається тільки на протязі 24 годин, а за це час фактично можна лише провести огляд місця події й опитування, після чого треба внести відповідні відомості до ЄРДР. У всіх інших випадках, коли потрібні, наприклад, дослідження речовин чи аналіз документів, усі ці процедури слід проводити вже в процесі досудового розслідування шляхом здійснення відповідних процесуальних дій.

Але характер та обсяг інформації про кримінальне правопорушення (первинний матеріал) може бути різним, що залежить, перш за все, від особливостей того чи іншого виду (групи) злочинів. Аналіз законодавства та слідчої практики дає підстави для виділення таких видів первинного матеріалу про злочини певного виду:

1) заяви та повідомлення про кримінальне правопорушення, які надходять від фізичних або юридичних осіб і містять вказівку на окремі виявлені обставини (як правило, це повідомлення про очевидні злочини);

2) повідомлення про ознаки злочину, які надходять від оперативного підрозділу: відповідно до ч. 2 ст. 7 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативний підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, у разі виявлення ознак злочину зобов'язаний невідкладно направляти зібрані матеріали для початку та здійснення досудового розслідування; у разі, якщо оперативно-розшукові заходи ще тривають, і їх припинення може негативно вплинути на результати кримінального провадження, підрозділ, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, повинен повідомити відповідний орган досудового розслідування та прокурора про виявлення ознак злочину, закінчити проведення оперативно-розшукового заходу і лише після цього направити зібрані матеріали до відповідного органу досудового розслідування;

3) самостійне виявлення слідчим ознак злочину (наприклад, під час здійснення ним іншого кримінального провадження).

2. *Завдання початкового етапу розслідування (обставини, що підлягають установленню).* В узагальненому вигляді до основних завдань початкового етапу розслідування можна віднести такі:

1) установлення місця, часу й обстановки злочину, його сутності, а також виявлення, фіксація та вилучення його слідів – джерел доказів;

2) збирання доказів, які з високою ймовірністю вказують на особу, підозрювану у вчиненні кримінального правопорушення;

3) установлення, розшук і затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину (складання повідомлення про підозру).

Крім названих основних, на цьому етапі розслідування починається вирішення й таких завдань, як, наприклад, визначення розміру заподіяної злочином матеріальної шкоди, вжиття заходів щодо забезпечення її відшкодування та деяких інших. Але, враховуючи те, що їх повне вирішення здійснюється пізніше, вони розглядаються як завдання подальшого етапу розслідування.

2. *Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування.* Типові, тобто найбільш характерні слідчі ситуації відіграють ключову роль у формуванні практичних рекомендацій у кожній окремій методиці розслідування. Під слідчою ситуацією в криміналістиці розуміють умови розслідування злочину на певний його момент. Серед умов розслідування виділяють такі:

– інформаційні фактори (відомості про злочин – докази, оперативно-розшукова інформація);

– процесуальні фактори (наприклад, наявність підозрюваного на певний момент розслідування);

– тактичні фактори (наприклад, позиція, яку займає підозрюваний на допиті);

– психологічні фактори (психологічні особливості осіб, що беруть участь у розслідуванні);

– матеріально-технічні й організаційні фактори (наявність необхідних засобів і можливостей їх використання).

Це – поняття *слідчої ситуації в широкому її розумінні*. Але під час побудови окремих методик розслідування виявилось, що дуже важко типізувати деякі фактори, наприклад психологічні, матеріально-технічні й організаційні. Тому в криміналістичній методиці використовується поняття *слідчої ситуації у вузькому розумінні* – як сукупності відомостей про злочин, яка обумовлює завдання розслідування й відповідні засоби їх вирішення – гласні та негласні слідчі (розшукові) дії.

Типові слідчі ситуації формуються в окремих методиках розслідування вже на стадії відкриття кримінального провадження залежно від характеру первинного матеріалу про злочин.

3. *Планування та проведення початкових слідчих (розшукових) дій залежно від слідчих ситуацій (програми розслідування).* Залежно від слідчих ситуацій, а також з урахуванням криміналістичної характеристики злочинів цього виду в окремих методиках формулюються рекомендації щодо висунення версій та найбільш ефективної послідовності слідчо-розшукових дій щодо їх перевірки. Тобто, в результаті узагальнення багаторічного досвіду розслідування злочинів окремих видів чи груп у кожній окремій методиці послідовно формуються положення, які можна визначити як ланцюжок «типові слідчі ситуації – типові версії – типові плани розслідування».

Типові версії – це характерні для цієї слідчої ситуації ймовірні пояснення механізму злочину чи окремих його обставин. Висунення типових версій ґрунтується на положеннях криміналістичної характеристики злочинів цього виду.

Типовий план розслідування – це найбільш характерний для цієї слідчої ситуації план, який містить у собі систему типових версій, обставини (питання), що підлягають встановленню, та комплекс слідчо-розшукових дій. Отже, у кожній окремій методиці розслідування розробляються своєрідні програми розслідування злочинів окремих видів.

Подальший (наступний) етап розслідування. Цей етап починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину. До головних завдань подальшого етапу розслідування можуть бути віднесені такі:

- 1) формування системи доказів з обвинувачення особи в учиненні злочину (будуть відображені в обвинувальному акті);
- 2) установлення всіх співучасників злочину та збір доказів для їх обвинувачення;
- 3) забезпечення відшкодування заподіяних збитків, збір інформації про особистість підозрюваного (обвинуваченого).

У кожній окремій методиці розслідування на цьому етапі розглядаються типові слідчі ситуації та комплекси слідчо-розшукових дій, що їм відповідають. Типові слідчі ситуації подальшого етапу розслідування визначаються позицією, яку займає особа, якій було повідомлено про підозру у вчиненні злочину.

Особливості тактики окремих слідчих (розшукових) дій. Як правило, в окремих методиках на початковому та наступному етапах розслідування розглядаються комплекси слідчо-розшукових дій у типових ситуаціях. При цьому акцент робиться на послідовності їх проведення. У зв'язку з цим особливості проведення окремих процесуальних дій, що визначаються механізмом злочинів певних видів (наприклад, характером слідів, особистістю злочинця та ін.), розглядаються в методиках окремо. Це дає змогу більш детально дослідити питання підготовки та проведення цих слідчих (розшукових) дій, указати на типові труднощі й шляхи їх подолання.

У підручниках з криміналістики через обмеженість їх обсягу (він визначається кількістю часу, відведеного на вивчення дисципліни), як правило, висвітлюються не всі структурні елементи методики розслідування злочинів окремих видів. Найчастіше увага зосереджується на таких елементах, як криміналістична характеристика злочинів окремого виду, особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування й особливості тактики окремих слідчих дій.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що є предметом вивчення криміналістичної методики як частини (розділу) криміналістики?
2. Який існує зв'язок між криміналістичною методикою та іншими частинами криміналістики (технікою й тактикою)?
3. Що є джерелами криміналістичної методики?
4. Які елементи складають структуру методики розслідування злочинів окремих видів?
5. Що являє собою криміналістична характеристика злочинів окремого виду?
6. У чому полягають особливості відкриття кримінального провадження стосовно окремих видів злочинів?
7. Який проміжок часу охоплюється поняттям початкового етапу розслідування, й у чому полягають його особливості?
8. Поняття типової слідчої ситуації у криміналістичній методиці.
9. Що становить тактику проведення окремих слідчих (розшукових) дій?

Глава 20 ПЛАНУВАННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

§ 1. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

У криміналістичній літературі дотепер немає єдності в поглядах на те, предметом вивчення якого розділу криміналістики (тактики чи методики) є планування й організація розслідування злочинів. На наш погляд, цей бік діяльності слідчого вивчається і тактикою, і методикою, тільки в різних аспектах. Уявляється, що у криміналістичній тактиці відповідно до її предметної сфери мають розглядатися питання планування й організації окремих слідчих дій як елемент їх підготовки. У криміналістичній методиці предметами вивчення є питання планування розслідування у кримінальному провадженні на різних його етапах, особливості планування розслідування, що проводиться слідчо-оперативною групою, й особливості планування розслідування у кількох кримінальних провадженнях, що перебувають у віданні слідчого.

Планування розслідування злочинів – це розумова діяльність слідчого, спрямована на оцінювання інформації про злочин, висунення версій, визначення на їх підставі обставин, що підлягають установленню, та необхідних для цього слідчих (розшукових) дій і термінів їх проведення.

Планування являє собою метод упорядкування діяльності з розслідування злочинів, що є необхідною умовою успішного вирішення завдань кримінального провадження. На відміну від інших галузей людської діяльності, де використовується цей метод, планування досудового слідства має ту особливість, що із самого його початку неможливо зразу скласти план виконання всього обсягу роботи. Це обумовлюється низкою специфічних умов діяльності з розслідування злочинів.

По-перше, специфічною умовою планування розслідування є фрагментарність первинної інформації про злочин, який є подією минулого. Як правило, досудове розслідування починається на підставі інформації, яка містить окремі ознаки кримінального правопорушення й підлягає перевірці процесуальними засобами. Тобто, ця інформація нерідко має численні прогалини, й досить часто вирішення завдань розслідування виглядає як вирішення завдань із багатьма невідомими. По-друге, виявлені наслідки, характерні для вчинення певного злочину (наприклад, убивства), можуть бути схожими на незлочинну подію (самогубство, нещасний випадок). Іноді це є

результатом створення штучної обстановки з боку певних осіб (інсценування). По-третє, слід ураховувати й ту обставину, що розслідування завжди здійснюється в умовах наявної або очікуваної протидії з боку зацікавлених осіб, що може викликати швидку зміну ситуації, й, відповідно, характеру тактичних завдань розслідування. Тому планування розслідування здійснюється з використанням гіпотетичного методу – версій і має дискретний характер, тобто ведеться частинами у міру одержання інформації про злочин та її оцінювання на різних етапах розслідування.

З урахуванням специфіки планування розслідування злочинів у криміналістичній теорії сформульовано такі принципи цієї діяльності:

1) *принцип обґрунтованості планування* – полягає у вимозі використовувати під час складання плану розслідування уже встановлених і ретельно проаналізованих фактичних даних або колишнього досвіду розслідування в аналогічних справах);

2) *принцип індивідуальності планування* – застерігає від шаблонності й полягає у вимозі враховувати особливості конкретного злочину та ситуації, в якій проводиться розслідування;

3) *принцип динамічності планування* – полягає у вимозі постійного контролю розвитку слідчої ситуації та внесення необхідних коректив у план розслідування.

Значення планування розслідування полягає у тому, що таким шляхом досягається впорядкування діяльності слідчого, тобто послідовне й чітке визначення завдань розслідування та засобів їх вирішення. Саме через планування досягається виконання завдання кримінального провадження – забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 КПК України).

§ 2. СТРУКТУРА ТА ПРАВИЛА СКЛАДАННЯ ПИСЬМОВОГО ПЛАНУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Необхідним засобом планування розслідування злочинів є складання письмового плану. Письмовий план надає можливість краще організувати роботу слідчого та інших служб органів внутрішніх справ і забезпечує наочність усього перебігу розслідування та можливість самоконтролю. Отже, він є важливим засобом самоорганізації слідчого, особливо з огляду на те, що слідчий, як правило, одночасно здійснює кілька кримінальних проваджень.

Попри те, що в кримінальному процесуальному законодавстві відсутні будь-які положення щодо планування розслідування злочинів, цей елемент діяльності слідчого має відомчу нормативно-правову регламентацію. Згідно з інструкціями, які регулюють взаємодію органів досудового розслідування з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ на стадіях документування злочинних дій, реалізації оперативних матеріалів, розслідування та розгляду в суді, у кожному кримінальному провадженні складається план проведення слідчо-розшукових дій. Для цього можуть залучатися працівники, які здійснювали невідкладні слідчо-розшукові дії. План розслідування злочину, як правило, погоджується з керівником органу досудового розслідування.

Як показує накопичений практичний досвід, до письмового плану розслідування доцільно включати такі елементи:

- 1) стисле викладення фабули справи;
 - 2) версії, що висуваються (загальні й окремі);
 - 3) обставини, що підлягають установленню;
 - 4) слідчо-розшукові дії, які необхідно провести для встановлення визначених обставин;
 - 5) виконавці запланованих дій і терміни їх проведення.
- Типовою формою плану розслідування у кримінальній справі є така.

ПЛАН РОЗСЛІДУВАННЯ
у кримінальному провадженні №___ за ст. _____ КК України

Стисла фабула провадження:

Версії (загальні та окремі):

№ з/п	Обставини, що підлягають установленню	Слідчі (розшукові) дії	Виконавці та терміни	Примітки

Під час планування розслідування слід ураховувати оптимальну послідовність слідчо-розшукових дій. У результаті узагальнення практичного досвіду можна сформулювати деякі *правила планування*, дотримання яких дозволяє уникнути помилок і в цілому забезпечує ефективність розслідування:

1) у першу чергу повинні плануватися невідкладні дії, зволікання з якими може призвести до втрати можливості одержання доказів (пошкодження або знищення слідів злочину);

2) якомога раніше необхідно проводити дії, які потребують великих витрат часу (проведення ревізії або експертиз);

3) необхідно якомога швидше проводити дії, результати яких мають значення для перевірки всіх або кількох висунутих версій;

4) із можливих слідчих дій першими необхідно проводити ті, які можуть дати найбільш достовірні докази (наприклад, черговість допиту підозрюваних-співучасників треба визначати, враховуючи ймовірність одержання правдивих і повних показань від когось із них, щоби потім ці свідчення використати під час допитів інших підозрюваних).

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ СЛІДЧО-ОПЕРАТИВНОЮ ГРУПОЮ

Для розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, які є, як правило, багатоепізодними, вчиняються групами осіб і тому пов'язуються з виконанням великої кількості слідчо-розшукових дій, створюються слідчо-оперативні групи (СОГ). Організаційне рішення про створення СОГ ухвалюється начальником органу внутрішніх справ певного рівня. Для розслідування злочинів, учинених на території декількох областей, наказами керівництва МВС України створюються міжрегіональні СОГ. До їх складу можуть входити кілька слідчих, оперативних працівників і спеціалістів-криміналістів, у тому числі ті, які брали участь в огляді місця події та проведенні інших невідкладних слідчо-розшукових дій.

Створення СОГ суттєво впливає на форми планування й організацію розслідування в цілому. Зокрема, під час проведення розслідування СОГ складаються два види планів: 1) загальний план розслідування; 2) окремі плани розслідування.

Загальний план розслідування складає керівник групи, яким призначають найбільш кваліфікованого слідчого. Цей план складається після ретельного аналізу вихідної (первинної) інформації про злочин, зазвичай після сумісного її обговорення. У ньому знаходять відображення:

1) окремі напрямки розслідування визначені в результаті спільного обговорення первинних матеріалів про злочин;

2) ділянка роботи кожного члена СОГ;

3) методи координації роботи між членами групи;

4) терміни вирішення поставлених завдань розслідування на окремих його етапах.

Окремі плани розслідування складаються кожним членом СОГ за певним принципом розподілу роботи: 1) за версіями; 2) за епізодами; 3) за особами (підозрюваними); 4) за об'єктами (наприклад, підприємствами). *Окремий план* – це індивідуальний план роботи кожного члена групи, який має передбачати координування діяльності з іншими членами групи й узгоджене використання доказів. Керівник СОГ забезпечує обмін інформацією між слідчими й оперативними працівниками та коригування всіх планів з урахуванням змін слідчої ситуації. Зокрема, відповідно до відомчих інструкцій оперативні працівники повинні щотижня звітувати перед слідчим – керівником слідчо-оперативної групи про стан виконання доручень і запланованих заходів та надавати на його вимогу документи, що підтверджують обсяги проведеної роботи. У свою чергу, слідчий повинен обов'язково інформувати оперативного працівника про напрямки розслідування для того, щоб своїми діями не розшифрувати негласні джерела, підготовку до проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Особливістю планування розслідування за складними справами є використання різної допоміжної документації – схем, таблиць, карток тощо. Для цієї категорії справ важливе значення має чітке уявлення слідчого про взаємовідносини та зв'язки між співучасниками злочину або між підприємствами, про документообіг тощо. Це досягається шляхом складання різних схем і таблиць, які допомагають наочно відтворити механізм підготовки, вчинення й приховування злочину та правильно спланувати слідчо-розшукові дії.

§ 4. ПЛАНУВАННЯ РОБОТИ СЛІДЧОГО У КІЛЬКОХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ЩО ПЕРЕБУВАЮТЬ У ЙОГО ВІДАННІ

Виходячи з того, що слідчий проводить розслідування, як правило, одночасно у кількох кримінальних провадженнях, велике значення мають питання планування такої роботи. Ці кримінальні провадження завжди бувають різними за складністю, за кількістю та характером висунутих версій, за кількістю та характером запланованих слідчих дій і за часом, необхідним для їх проведення. Кожне провадження через це вимагає індивідуалізації розслідування. Тому слідчий повинен раціонально розподілити весь час, що витрачається ним на розслідування, таким чином, щоби мати можливість зосередитися на кожному окремому проміжку часу на одному з кримінальних проваджень. Це потрібно для підготовки та проведення найбільш відповідальних слідчо-розшукових дій, які вимагають від нього максимуму уваги й розумового напруження. Паралельно з цим необхідно вести поточну роботу за рештою кримінальних проваджень, що перебувають у його віданні.

Отже, плани розслідування у кожному кримінальному провадженні повинні об'єднуватися в один зведений план роботи на певний проміжок часу. Таке планування роботи слідчого отримало назву *календарного планування*. Зведений календарний план роботи слідчого складається з планів-графіків на кожний робочий день і на тиждень.

Календарний план відображає систему роботи слідчого. Із плану-графіку на робочий день видно, які слідчі дії чи організаційні заходи слідчий запланував на певний день, в якій послідовності він їх проводитиме, який резерв часу він має на протязі робочого дня для роботи за іншими справами та для виконання інших службових обов'язків. План-графік на тиждень показує, як розподіляє свою роботу слідчий по днях тижня.

§ 5. ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Із плануванням розслідування тісно пов'язане і поняття його організації. Під *організацією розслідування* розуміється створення необхідних умов для успішного проведення запланованих слідчо-розшукових дій і забезпечення їх необхідними силами та засобами, адже ідеально складений план розслідування може так і залишитися на папері нереалізованим, якщо необхідні для його реалізації заходи не будуть здійснені практично.

Організація розслідування злочинів охоплює такі заходи:

- 1) технічне забезпечення запланованих слідчо-розшукових дій;
- 2) налагодження взаємодії слідчого із співробітниками оперативних підрозділів;
- 3) використання допомоги спеціалістів;
- 4) використання допомоги громадськості та засобів масової інформації.

Технічне забезпечення запланованих слідчо-розшукових дій передбачає наявність справних і готових до використання технічних засобів. Наприклад, для виїзду на місце події та проведення його огляду потрібні транспортний засіб, криміналістична техніка та матеріали для виявлення фіксації й вилучення слідів злочину, засоби зв'язку тощо. Завдання щодо технічного забезпечення слідчих дій покладається як на чергову частину органів внутрішніх справ та експертно-криміналістичну службу, так і на слідчого, який запланував проведення слідчих дій, які вимагають використання тих чи інших технічних засобів.

Налагодження взаємодії слідчого із співробітниками оперативних підрозділів (служб карного розшуку, боротьби з економічною злочинністю, патрульною поліцією та іншими службами) є важливою умовою успішного розслідування злочинів. Хоча головна роль у розслідуванні належить слідчим діям, метою яких є одержання доказів, у низці випадків неможливо

обійтися без допоміжних заходів оперативного характеру (встановленню і розшуку підозрюваних, свідків, транспортних заходів тощо). Така інформація не має доказового значення, але вона в окремих випадках є необхідною передумовою для проведення відповідних слідчо-розшукових дій.

Під час проведення досудового слідства взаємодія слідчого й оперативних працівників проявляється в різноманітних формах, залежно від того, на якому етапі розслідування вона виконується, і чи встановлено особу, що скоїла злочин. На основі чинного кримінального процесуального закону можуть існувати такі форми взаємодії слідчого з оперативними підрозділами:

1) проведення органом за дорученням слідчого (прокурора) окремих слідчих дій для встановлення та закріплення слідів злочину;

2) залучення співробітників оперативних підрозділів для сприяння у проведенні слідчо-розшукових дій слідчим;

3) виконання доручення слідчого про проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Окрім указаних, слідчій практиці відомі й інші організаційні форми взаємодії, що знайшли відображення у відомчих нормативних актах, зокрема:

– сумісний аналіз слідчим та оперативним працівником відомостей, отриманих оперативним шляхом, з метою визначення достатності підстав для їх внесення в ЄРДР і розпочинання досудового розслідування;

– повідомлення слідчого співробітником поліції чи оперативного підрозділу органів внутрішніх справ про виявлене кримінальне правопорушення, вжиття заходів щодо охорони місця події, затримання підозрюваного тощо до прибуття слідчого;

– взаємне інформування й сумісне обговорення (аналіз) зібраних у кримінальному провадженні відомостей, розробка версій, визначення засобів їх перевірки;

– сумісні дії слідчих і співробітників оперативних підрозділів у складі слідчо-оперативних груп, сформованих для розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів;

– сумісне вивчення стану злочинності на території, що обслуговується, виявлення причин та умов, що сприяють скоєнню злочинів, і вжиття заходів щодо їх усунення чи нейтралізації.

Перелічені форми взаємодії слідчого й оперативних працівників органів внутрішніх справ реалізуються на різних етапах розслідування у кримінальних провадженнях і є предметом розгляду в методиках розслідування злочинів окремих видів.

Використання допомоги спеціалістів. Успішне розслідування злочинів є неможливим без використання слідчим допомоги спеціалістів під час проведення окремих слідчо-розшукових дій, а також без судових експертиз. Спеціаліст, використовуючи свої професійні знання, допомагає слідчому

виявити, закріпити й вилучити докази, дає пояснення зі спеціальних питань, що виникають під час проведення слідчих дій, надає допомогу слідчому у підготовці експертиз. Це дає змогу слідчому дати правильну оцінку обставинам злочину, повніше висувати версії й організувати їх перевірку, правильно визначити технічні засоби, необхідні для виявлення, фіксації й вилучення слідів злочину, та направити їх на відповідну експертизу.

Використання допомоги громадськості та засобів масової інформації в окремих випадках є однією з необхідних умов успішного проведення запланованих слідчо-розшукових дій. На підставі узагальнення слідчої практики рекомендуються такі форми використання цієї допомоги:

1) звернення слідчого через засоби масової інформації до громадськості з проханням надати допомогу в установленні обставин учинення злочину (виявлення свідків і потерпілих);

2) залучення представників громадськості до проведення окремих слідчих дій (огляду місця події, пред'явлення для впізнання та ін.);

3) використання громадськості, зокрема через ЗМІ, для встановлення та усунення суб'єктивних умов, що сприяли вчиненню злочину (для встановлення неправильної поведінки людей у певних ситуаціях).

Останнім часом значно зросли можливості використання засобів масової інформації в боротьбі зі злочинністю (телебачення, радіо, преси), які з успіхом можуть бути використані слідчим для вирішення окремих тактичних завдань розслідування. Форми використання можуть бути різноманітними – від ведення хроніки кримінальних подій до підготовки спеціальних передач.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що являє собою планування розслідування злочинів і чим воно відрізняється від планування інших видів людської діяльності?

2. Принципи планування розслідування злочинів.

3. З яких елементів складається письмовий план розслідування у кримінальному провадженні?

4. Які існують правила складання письмового плану розслідування злочину?

5. У чому полягають особливості планування розслідування слідчо-оперативною групою?

6. У чому полягають особливості планування розслідування у групі кримінальних проваджень?

7. Що являє собою організація розслідування злочинів і якими є його складові елементи?

Глава 21

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ І ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВБИВСТВ І ТЯЖКИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ, ЩО СПРИЧИНИЛИ СМЕРТЬ

Кримінальна відповідальність за вчинення вбивства передбачається ст. 115–119 КК України. Найбільш небезпечними є умисні вбивства, які належать до категорії особливо тяжких злочинів (ст. 115 КК України). Методика розслідування вбивств обумовлюється особливостями механізму їх учинення, що знаходить відображення у криміналістичній характеристиці злочинів цього виду. За цією ознакою близьким до вбивств є вчинення тяжких тілесних ушкоджень, що спричиняють смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України).

Місце, час та обстановка вчинення вбивств. Ці обставини мають велике значення, оскільки, будучи пов'язаними з іншими елементами криміналістичної характеристики вбивств, суттєво впливають на визначення завдань розслідування. Залежно від місця, часу й обставин виявлення трупа в розшуковій і слідчій практиці вбивства поділяють на дві категорії: 1) вбивства, вчинені в умовах очевидності; 2) вбивства, вчинені в умовах неочевидності.

Вбивства, вчинені в умовах очевидності, – це, перш за все, вбивства, які вчиняються за сімейно-побутовими мотивами (ревнощі, помста, побутове хуліганство, особисті неприязні відносини). Як правило, такі злочини мають ситуативний характер – скоюються без попередньої підготовки під впливом конфліктних відносин між знайомими особами. Вони характеризуються тим, що місцем їх учинення найчастіше є житло (приміщення, подвір'я), є очевидці та, як правило, на момент виявлення злочину відомий підозрюваний. Більшість вбивств цієї категорії здійснюється вечірньої й нічної пори, досить часто у стані алкогольного сп'яніння, тому виявлення трупа з ознаками насильницької смерті у житлі вже є підставою для висування версії про те, що вбивцею є особа з найближчого оточення потерпілого.

Вбивства, вчинені в умовах неочевидності, – це вбивства, скоєні з подальшим приховуванням особи потерпілого, знищенням слідів, а іноді й трупа. До цієї категорії вбивств належать ті, які характеризуються такими обставинами: труп або його частини виявлено поза житлом (на вулиці, в полі, лісі тощо); особа потерпілого невідома; немає очевидців, відсутня інформація щодо особи підозрюваного у вбивстві.

Способи та засоби вбивства, характерні сліди, особа злочинця.

Під способом учинення злочину розуміється система дій з підготовки, вчинення та приховування злочину, детермінованих умовами зовнішнього середовища та психологічними властивостями особи злочинця.

Із криміналістичної точки зору, способи вбивства й засоби, що їм відповідають, можна поділити на такі дві групи: 1) способи, пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень; 2) способи, не пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень

Способи вбивства, пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень (і виділенням крові). Ці способи можуть бути використані як у разі вчинення вбивств в умовах очевидності, так і в разі вчинення «неочевидних» вбивств.

1) *Побиття руками та ногами.* Цей спосіб є характерним для вбивств, учинених в умовах очевидності (побутове побиття), але може траплятися у разі вбивства з хуліганських спонукань (на вулиці, у парку тощо). Характерні сліди на тілі потерпілого – садна, подряпини, крововиливи, ушкодження хрящів і кісток. Як правило, смерть настає від ушкоджень внутрішніх органів і крововиливів через певний час після вчинення злочину. Такий спосіб учинення злочину найчастіше не свідчить про наявність прямого умислу на позбавлення життя й дає підстави для кваліфікації дій як учинення тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України).

2) *Заподіяння тілесних ушкоджень тупими предметами (палицею, пляшкою, шматком арматури, бейсбольною битою тощо).* На тілі потерпілого залишаються характерні сліди (садна, гематоми, відкриті рани). Смерть настає від переламів кісток черепа чи ушкоджень внутрішніх органів і також найчастіше через певний час після вчинення злочину. Цей спосіб злочину також є характерним для побутових убивств.

3) *Заподіяння колото-різаних ран (використовується колюче-ріжуча холодна зброя і побутові предмети).* Характерні сліди – колото-різані рани, рясне виділення крові, яка знаходиться на тілі та одязі трупа, а також на місці події. Кількість і характер ушкоджень є підставою для визначення як ознак знаряддя вбивства, так і особистих рис убивці (наявність чи відсутність навичок, психічний стан особи тощо).

4) *Заподіяння вогнепальних тілесних ушкоджень (використання бойової, спортивної, мисливської зброї).* Для цього способу вбивства є характерним виявлення слідів застосування вогнепальної зброї, що є найбільш типовим для вбивств, які вчиняються в умовах неочевидності. Факт та обставини використання вбивцею вогнепальної зброї певного виду є підставою для висування версій щодо особистості злочинця.

5) *Учинення вбивства з використанням вибухових пристроїв.* Оскільки основним уражальним фактором у цьому випадку є вибухова хвиля,

а також осколки оболонки вибухового пристрою, характерними слідами є розривання тіла на частини, бризки крові й мікрочастинки тканин тіла на навколишніх предметах, осколки оболонки вибухового пристрою або інші його елементи. Цей спосіб використовується в разі вчинення вбивств в умовах неочевидності (на замовлення) й указує на наявність у злочинця доступу до відповідних вибухових пристроїв (фабричного виготовлення) або спеціальних навичок у разі кустарного їх виготовлення й використання.

6) *Скидання з висоти*. Характерною ознакою є численні переломи кісток. Цей спосіб убивства використовується, як правило, особами з найближчого оточення потерпілого й надає можливість замаскувати злочин під самогубство або нещасний випадок.

7) *Заподіяння смертельної травми шляхом наїзду автомобілем*. Характерною ознакою є наявність на тілі трупа переломів кісток, ушкоджень внутрішніх органів, саден і подряпин, які в сукупності охоплюються поняттям «автотравма». Убивця вдається до такого способу позбавлення життя іншої особи з метою маскування вбивства під нещасний випадок або порушення правил дорожнього руху. За наявності певних обставин такі дії можуть бути кваліфіковані і як учинення тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК України).

Способи вбивства, не пов'язані з нанесенням тілесних ушкоджень і виділенням крові використовуються, як правило, особами з найближчого оточення потерпілого й мають на меті маскуванню вбивства під природну смерть, нещасний випадок або самогубство. До них належать такі:

1) *задушення-асфіксія* (руками, петлею, шляхом закриття отворів рота й носа); характерними ознаками є садна та подряпини на шиї та кистях рук, але їх може й не бути; типовими в усіх випадках є крапкові крововиливи на легенях потерпілого (виявляються під час судово-медичного розтину трупа);

2) *утоплення*, характерною ознакою якого є вода в легенях;

3) *отруєння* (залишки отрути в їжі та напоях, колір трупних плям, рідкий кал, блювотні маси тощо);

4) *ураження електрострумом*, типовим для якого є наявність на тілі потерпілого характерного сліду опіку в місці контакту тіла з джерелом електроструму (електромітка);

5) *використання високої або низької температури*, що передбачає насильницьке залишення потерпілого у відповідних умовах; несприятливий вплив температури на потерпілого може посилюватися його серцево-судинними та іншими захворюваннями, що може вплинути на кваліфікацію дій злочинця;

6) *використання з метою вбивства радіоактивних матеріалів*, ознаками чого є симптоми променевої хвороби; слідом злочину в цьому разі є підвищена радіація у певних місцях, яка може бути виявлена завдяки використанню

спеціальних технічних засобів; факт та обставини використання вбивцею радіоактивних матеріалів є підставою для висування версій щодо особистості злочинця.

Із метою приховування вбивств та їх слідів (трупа, знарядь та ін.) злочинці вдаються до різних дій залежно від умов місця вчинення злочину. Попри всю різноманітність способів приховування слідів убивств їх можна поділити на два основні види: інсценування та приховування факту смерті особи.

Інсценування – це створення штучної обстановки самогубства (з вогнепальної зброї, самоповішення), нещасного випадку (падіння з висоти), природної смерті (в разі отруєння), вчинення злочину іншою особою або в іншому місці. Воно застосовується з метою уникнення відповідальності частіше за все членами сім'ї, родичами, а також знайомими, чиї зв'язки й відносини з жертвою добре відомі оточенню. Найчастіше інсценування полягає у зміні обстановки на місці вбивства, знищенні або фальсифікації слідів рук, ніг, тілесних ушкоджень та ін. На нього можуть указувати такі ознаки: 1) неможливість здійснення потерпілим дій, на які посилаються запідозрена особа або свідки; 2) наявність слідів боротьби на місці події й слідів самооборони на одязі та трупі; 3) зміни обстановки на місці події або знищення слідів; 4) суперечності в поясненнях зацікавлених осіб щодо поведінки потерпілого та причин його смерті; 5) невідповідність пози трупа, ушкоджень на тілі, одягу та ін.

Приховування факту смерті особи. Трапляються випадки, коли злочинець не має нагоди провести інсценування або вважає, що йому не вдасться переконливо пояснити причину зустрічі з жертвою у певному місці (наприклад, появу в його квартирі). Приховуючи факт смерті знайомої йому особи, він намагається уникнути пояснень із приводу обставин настання смерті потерпілого й відвести від себе підозри в її заподіянні. Найчастіше це здійснюється шляхом приховування трупа. Для того щоб непомітно винести труп із приміщення, його розчленовують, потім упаковують, виносять і викидають (на смітник, у водоймище) або закопують. Скоюючи ці дії, вбивця зазвичай має на меті:

- 1) узагалі приховати факт насильного спричинення смерті жертві;
- 2) приховати факт убивства саме в цьому місці (в житлі);
- 3) утруднити встановлення особи потерпілого.

До таких способів вдаються злочинці, які перебували з потерпілим у близьких відносинах, його родичі, а також особи, до житла яких незнайомі потерпілі потрапили випадково, або їх туди спеціально заманили.

Особа потерпілого. Установлення особи потерпілого – одне з найважливіших тактичних завдань на шляху розкриття вбивства. Це обумовлено тим, що в більшості випадків між потерпілим і вбивцею існує певний

соціальний зв'язок (службовий, корисливий, побутовий, статевий тощо). Тому для криміналістичної характеристики вбивств типологічні риси особи потерпілого та його зв'язок з убивцею є досить важливими.

Більшість потерпілих перебувала в певних відносинах з убивцею. Поширеними є вбивства під час сварок чи бійок, що виникають на ґрунті побутових негараздів, пияцтва й хуліганства, в яких часто провокуючим чинником є поведінка потерпілих. Жертвами вбивств, що вчиняються на корисливому підґрунті, бувають касири, працівники торгових підприємств, підприємці, які несвоєчасно здають в установленому порядку грошову виручку, а також особи, які мають незаконні доходи. Найбільш часто потерпілими у справах про вбивство є чоловіки. У тих випадках, коли жертвою є жінка, найчастішими мотивами є сексуальні або корисливі спонукання, а також ревності.

Існують категорії людей, які частіше за інших опиняються в небезпечній ситуації та стають жертвами. До них належать:

1) особи, в обов'язки яких входить охорона громадського порядку та/або матеріальних цінностей;

2) люди з важким та агресивним характером, які легко вступають у сварки, схильні до легковажних знайомств і галасливих компаній, хуліганських витівок, що вживають алкоголь чи наркотики;

3) люди, що конфліктують у подружніх і любовних відносинах;

4) найменше фізично й морально захищені особи – підлітки, дівчата, діти (зокрема новонароджені) й особи похилого віку;

5) особи, що займаються нелегальним або великим бізнесом, політики та журналісти.

Відомості про фізичні, психічні й соціальні ознаки потерпілого є вихідними для формулювання версій щодо мотивів вбивства й винної особи.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВА

Досудове розслідування може розпочинатись із внесення до ЄРДР відомостей, пов'язаних із такими фактами: 1) виявленням трупа з ознаками насильницької смерті або його частин; 2) заявою очевидців убивства, а також потерпілих з осіб, що залишилися живими; 3) зникнення людини за наявності обставин, що вказують на високу ймовірність її вбивства; 4) явка з повинною.

Вирішення питання про початок досудового розслідування у випадках виявлення трупа з явними ознаками насильницької смерті або його частин не є особливо складним. В інших випадках виявлення трупа питання про відкриття кримінального провадження може бути вирішено лише після огляду місця виявлення й установлення наявності ознак насильницької

смерті шляхом судово-медичного розтину трупа (в разі виявлення ознак асфіксії, утоплення, отруєння та ін.).

Основними завданнями початкового етапу розслідування вбивств є такі:

- 1) установлення особистості загиблої людини та безпосередньої причини смерті;
- 2) установлення місця, часу й способу вчинення вбивства;
- 3) виявлення, фіксація та вилучення слідів убивства, у тому числі тих, які дозволяють ідентифікувати злочинця;
- 4) установлення, розшук і затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину;
- 5) збирання доказів, достатніх для повідомлення про підозру.

На вирішення цих завдань суттєво впливають слідчі ситуації.

Ситуація 1. *Досудове розслідування починається у зв'язку з виявленням трупа з ознаками насильницької смерті.* Така ситуація може виникати: 1) у разі виявлення трупа з тілесними ушкодженнями, які не є характерними для нещасного випадку або заподіяння їх самим потерпілим; 2) у разі виявлення трупа без видимих тілесних ушкоджень, коли ознаки насильницької смерті встановлюються в результаті судово-медичного розтину та дослідження тіла. Особливість слідчої ситуації визначається також обставинами, які дозволяють віднести вбивство до категорії «очевидного» або «неочевидного», що впливає на характер і послідовність вирішення завдань розслідування.

На початковому етапі проводяться такі слідчо-розшукові дії:

– огляд місця події (місця виявлення трупа, самого трупа й окремих знайдених слідів);

– пред'явлення трупа для впізнання та проведення інших заходів з метою встановлення особистості загиблої людини, якщо вбивство вчинено в умовах неочевидності;

– проведення судово-медичних експертиз трупа й речових доказів, вилучених з місця події (може бути призначена експертиза живих осіб, які отримали тілесні ушкодження в результаті розслідуваної події);

– проведення криміналістичних та інших експертиз, зокрема експертизи речових доказів, вилучених з місця події;

– допити свідків, у тому числі очевидців убивства;

– затримання й допит підозрюваного, якщо вбивство вчинено в умовах очевидності;

– виїмка одягу підозрюваного, обшук за місцем його проживання, проведення відповідних експертиз (судово-медичної, криміналістичної);

– заходи з метою встановлення підозрюваного, якщо вбивство вчинено в умовах неочевидності (з подальшим затриманням, допитом, обшуком і проведенням експертиз).

Очікуваним результатом проведення слідчо-розшукових дії на початковому етапу розслідування є встановлення та затримання підозрюваного.

Ситуація 2. *Досудове розслідування починається у зв'язку з виявленням частин трупа.* У результаті узагальнення великої кількості кримінальних справ про вбивства з подальшим розчленуванням трупа встановлено, що їх скоюють особи з найближчого оточення потерпілого. До розчленування трупа вони вдаються з метою приховування: 1) місця вчинення вбивства (щоб непомітно винести труп з місця злочину); 2) факту смерті певної особи (щоб зробити неможливим упізнання загиблої особи). Тому найпершим завданням початкового етапу розслідування є встановлення особи потерпілого. Для його вирішення та відтворення інших обставин злочину здійснюються такі невідкладні слідчо-розшукові дії:

- огляд місця події (місця виявлення частин трупа) з метою виявлення всіх частин трупа та інших слідів злочину;
- допит свідків, які виявили розчленований труп;
- проведення судово-медичних експертиз розчленованого трупа та речових доказів, вилучених з місця події;
- проведення криміналістичних та інших експертиз речових доказів, вилучених з місця події;
- заходи з метою встановлення загиблої особи, свідків і підозрюваного у вчиненні вбивства.

Після встановлення особи загиблого проводяться допити його родичів та осіб з найближчого оточення (сусіди, друзі, співробітники) з метою виявлення ймовірних мотивів убивства й підозрюваного. Можна пред'являти для впізнання окремі частини трупа, на яких є особливі прикмети, а також речі, виявлені під час огляду місця події, що могли належати потерпілому.

У разі встановлення підозрюваного у вчиненні вбивства здійснюються його затримання й допит, також проводиться обшук за місцем проживання підозрюваного, яке ймовірно могло бути місцем убивства та розчленування трупа. Після цього проводяться відповідні експертизи стосовно виявлених під час обшуку речових доказів (судово-медичні, криміналістичні та ін.) у такий спосіб отримуються докази причетності особи до вчинення вбивства, що дає підстави для повідомлення про підозру.

Ситуація 3. *Досудове розслідування починається у зв'язку із заявою про зникнення людини за обставин, які вказують на ймовірність її вбивства.* Рішення про відкриття кримінального провадження в цьому разі, як правило, ухвалюється після попередньої перевірки заяви й установлення обставин, які свідчать про високу ймовірність вбивства. Такими обставинами можуть бути: 1) відсутність у зниклої особи мотиву для раптового від'їзду; 2) установлення наявності осіб, зацікавлених у смерті зниклої особи; 3) нездійснення зниклим дій, які є обов'язковими в разі добровільного

вибуття з цієї місцевості (наприклад, звільнення з роботи, зняття з обліку, розпродаж майна тощо); 4) виявлення за місцем проживання особистих речей і документів, без яких зниклий не може проживати в іншому місці; 5) відомості про погрози з боку певних осіб на адресу зниклого або його висловлювання про побоювання за своє життя; 6) отримання родичами або знайомими від імені зниклого листів, виконаних не його почерком; 7) виявлення слідів можливого вбивства зниклої особи (пошкодженого чи закривавленого одягу, інших носильних речей, спаленого автомобіля тощо).

Зазначені обставини можуть указувати на те, що вбивство було вчинено з подальшим приховуванням трупа. Як уже згадувалося, це є характерним для злочинців, які перебували з потерпілим у близьких відносинах – зі знайомих чи родичів. Ними можуть бути також особи, в житло яких потерпілий потрапив випадково, або його туди спеціально заманили. З урахуванням цього щодо особи злочинця повинні висуватися й перевірятися такі дві версії: 1) убивство вчинено особою з близького оточення потерпілого; 2) убивство вчинено сторонньою особою за обставин, які змусили приховувати труп.

На початковому етапі розслідування проводяться такі невідкладні слідчо-розшукові дії й заходи:

- допит свідків з найближчого оточення зниклої особи з метою встановлення місця, часу та інших обставин її зникнення;
- огляд житла (робочого місця) зниклої особи з метою виявлення речей і документів, без яких вона не може проживати в іншому місці (одночасно перевіряється версія про вчинення вбивства у цьому приміщенні);
- виїмка документів, наприклад медичної картки (історії хвороби) у лікувальному закладі;
- заходи з метою встановлення місця перебування трупа загиблої особи чи його частин, а також підозрюваного у вчиненні вбивства.

Унаслідок проведення невідкладних слідчо-розшукових дій і заходів слідча ситуація може мати два варіанти розвитку: 1) виявляється місце приховування трупа або його частин; 2) встановлюються ознаки причетності до вбивства конкретної особи – підозрюваного.

У разі першого варіанта розвитку подій слідча ситуація набуває ознак попередньо розглянутих ситуацій (1-ї або 2-ї). Відповідно, вирішуються такі ж само завдання та здійснюються аналогічні слідчі дії та заходи. У разі другого варіанту розвитку ситуації – встановлення підозрюваного – наступним завданням є його викриття у вчиненні злочину й виявлення місця перебування трупа (його частин). Для цієї ситуації характерними є затримання й допит підозрюваного, проведення обшуку за місцем проживання, проведення експертиз тощо. Після викриття у вчиненні злочину за участю підозрюваного проводиться слідчий експеримент з метою виявлення місця при-

ховування трупа з подальшою його ідентифікацією. Із проведенням комплексу названих слідчо-розшукових дій і заходів пов'язується повідомлення про підозру.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ

Наступний етап розслідування пов'язується з повідомленням про підозру у порядку ст. 276–279 КПК України. Після цього слідчий повинен провести допит підозрюваної особи.

На початку допиту необхідно виявити ставлення особи до суті повідомленої підозри, після чого їй пропонується дати свідчення. Отже характер слідчої ситуації цілком залежить від позиції підозрюваного на допиті, яка може мати чотири варіанти: 1) підозрюваний відмовляється давати свідчення й відповідати на запитання; 2) підозрюваний визнає себе винним частково; 3) підозрюваний визнає себе винним повністю; 4) підозрюваний не визнає себе винним і відкидає підозру.

У *першій ситуації*, коли підозрюваний відмовляється давати показання й відповідати на запитання, слідчий зобов'язаний відповідно до ч. 4 ст. 224 КПК України зупинити допит одразу після отримання такої заяви. Зупиняючи допит, на наш погляд, доцільно нагадати підозрюваному, що давання ним свідчень щодо суті повідомленої підозри є засобом його захисту від необґрунтованих звинувачень.

У *другій і третій ситуаціях* визначальним є фактор визнання вини, а завданням слідчого є перевірка одержаних показань після закінчення допиту. У *четвертій ситуації* завданням слідчого є викриття підозрюваного у вчиненні вбивства шляхом оперування вже зібраними доказами, а також спрямуванням зусиль на визначення й використання також інших джерел доказів.

Окрім завдань розслідування, які визначаються позицією особи щодо повідомленої підозри, завданнями наступного етапу розслідування вбивств є такі:

1) установлення всіх співучасників злочину та збирання доказів для притягнення їх до кримінальної відповідальності;

2) вивчення особистості підозрюваних з метою отримання інформації, необхідної для винесення справедливого вироку;

3) установлення умов, що сприяли вчиненню вбивства, й ужиття заходів щодо їх усунення;

4) забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем, і можливої конфіскації майна;

5) забезпечення безпеки учасників кримінального процесу за наявності загрози для них.

Для вирішення цих завдань здійснюються комплекси слідчо-розшукових дій, послідовність яких обумовлюється особливостями конкретної слідчої ситуації на тому чи іншому відрізку часу. Типовими для наступного етапу розслідування вбивств є такі слідчо-розшукові дії та заходи:

- негласні слідчо-розшукові дії щодо встановлення всіх співучасників убивства, а також можливих його свідків;
- допит свідків, які з'явилися у кримінальному провадженні після допиту підозрюваного;
- забезпечення безпеки свідків, а також осіб, визнаних потерпілими у справі про вбивство;
- виїмки документів, у яких міститься інформація про особистість підозрюваного та інші дії з метою збору такої інформації;
- одночасні допити раніше допитаних осіб, у показаннях яких були виявлені розбіжності;
- слідчий експеримент за участю підозрюваного, який визнав себе винним у вбивстві, з метою перевірки свідчень і встановлення його злочинної обізнаності;
- проведення експертиз речових доказів, виявлених після допиту підозрюваного;
- проведення судово-психіатричної та судово-наркологічної експертиз підозрюваного.

Метою наступного етапу розслідування є перевірка раніше зібраних доказів і формування їх системи, необхідної для складання обвинувального акту.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Огляд місця події. Огляд місця події є невідкладною слідчою дією, особливості якої у справах про вбивства визначаються специфічністю центрального об'єкта огляду, яким виступають труп людини й відповідні сліди (рани, кров, мікрочастинки тканин і внутрішніх органів тощо). Це впливає як на послідовність дій слідчого та спеціалістів, так і на їх зміст. Слід звернути увагу, що в огляді трупа обов'язковою є участь судово-медичного експерта. Якщо його неможливо викликати, запрошується лікар (ст. 238 КПК України).

Безпосереднє сприйняття даних, одержуваних у процесі огляду місця події, позитивно позначається на формуванні внутрішнього переконання, на висуненні та перевірці версій, тому слідчому необхідно особисто побачити обстановку, речові докази, предмети, сліди та документи на місці події, а не сприймати таку інформацію із слів інших осіб. Під час огляду місця події у справах про вбивства з'ясовуються такі питання:

- 1) що саме сталося: вбивство, самогубство або нещасний випадок;
- 2) час учинення вбивства, а також проміжок часу, протягом якого злочинець перебував на місці події;
- 3) місце вчинення злочину (чи відбулося вбивство там, де було виявлено труп потерпілого);
- 4) ким є потерпілий, які дані характеризують його особу;
- 5) хто вчинив убивство (одна людина або декілька), які дані характеризують особу злочинця;
- 6) спосіб убивства, які знаряддя використали злочинці;
- 7) мотиви й мета злочину;
- 8) шляхи приходу й відходу злочинців із місця події;
- 9) шляхи підходу потерпілого до місця події;
- 10) які сліди залишилися на місці події (у тому числі предмети або їх частини, залишені злочинцем);
- 11) предмети, забрані злочинцями з місця події;
- 12) сліди, які ймовірно могли залишитися на злочинцях (кров, частинки ґрунту тощо).

Під час огляду трупа на місці події треба виявити та зафіксувати такі факти:

- місце виявлення трупа та розташування його відносно навколишніх предметів;
- розташування трупа відносно об'єктів і слідів, із ним взаємопов'язаних (знаряддя злочину, сліди крові);
- поза трупа, положення кінцівок, наявність різних слідів і предметів на трупі та під ним;
- стан одягу на трупі, наявність слідів на одязі, особливі прикмети;
- наявність і характер тілесних ушкоджень;
- наявність трупних явищ.

Труп слід сфотографувати так, щоб зазначена інформація знайшла відображення на фотознімках.

Огляд місця події у справах про неочевидні вбивства є досить складним, особливо в тих випадках, коли необхідно оглянути велику територію, якщо існує небезпека зникнення слідів під впливом погодних умов або є два й більше трупів. Тому доцільно залучати до проведення цієї слідчої дії працівників підрозділу карного розшуку. Спільна робота під час огляду місця події має розподілятися відповідно до конкретних завдань огляду, що стоять перед слідчим та органом дізнання. Слідчий повністю відповідає за його перебіг, результативність і якість. До завдань слідчого належать виявлення, сприйняття, вивчення й фіксація стану, властивостей та ознак матеріальних об'єктів, знайдених на місці події, з метою з'ясування характеру події, особи злочинця, мотивів злочину й інших обставин, які треба встановити.

Співробітники карного розшуку сприяють у виконанні вказаної слідчої дії, але при цьому одним із головних завдань їх діяльності є організація та проведення необхідних негласних слідчо-розшукових дій за дорученням слідчого щодо перевірки тієї інформації, яка встановлюється під час огляду, а також збір інших даних для розкриття злочину.

До таких заходів слід віднести організацію переслідування, загороджувальні та розшукові дії, застосування службово-розшукової собаки, подвірні обходи, встановлення можливих шляхів приходу й відходу злочинця, обстеження та прочісування району, прилеглого до місця події. Співробітники карного розшуку допомагають слідчому проводити і власне огляд місця події. Вони, як правило, надають допомогу у виявленні слідів і речових доказів, а також виконують одиничні вказівки та доручення слідчого, безпосередньо пов'язані з проведенням огляду. Обмін інформацією, одержуваною в процесі огляду місця події, є однією з найважливіших умов ефективності взаємодії слідчого й органу дізнання на цьому етапі розслідування справи.

Проведення судово-медичної експертизи. У справах про вбивства судово-медична експертиза може бути проведена стосовно: 1) трупа або його частин; 2) речових доказів; 3) живих осіб.

Судово-медична експертиза трупа призначається для вирішення таких основних питань:

- 1) які тілесні ушкодження є на трупі, якими є їх кількість, характер і локалізація;
- 2) яке з тілесних ушкоджень стало безпосередньою причиною смерті;
- 3) час настання смерті;
- 4) послідовність заподіяння тілесних ушкоджень;
- 5) які з тілесних ушкоджень є прижиттєвими, а які – посмертними;
- 6) які особливості має знаряддя, яким були заподіяні тілесні ушкодження;
- 7) в якому положенні перебував потерпілий під час заподіяння тілесних ушкоджень, зокрема смертельного;
- 8) чи є в ранах мікрочастинки сторонніх речовин;
- 9) чи не перебував потерпілий у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння.

У разі судово-медичного дослідження розчленованого трупа додатково ставляться запитання, обумовлені фактом розчленування й необхідністю встановлення особистості потерпілого:

- чи є виявлені частини частинами одного трупа або різних;
- якими є стать, вік, зріст потерпілого;
- чи є особливі прикмети (шрами, татування, наслідки перенесених травм чи захворювань), які можна використати для ідентифікації особи;

– якими є особливості знаряддя, яким було здійснено розчленування трупа (чи не залишились на його кістках і тканинах сліди, придатні для ідентифікації знаряддя);

– чи має спосіб розчленування трупа особливості, які вказують на фахові навички злочинця.

Судово-медична експертиза речових доказів призначається стосовно предметів і документів зі слідами біологічного походження. Зокрема, об'єктами дослідження можуть виступати:

- 1) одяг і взуття підозрюваного та потерпілого;
- 2) предмети, які могли бути знаряддям убивства;
- 3) документи зі слідами крові, слини, сперми тощо;
- 4) зразки речовин, вилучених з місця події (тампони зі зразками попередньо висушеної рідкої крові, зшкрябані зразки висохлої крові);
- 5) волосся, нігті, мікрочастинки тканин тіла.

На вирішення експерта ставляться такі запитання:

– чи є на об'єкті сліди біологічного походження (сліди крові, слини, сперми тощо);

– чи є ця речовина слідами крові (сперми) людини або тварини;

– чи є ці волокна волоссям людини або шерстю тварини;

– чи є ці частинки частинками тіла людини (зокрема її внутрішніх органів);

– чи виділила їх конкретна особа (для вирішення цього завдання може бути використана методика дослідження ДНК);

– яким міг бути механізм утворення слідів крові (бризки фонтануючої крові, від удару, під час руху тощо).

За слідами крові, зокрема, можуть бути встановлені механізми дій убивці й поведінка потерпілого під час учинення злочину¹. Для цього, крім об'єктів дослідження, експертові треба, як правило, надати також окремі матеріали кримінального провадження (протокол огляду місця події з фототаблицею, протоколи допитів тощо).

Судово-медична експертиза живих осіб призначається у кримінальних провадженнях про вбивство (замах на вбивство) стосовно потерпілих, які залишилися живими, для вирішення таких питань:

– які тілесні uszkodження є у цієї особи; їх кількість, характер і локалізація;

– якою є давність заподіяння тілесних uszkodжень;

– яким є ступінь тяжкості тілесних uszkodжень.

Судово-медична експертиза може бути призначена і стосовно підозрюваного у вчиненні вбивства, зокрема для виявлення на його тілі тілесних

¹ Тагаев Н. Н. Следы крови в следственной и экспертной практике. Харьков: Консум, 2000. С. 99–103.

ушкоджень, які могли утворитися в результаті боротьби з потерпілим. У цьому випадку експерту також ставляться запитання щодо кількості, характеру та локалізації тілесних ушкоджень, давності та механізму їх утворення.

Обшук. Обшук може проводитись як за місцем проживання підозрюваного, так і за місцем його роботи. Його метою є виявлення таких слідів – доказів причетності певної особи до злочину:

- 1) прихованого трупа або його частин (у разі обшуку приватної ділянки місцевості);
- 2) зняття вбивства (зброя й боєприпаси, побутові предмети);
- 3) одягу й взуття злочинця, що були на ньому під час учинення вбивства;
- 4) предметів і документів, якими особа заволоділа в результаті вчинення вбивства;
- 5) документів, які можуть пояснити характер взаємовідносин підозрюваного та потерпілого;
- 6) слідів крові, мікрочастинок тканин тіла (коли приміщення є місцем убивства або розчленування трупа);
- 7) вільних зразків почерку особи для призначення почеркознавчої експертизи.

Метою проведення обшуку може бути виявлення підозрюваного, який переховується у певному місці (у родичів чи знайомих), із подальшим його затриманням.

Особливістю обшуку у справах про вбивство є те, що обстеженню підлягають приміщення, які могли бути місцем убивства, переховування або розчленування трупа. При цьому слід урахувати, що після вчинення злочину ці приміщення могли піддаватися прибиранню (ремонту) з метою знищення слідів убивства, тому пошук відповідних слідів (мікрочастинок) ведеться з урахуванням цієї обставини. Зокрема, обстеженню підлягають щілини підлоги (дошки, паркет), випуски та сифони рукомийників і ванн тощо. Для цього потрібно застосовувати спеціальні хімічні речовини й технічні засоби та залучати відповідних спеціалістів.

Допит підозрюваного. Значимість допиту особи, яка підозрюється у вчиненні вбивства, обумовлюється тим, що ніхто не знає обставин вчинення злочину краще, ніж сам злочинець. Але, з іншого боку, слід урахувати, що завжди існує можливість самообмови (взяття чужої вини на себе). Окрім того, варто брати до уваги те, що для цієї категорії учасників кримінального провадження є характерною зміна свідчень (відмова від раніше даних показань). Зокрема, слід виходити з того, що допит зазначених осіб може проводитися: 1) у безконфліктній ситуації; 2) у конфліктній ситуації.

Допит у безконфліктній ситуації буває в разі розслідування вбивств, учинених в умовах очевидності, коли особа із самого початку визнає свою

вину й проявляє каяття. Основним тактичним завданням у цій ситуації є збереження атмосфери безконфліктності та встановлення всіх обставин злочину з максимальною деталізацією показань стосовно обставин, які може знати тільки злочинець (скільки ударів, в яке місце, під яким кутом було нанесено, положення потерпілого, що робив потерпілий, куди упав тощо). Доцільно в такій ситуації використовувати звуко- або відеозапис, оскільки технічні засоби дозволяють наочно зафіксувати умови й атмосферу проведення допиту та виключити в майбутньому намагання звинуватити слідчого в застосуванні незаконних прийомів ведення допиту (фізичного насильства, погроз, обману тощо).

Тактичний прийом максимальної деталізації свідчень спрямовано на створення сприятливих умов для майбутньої перевірки одержаних показань шляхом здійснення інших дій. Якщо найдрібніші факти, повідомлені підозрюваним на допиті, знаходять підтвердження показаннями інших осіб, результатами огляду, висновками експертиз, то цим самим забезпечується достовірність його свідчень у цілому, і якщо згодом обвинувачений відмовиться від раніше даних показань, це не матиме великого значення, оскільки повідомлена інформація була перевірена та знайшла підтвердження в системі доказів.

Допит у конфліктній ситуації найчастіше трапляється в разі розслідування вбивств, учинених в умовах неочевидності, коли злочинець попередньо продумав свою лінію поведінки на випадок затримання й на допиті дає неправдиві свідчення. Неправдивість показань проявляється в їх суперечності вже зібраним у справі доказам, які були підставами для затримання підозрюваного. У цій ситуації перед слідчим постають два взаємно пов'язані тактичні завдання: 1) викрити неправдивість показань; 2) переконати допитувану особу дати правдиві показання.

Загалом тактична схема допиту ґрунтується на викритті неправдивості свідчень шляхом оперування зібраними доказами, тому до такого допиту слідчий повинен ретельно підготуватися й визначити порядок використання доказів (показань свідків, речових доказів, висновків експертиз). Звичайно, кількість таких доказів може бути різною, а можливості слідчого – досить обмеженими. Як правило, якщо допитувана особа зайняла позицію на заперечення своєї вини всупереч уже встановленим фактам, переконати її у зворотному, тобто дати правдиві свідчення на першому допиті дуже важко. Тому перший допит часто має розвідувальний характер – його завдання полягає у встановленні орієнтації підозрюваного на неправдиві показання й максимальної деталізації таких показань. Одразу ж після першого допиту слідчий повинен спрямувати зусилля на збирання доказів (допити нових свідків, пред'явлення особи для впізнання тощо), які можна буде використати на другому допиті та спростувати його позицію, показати її очевидну неспроможність.

Слідчий експеримент. Ця слідча дія найчастіше проводиться у ситуації, коли обвинувачений визнав свою вину й дав свідчення про обставини вчинення вбивства. При цьому слідчий може ставити перед собою дві взаємно пов'язані мети: 1) перевірити, чи не бере підозрюваний на себе вину в учиненні вбивства, якого він не скоїв (рано чи пізно він відмовиться від цього); 2) установити деталі механізму вчинення вбивства, наявність яких потім можна буде підтвердити проведенням інших слідчорозшукових дій.

Загалом слідчий експеримент спрямовано на виявлення у підозрюваного *злочинної обізнаності*, тобто встановлення таких деталей убивства, які може знати лише той, хто його вчинив, тому місцем проведення цієї слідчої дії має бути місце події, де підозрюваному пропонується продемонструвати (відтворити) свої дії під час учинення злочину у тій само обстановці. Для цього використовується манекен (потерпілий) і макети знаряддя вбивства. Наприклад, підозрюваному пропонується показати, де і в якому положенні перебували потерпілий і він; скільки разів і куди саме він ударив і під яким кутом; як поведився потерпілий; в якому положенні підозрюваний залишив його на місці події тощо. Відтворювані дії фіксуються у протоколі, а також за допомогою технічних засобів (фотографування, відеозапис) і потім порівнюються з результатами огляду місця події, показаннями свідків і висновками експертиз. До участі у проведенні цієї слідчої дії доцільно залучати судово-медичного експерта й експерта криміналіста, яким під час відтворення підозрюваним події злочину надається можливість ставити уточнюючі запитання з урахуванням даних, одержаних під час проведення експертних досліджень. Тим самим забезпечується комплексна перевірка свідчень підозрюваного.

Слідчий експеримент є ефективним засобом перевірки показань та отримання нових доказів, завдяки тому, що ця слідча дія має комплексний характер. Вона фактично містить у собі фрагменти таких дій, як огляд, допит, пред'явлення для упізнання й експеримент. Відповідно до ст. 240 КПК України слідчий експеримент може проводитися для перевірки свідчень не лише підозрюваного, але й свідків чи потерпілих, а також інших даних, одержаних під час огляду та інших слідчих дій.

§ 5. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАПОДІЯННЯ УМИСНИХ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗСЛІДУВАННЯ

З учиненням убивств тісно пов'язані й інші насильницькі злочини, зокрема заподіяння умисних тілесних ушкоджень, відповідальність за які передбачається ст. 121–128 КК України.

Криміналістична характеристика заподіяння умисних тілесних ушкоджень

Способи та знаряддя заподіяння тілесних ушкоджень та характерні сліди. Основою способу заподіяння тілесних ушкоджень є фізичне насильство, яке вчиняється шляхом заподіяння побоїв чи катувань. Заподіяння тілесних ушкоджень здійснюється побутовими інструментами (кухонні ножі, сокири, молотки), а також підручними засобами (палиця, камінь та ін.). Може використовуватись і вогнепальна зброя.

Спосіб заподіяння тілесних ушкоджень детермінується цілою низкою суб'єктивних та об'єктивних факторів, таких як вік, стать, освіта, фізичні дані злочинця, його вольові якості, емоційний стан, особливості характеру тощо. Спосіб також визначає ступінь суспільної небезпечності скоєного. У зв'язку з цим доцільно поєднати способи та знаряддя заподіяння тілесних ушкоджень, указуючи на характерні сліди, й виділити такі різновиди:

1) заподіяння тілесних ушкоджень у результаті нанесення ударів (руками, ногами), характерні сліди – забій, синці, подряпини, ушкодження внутрішніх органів (легень, нирок, печінки) та ін.;

2) заподіяння тілесних ушкоджень тупими твердими предметами (палицею, пляшкою, цеглиною, металевим прутом та ін.), характерні сліди – синці, подряпини, розрив шкіри тощо;

3) заподіяння тілесних ушкоджень колюче-ріжучими предметами (ножем, шилом, голкою, склом), характерні сліди – ушкодження шкіри, внутрішніх органів, порізи шкіри.

4) заподіяння тілесних ушкоджень за допомогою вогнепальної зброї (мисливська зброя, спортивна зброя, обрізи, самопали), характерні сліди – поверхневі вогнепальні поранення та ушкодження внутрішніх органів.

Більшість злочинів цього виду належить до «побутових», оскільки вони вчиняються, як правило, на підставі побутових конфліктів та особистих неприязних відносин, а потерпілий і злочинець у більшості випадків виявляються сусідами, рідними, подружжям або особами, досить добре знайомими. Ці злочини характеризуються таким:

– відсутністю попередньої підготовки;

– учиненням їх за ситуативним мотивом;

– використанням як знарядь заподіяння тілесних ушкоджень раптово виявлених під рукою предметів (у більшості випадків господарчо-побутового призначення) або мисливської зброї;

– відсутністю дій щодо приховування злочину та його слідів.

Нерідко після вчинення злочину винні особи заявляють про явку з повинною.

Характеристика особи злочинця та потерпілого. До комплексу ознак особи як елемента криміналістичної характеристики належать усі ознаки, які можуть сприяти визначенню ефективних напрямків установлення, розшуку та викриття винного. У методиці розслідування злочинів цієї категорії використовуються закономірні зв'язки між злочинцем і потерпілим за схемою «злочин – потерпілий – злочинець». Зв'язок потерпілого та злочинця впливає на мету, мотив, місце, час і способи заподіяння тілесних ушкоджень.

Особа злочинця, який заподіяв тілесні ушкодження, порівняно часто характеризується такими негативними рисами, як егоїзм, жорстокість, агресивність, зневажливість до громадського обов'язку, чужих інтересів і почуттів, жадібність, марнославство, побутова розбещеність. Деяким злочинцям властиві велика сила волі й цинізм, інші характеризуються неврайованістю психіки, агресивністю, схильністю до зловживання спиртними напоями. Трапляються випадки заподіяння тілесних ушкоджень особами з високою підозрілістю та іншими психічними аномаліями.

Через наявність зв'язку між потерпілим і злочинцем вивчення особистості потерпілого є невід'ємною частиною діяльності слідчого. Вона охоплює збирання даних, які характеризують особу, їх аналіз і фіксацію в процесуальних документах. У сукупності такі дані дозволяють визначити індивідуальну віктимність потерпілого (потенціальну здатність, обумовлену біофізичними, психологічними та соціальними якостями, стати постраждалим від злочину у відповідній життєвій ситуації). Справа в тому, що значна кількість цих злочинів пов'язана з антисоціальним способом життя самих потерпілих. Розповсюдженим є заподіяння тілесних ушкоджень під час сварок і бійок, які виникають на підґрунті побутових конфліктів, пияцтва та хуліганства, коли провокуючим фактором часто є поведінка потерпілих.

Місце, час та обстановка вчинення злочину. Місце вчинення тілесних ушкоджень характеризується наявністю зв'язків зі способом їх учинення, особою злочинця та місцем його проживання. Аналіз справ про заподіяння тілесних ушкоджень свідчить, що найчастіше вони скоюються вечірньої та нічної пори. Місцем учинення цього злочину можуть бути вулиці, громадський транспорт, клуб, дискотека, кафе, двір, квартира тощо, але найчастіше ці злочини скоюються за місцем проживання у вихідні та передвихідні дні в процесі або після вживання спиртних напоїв.

Особливості початкового етапу розслідування. Відкриття кримінального провадження про заподіяння тілесних ушкоджень має певні особливості. Досудове слідство проводиться слідчими органів внутрішніх справ тільки в разі заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень. Щодо умисного легкого тілесного ушкодження та заподіяння побоїв досудове розслідування проводиться у формі дізнання (ст. 215 КПК України).

Типовими підставами для відкриття кримінального провадження є такі:

- заява потерпілого або його рідних;
- повідомлення лікувальної установи, де потерпілому надали медичну допомогу;
- заяви очевидців;
- безпосереднє виявлення органом дізнання, слідчим, прокурором або судом ознак злочину.

Методика розслідування заподіяння тілесних ушкоджень визначається обставинами, які підлягають доведенню:

- чи був факт заподіяння тілесних ушкоджень;
- час і місце скоєння злочину;
- характер тілесних ушкоджень (чи були вони небезпечними для життя в момент заподіяння, або їх небезпечність визначається наслідками);
- спосіб заподіяння тілесних ушкоджень, вид і характер знаряддя, яким заподіяно тілесні ушкодження;
- чи не були заподіяні тілесні ушкодження в стані необхідної оборони або крайньої необхідності;
- чи не заподіяно тілесні ушкодження в стані сильного душевного хвилювання або перевищення меж необхідної оборони;
- чи не супроводжувалося заподіяння тілесних ушкоджень учиненням інших злочинів (наприклад, хуліганством).

Спосіб заподіяння тілесних ушкоджень, а також вид знаряддя вчинення злочину є важливими критеріями для визначення спрямованості умислу під час учинення злочину. Першочерговими слідчими діями в разі розслідування заподіяння тілесних ушкоджень є допит потерпілого, огляд місця події, огляд одягу потерпілого, проведення судово-медичної експертизи потерпілого та допит свідків.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. У чому полягає сенс криміналістичної класифікації вбивств?
2. Які ознаки мають убивства, вчинені в умовах очевидності?
3. Які ознаки мають убивства, вчинені в умовах неочевидності?
4. Які існують типові способи вбивств, якими є їх особливості та зв'язок з іншими елементами криміналістичної характеристики вбивств?
5. Якими є особливості початкового етапу розслідування у разі виявлення трупа з ознаками насильницької смерті?
6. Якими є особливості початкового етапу розслідування в разі виявлення розчленованого трупа?

7. Якими є особливості початкового етапу розслідування в разі зникнення людини за обставин, які вказують на ймовірність її вбивства?

8. Якими є особливості розслідування вбивств на наступному етапі?

9. У чому полягають особливості огляду місця події у справах про вбивства?

10. Які різновиди судово-медичних експертиз проводяться під час розслідування вбивств?

11. У чому полягають особливості обшуку у справах про вбивства?

12. Які особливості має допит підозрюваних у кримінальних провадженнях про вбивства?

13. Які особливості має слідчий експеримент у кримінальних провадженнях про вбивства?

14. У чому полягають особливості криміналістичної характеристики заподіяння тілесних ушкоджень?

15. Якими є особливості початкового етапу розслідування заподіяння тілесних ушкоджень?

Глава 22

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗГВАЛТУВАНЬ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗГВАЛТУВАНЬ

Згвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрозою його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, є найбільш тяжким злочином проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, відповідальність за вчинення якого передбачається ст. 152 КК України. Переважна більшість згвалтувань пов'язана з учиненням інших злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, наприклад задоволенням статевої пристрасті у неприродний спосіб. Окрім того, згвалтування нерідко поєднуються з учиненням пограбувань або розбійних нападів, виготовленням порнографічних предметів, замахом на вбивство і т. ін.

Особливості розслідування згвалтувань обумовлюються низкою обставин, що складають механізм їх учинення. Зокрема, ключове значення має наявність соціального зв'язку між потерпілою особою та злочинцем, що впливає на місце, час та обстановку вчинення згвалтування й інші елементи його механізму, які відображаються у криміналістичній характеристиці згвалтувань. Окрім того, наявність соціального зв'язку між потерпілою особою та гвалтівником суттєво впливає на характер слідчих ситуацій, які виникають після відкриття кримінального провадження, тактичних завдань розслідування й проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Зважаючи на таку детермінантність соціального зв'язку між потерпілим і злочинцем, з криміналістичної точки зору, згвалтування доцільно класифікувати, поділивши на дві групи: 1) згвалтування, вчинені стосовно знайомих злочинцям постраждалих; 2) згвалтування, вчинені стосовно незнайомих злочинцям постраждалих.

Криміналістична характеристика згвалтувань, учинених стосовно знайомих злочинцям постраждалих

Характеристика особи потерпілих від згвалтування. Найчисленнішу групу постраждалих від зазначених видів насильницьких злочинів складають жінки та діти, зокрема члени сім'ї злочинця. Указані обставини обумовлюють, з одного боку, особливий психічний стан жертв злочину, який слід обов'язково враховувати під час проведення слідчих (розшукових) дій за їх участю, а з іншого – незаконний тиск на них у зв'язку з вимушеним сумісним

проживанням жертв і злочинців після вчинення злочину. Жертвами зґвалтувань стають особи, які, довіряючи членам своєї сім'ї, колегам, сусідам, нареченим чи іншим своїм знайомим, погоджуються піти (поїхати) з ними у відносно безлюдне чи інше місце, де вони можуть залишитись наодинці. Їх поведінка у кримінальній ситуації є віктимною у зв'язку з особливостями психології (виховані, навчені довіряти знайомим), залежністю від злочинця (наприклад, будучи закоханими, вони готові на будь-які умови). Частка потерпілих із «бездоганною» поведінкою значно збільшується за рахунок старих, душевнохворих і слабоумних, вікові й психічні особливості яких сприяють насильству, часто непоодинокому стосовно тієї же самої жертви. У ситуаціях, що передували зґвалтуванню, деяких жертв злочинці примушують вживати алкогольні напої, наркотичні засоби чи психотропні речовини.

Характеристика особи злочинця. Більшість ґвалтівників знайомих злочинцям жертв є повнолітніми чоловіками. Понад половина з них має постійну, але не висококваліфіковану роботу, майже кожний третій виховує власних чи нерідних неповнолітніх дітей. Близько половини ґвалтівників страждають на хронічний алкоголізм чи побутове пияцтво. Іноді зґвалтування у складі групи вчиняють неповнолітні, як правило стосовно душевнохворих, «вигнанців» із певного соціального кола тощо.

Обстановка (місце, час, умови) вчинення зґвалтування. Найбільша кількість злочинів цієї категорії скоюється в квартирі чи будинку, зазвичай за місцем проживання винного чи потерпілої особи, пов'язаних одне з одним родинними, шлюбними, сусідськими чи подружніми відносинами. Часто між ними трапляються тривалі неприязні стосунки. Переважна більшість зґвалтувань вчиняється за відсутності очевидців.

Способи підготовки та вчинення зґвалтувань знайомих злочинцям постраждалих. У кожному другому випадку ґвалтівники заздалегідь підбирають умови для вчинення злочину, наприклад доводять жертву до стану сп'яніння, відслідковують її до безлюдного місця, заманюють певним чином до заздалегідь обраного зручного для вчинення злочину місця тощо. Також трапляється пасивне очікування виникнення умов, що сприяють вчиненню злочину, зокрема використання довіри (на пропозицію провести до дому нічної пори, сумісно випити кави вдома і т. ін.) чи беззахисності жертви (яка перебуває одна в помешканні, є хворою тощо). Засобами попередження або подолання опору з боку потерпілої особи найчастіше є такі:

- 1) психічне насильство, що проявляється у висловленні різних погроз (нанести тілесні ушкодження або вбити її чи близьких їй осіб) та образ, демонстрації власної сили та/або зброї чи предметів, що можуть бути використані для нанесення тілесних ушкоджень;

- 2) фізичне насильство (утримування рук або ніг жертви, заподіяння їй тілесних ушкоджень тощо);

3) використання безпорадного стану жертви (безпорадність може бути обумовлена віком, фізичними даними, хворобою, матеріальною чи службовою залежністю від гвалтівника тощо).

Способами приховування зґвалтувань знайомих злочинцям жертв є умовляння не розголошувати подію, дарування подарунків або залякування жертви, погрози розповсюдити компрометуючу інформацію, фізично знищити жертву чи близьких їй осіб (дітей), примушування жертви до прийняття ванни, прання білизни чи інших речей, на яких залишились сліди злочину, тощо.

У більшості випадків показання потерпілої особи, злочинця, очевидців та інших свідків є джерелом ідеальних *слідів зґвалтувань* цієї групи. Матеріальними слідами є такі: 1) тілесні ушкодження на тілі потерпілої особи, в деяких випадках – на тілі гвалтівника; 2) сліди біологічного походження жертви та злочинця (крові, сперми та інших виділень, волосся тощо); 3) пошкоджений одяг та інші речі потерпілої особи; 4) сліди одягу потерпілої особи і злочинця (мікрочастинки – сліди взаємного контакту одягу і тіл потерпілої і злочинця); 5) сліди з місця події (частинки ґрунту, рослин та ін. на тілі та/або одягу жертви й злочинця). Аналіз матеріалів судової та слідчої практики дозволяє визначити, що часто внаслідок застосування фізичного й психічного насильства потерпілі роблять спроби покінчити життя самогубством, у них може виникнути нервова чи психічна хвороба, різко погіршитися фізичне здоров'я (через зараження венеричною хворобою, гепатитом, ВІЛ-інфекцією тощо).

Криміналістична характеристика зґвалтувань, учинених стосовно раніше незнайомих злочинцям постраждалих

Характеристика особи жертви. Більшість постраждалих становлять жінки та дівчата, які на час зґвалтування вчатьсся чи працюють, поведінка яких у ситуаціях, що передували зґвалтуванню, не сприяла реалізації злочинних намірів. Вони опинялися у місці нападу випадково або у зв'язку із задоволенням повсякденних потреб (спілкування з друзями, повернення додому з гостей чи з вечірки тощо). Слід відзначити, що особи з «бездоганною» поведінкою частіше стають жертвами злочинців з аномаліями у психіці, але трапляються і випадки провокуючої чи аморальної поведінки з боку постраждалих. Навіть у разі незначних проявів «негативної» поведінки жертв, наприклад у разі їх перебування в алкогольному сп'янінні, їм заподіювались тяжкі тілесні ушкодження чи вони були вбиті злочинцями з психічними аномаліями. При цьому у певній частині випадків жертви до вчинення злочину вживають алкогольні напої разом зі злочинцем.

Характеристика особи злочинця. Значна більшість гвалтівників є агресивними чоловіками віком від 18 до 45 років, які не мають постійної чи кваліфікованої роботи й скоюють зґвалтування в стані алкогольного сп'яніння.

Близько половини зґвалтувань незнайомих злочинцям жертв учинюють раніше судимі, у тому числі за вчинення аналогічного злочину. Неповнолітні скоюють зґвалтування майже у кожному десятому випадку, як правило у складі групи, під час учинення злочину вони вдаються до надзвичайно жорстоких дій щодо жертви й заподіюють їй тяжкі тілесні ушкодження. До половини злочинців мають різні акцентуації характеру, алкогольну залежність, маніакальні сексуальні та психічні відхилення тощо.

Обстановка (місце, час, умови) вчинення. Більшість зґвалтувань осіб, яких не пов'язують зі злочинцями стосунки знайомства, вчиняється на безлюдних відкритих ділянках місцевості (ліс, пустир, поле, посадка, будівельні майданчики). Водночас трапляються випадки вчинення зґвалтувань цієї класифікаційної групи в громадських місцях (стадіон, кав'ярня, дискотека, під'їзд, підвал, горище тощо) або за місцем проживання злочинця (у його квартирі чи будинку, куди він заманив потерпілу). Переважна більшість таких зґвалтувань вчинюється вечірньої та нічної пори. Гвалтівники цієї категорії зазвичай діють поодиночі, але можливі й групові зґвалтування, які в більшості випадків учиняються групами неповнолітніх чи молодих чоловіків віком до 35 років.

Способи підготовки, вчинення та приховування зґвалтувань. Найчастіше гвалтівники заздалегідь підбирають місце й умови для вчинення злочину, наприклад, відслідковують майбутніх жертв, заманюють їх під різними приводами до безлюдних місць (прохання вказати дорогу до якогось об'єкта, пропозиція супроводити, відвезти до дому нічної пори тощо). У переважній більшості зґвалтувань злочинці застосовують фізичне насильство, яким слід вважати умисний зовнішній негативний вплив на організм потерпілої особи або на її фізичну свободу, вчинений з метою подолання чи попередження опору потерпілої особи або приведення її у безпорадний стан. Такий вплив може виражатись у нанесенні ударів, побоїв чи укусів, заподіянні тілесних ушкоджень, здавлюванні дихальних шляхів, триманні рук або ніг, обмеженні або позбавленні особистої волі, введенні в організм потерпілої особи проти її волі наркотичних засобів, психотропних, отруйних чи сильнодіючих речовин. При цьому фізичне насильство іноді може застосовуватися не до самої потерпілої особи, а до іншої людини, доля якої їй не байдужа (родича, близької особи) з метою подолання чи попередження її опор. Також до постраждалих застосовується і психічне насильство (висловлення образ, погроз нанести тілесні ушкодження, зв'язати, вбити, демонстрація власної сили та/або зброї чи предметів, що можуть бути використані для нанесення тілесних ушкоджень, предметів, що імітують зброю, які потерпіла особа сприймає за справжню зброю, тощо). Основними способами приховування зґвалтувань незнайомих злочинцям жертв є здійснення раптового нападу із заподіянням жертві тілесних ушкоджень; її вбивство,

маскування своєї зовнішності під час з'валтування, знищення слідів злочину на власному тілі чи одягу, а також знищення слідів свого перебування в певному місці, залякування потерпілих.

Типовими матеріальними слідами з'валтувань цієї групи є такі: 1) тілесні ушкодження на тілі потерпілої особи та на тілі злочинця; 2) сліди жертви та злочинця біологічного походження (крові, сперми та інших виділень, волосся, частки епітелію злочинця під нігтями потерпілої особи тощо); 3) пошкоджений одяг та інші речі потерпілої особи; 4) сліди жертви та злочинця на місці події (волосся, речовини біологічного походження, частини або мікрОВОлокна одягу, певні речі тощо); 5) сліди місця події (частини рослин, ґрунту, забруднення від обстановки місця події) на тілі та/або одязі жертви й злочинця.

Ідеальними слідами є свідчення потерпілої особи, а також свідків, у тому числі тих осіб, до яких потерпіла зверталася по допомогу після з'валтування або яким вона розповідала про його вчинення.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ПРО ЗГВАЛТУВАННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ЇХ РОЗСЛІДУВАННЯ

Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 477 КПК України кримінальні провадження про з'валтування за ч. 1 ст. 152 КК України віднесено до кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення, яке може бути розпочате слідчим або прокурором лише на підставі заяви потерпілого. Окрім того, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 477 КПК України до кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення віднесено також ч. 2 ст. 152 (з'валтування, вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених ст. 153–155 КК України), якщо вони вчинені чоловіком (дружиною) потерпілого.

Згідно зі ст. 478 КПК України потерпілий має право подати до слідчого, прокурора, іншої службової особи органу чи уповноваженого на початок досудового розслідування заяву про вчинення кримінального правопорушення протягом строку давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення певного кримінального правопорушення. Це означає, що заяву про з'валтування за ч. 1 ст. 152 ККУ (злочин середньої тяжкості) потерпіла особа може подати протягом 5 років після вчинення злочину, а заяву про з'валтування, вчинене чоловіком (дружиною) за ч. 2 ст. 152 ККУ (тяжкий злочин) – протягом 10 років після вчинення злочину. Відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення може відбуватися на підставі угоди про примирення або без неї (ст. 479 КПК України).

Кримінальні провадження про зґвалтування неповнолітніх є справами публічного звинувачення та можуть бути відкриті за відсутності скарги потерпілих, наприклад у разі отримання повідомлення від працівників медичних закладів про доставляння до них неповнолітньої особи з тілесними ушкодженнями, характерними для зґвалтування. Водночас заяву про зґвалтування неповнолітньої особи може подати безпосередньо жертва злочину або її батьки, родичі, опікуни чи піклувальники. У такому випадку заявника згідно зі ст. 383 КК України попереджають про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину. Якщо заявник та/або неповнолітня жертва є членом сім'ї чи близьким родичем злочинця, їм роз'яснюються положення ст. 63 Конституції України.

Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування зґвалтувань пов'язані з наявністю та характером стосунків між жертвою та злочинцем у ситуації, що передувала зґвалтуванню.

У ситуації вчинення зґвалтування раніше знайомою жертві особою, з якою її пов'язують родинні, сімейні, дружні, тривалі неприязні відносини тощо, типовими версіями є такі: 1) зґвалтування дійсно сталося й було вчинене особою, на яку вказує жертва, або іншою особою; 2) зґвалтування не було – сталися добровільний статевий акт або інсценування (симуляція) зґвалтування. Різновидом цієї ситуації є ситуація, коли потерпілий знає лише одного чи декількох з учасників групового зґвалтування. Зазначена ситуація є найбільш сприятливою для розслідування у зв'язку з наявністю відомостей не лише про місце й обставини зґвалтування та можливих свідків, але й про гвалтівника та можливе місце його перебування.

Перевіряючи версію про причетність до зґвалтування конкретної особи, слід пам'ятати про можливість навмисної її обмови. Аналіз слідчої та судової практики свідчить, що найчастіше мотивами навмисної обмови у вчиненні зґвалтування конкретної раніше знайомої жертві особи можуть бути такі: 1) бажання повернути колишнього співмешканця або чоловіка, примусити його одружитись; 2) намагання позбутися (засадити за ґрати) набридлого залицяльника, співмешканця або чоловіка; 3) користь (можливість отримати гроші чи коштовні речі, позбавити права на житло, не повертати борг тощо); 4) помста (наприклад, за непорядну поведінку після добровільного статевого контакту).

У ситуації зґвалтування, вчиненого знайомою жертві особою, головними *тактичними завданнями*, що постають перед слідчим, є, по-перше, встановлення всіх обставин зґвалтування, по-друге, встановлення причетності вказаної потерпілим особи до його вчинення й, по-третє, вивчення осіб учасників події та характеру їх взаємовідносин.

На виконання зазначених завдань спрямовано такий *комплекс слідчих (розшукових) дій*:

- 1) допит заявника та/або потерпілої особи;

2) тимчасове вилучення у потерпілої особи одягу, білизни й інших речей, на яких можуть бути біологічні сліди ґвалтівника, волокна його одягу та інші речовини;

3) за необхідності – освідування потерпілої особи з метою виявлення та вилучення біологічних зразків (піднігтьовий вміст з кров'ю чи клітинами епітелію ґвалтівника);

4) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи;

5) огляд місця події;

6) затримання та допит підозрюваного;

6) освідування підозрюваного з метою виявлення та вилучення біологічних зразків (піднігтьовий вміст, змиви зі статевих органів з кров'ю, клітинами епітелію чи виділеннями потерпілої особи);

7) обшук за місцем проживання підозрюваного з метою пошуку та вилучення одягу й взуття, які були на ньому під час учинення злочину та на яких могли залишитись відповідні сліди, а також інших речей, серед іншого тих, які належать потерпілій (наприклад, її прикрас, білизни);

8) призначення судово-медичної експертизи підозрюваного;

9) узяття у потерпілої особи та підозрюваного зразків для експертного дослідження, зокрема, зразків слини, крові тощо;

10) призначення відповідних експертиз стосовно об'єктів, вилучених під час огляду місця події, тимчасового вилучення речей чи обшуку (судово-медична експертиза речових доказів, імунологічна, біологічна, ґрунтознавча експертизи та ін.);

11) доручення в порядку ст. 40 КПК України з метою вивчення особистостей учасників події й характеру їх взаємовідносин, перевірки заявленого ґвалтівником алібі чи версії про добровільну згоду потерпілої особи на вступ у статевий зв'язок;

12) допити свідків (знайомих потерпілому та підозрюваному осіб), зокрема з метою з'ясування характеру взаємовідносин, що їх пов'язували у передкримінальній ситуації.

У ситуації вчинення зґвалтування раніше незнайомою жертві особою чи особою, з якою він познайомився безпосередньо перед учиненням злочину, перевіряються такі типові версії: 1) зґвалтування дійсно сталося і було вчинено за обставин, указаних потерпілою особою; 2) зґвалтування не було. Можна виділити два різновиди цієї ситуації: 1) потерпіла особа запам'ятала зовнішність ґвалтівника та зможе його впізнати; 2) потерпіла особа не запам'ятала зовнішність ґвалтівника й упізнати його не зможе.

До обставин, що виключають сумніви у достовірності заяви, слід віднести раптовість і жорстокість нападу, наявність явних тілесних ушкоджень, очевидний стресовий стан жертви тощо. У цьому випадку окремі типові версії про особу злочинця пов'язують із висуненням припущень про те, чи

було вчинено зґвалтування однією особою або групою осіб, неповнолітнім або дорослим; особою, раніше судимою, зокрема за аналогічні злочини, чи особою, яка раніше не вчиняла злочинів, психічно хворою чи здоровою тощо. Тактичними завданнями є встановлення обставин зґвалтування, а також особи ґвалтівника, місця його перебування та його затримання.

У разі припущення, що зґвалтування не було, перевіряють версії про наявність замаху на зґвалтування, про відсутність кримінально-караної події тощо. Аналіз слідчої та судової практики свідчить, що найчастіше мотивами навмисного неправдивого повідомлення про вчинення зґвалтування незнайомою жертві особи можуть бути такі: 1) бажання довести бездоганність своєї поведінки чи виправдатись перед чоловіком (іншим постійним статевим партнером), який заскочив жінку з коханцем; 2) намагання уникнути осуду батьків за ранній статевий досвід, унаслідок якого дівчина завагітніла; 3) наявність психічної хвороби, нав'язливих станів, фантазій тощо.

У ситуації зґвалтування, вчиненого незнайомою жертві особою, основними *тактичними завданнями*, що постають перед слідчим, є такі: встановлення обставин зґвалтування, визначення особи ґвалтівника, місця його перебування та затримання підозрюваного, вивчення особи потерпілої.

На виконання зазначених завдань програма дій слідчого складатиметься з *комплексу таких слідчих (розшукових) дій*:

- 1) огляд місця події;
- 2) допит потерпілої особи з подальшим складанням «суб'єктивного портрету» ґвалтівника;
- 3) тимчасове вилучення у потерпілої особи одягу, білизни й інших речей, на яких можуть бути біологічні сліди ґвалтівника, волокна його одягу або речовин із місця злочину;
- 4) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи;
- 5) узяття зразків крові потерпілої особи;
- 6) призначення інших необхідних експертиз щодо вилучених зразків, речей, слідів чи їх носіїв (дактилоскопічна, трасологічна експертизи, експертиза слідів взуття, судово-медична експертиза речових доказів, цитологічна, імунологічна та ін. експертизи);
- 7) доручення в порядку ст. 40 КПК України про проведення слідчих (розшукових) дій з метою встановлення особи ґвалтівника, його розшуку та затримання, вивчення особистості потерпілої особи, встановлення інших свідків (які виявили потерпілу, надали їй допомогу, бачили її у певний час у певному місці тощо);
- 8) допити свідків;
- 9) запити до психоневрологічних диспансерів, психіатричних лікарень та інших установ, організацій і закладів, звернення до криміналістичних обліків.

Якщо вказані дії призвели до встановлення особи підозрюваного(них), проводяться такі слідчі (розшукові) дії:

1) затримання, допит підозрюваного та його освідування з метою виявлення та вилучення біологічних зразків (піднігтьовий вміст, змиви зі ставих органів з кров'ю, клітинами епітелію, виділеннями потерпілої особи);

2) пред'явлення підозрюваного для впізнання потерпілій особі та свідкам-очевидцям;

3) отримання зразків для експертного дослідження, зокрема, зразків слини, крові підозрюваного;

4) призначення судово-медичної експертизи підозрюваного;

5) обшук за місцем проживання, роботи підозрюваного з метою вилучення одягу і взуття, які були на ньому під час учинення зґвалтування та на яких могли бути залишені відповідні сліди біологічного походження, волокна одягу потерпілої особи або нашарування з обстановки місця події, а також з метою виявлення інших речей, у тому числі тих, які належать потерпілій;

6) огляд виявлених предметів і призначення відповідних судових експертиз;

7) за наявності суперечностей у свідченнях – проведення одночасних допитів раніше допитаних свідків та підозрюваного.

У кримінальних провадженнях про зґвалтування паралельно із зазначеними вище слідчими (розшуковими) діями слідчому доцільно також отримувати криміналістично значиму інформацію про такі відомості щодо жертви та злочинця: 1) демографічні (стать, вік, місце народження, освіта, місце навчання, роботи, спеціальність, фахові напрямки діяльності, дані про батьків, дітей та інших членів родини); 2) соматичні (наявність, вид, стадія хронічних та інших захворювань чи розладів, у тому числі особливих психічних станів у ситуації вчинення злочину, та ін.); 3) біологічні (антропологічні, фізичні, функціонально-анатомічні й біохімічні дані, їх патологічні аномалії); 4) психологічні (коло інтересів, світогляд, знання, вміння, звички, особливості сприйняття, пам'яті, уваги, волі й емоцій, темперамент, патологічні зміни особистості); 5) соціальні (соціальні ролі та зв'язки, взаємовідносини між собою, образ життя, моральні та ділові якості, суспільні погляди й установки); 6) супутні (одяг, взуття, особистісні й інші речі та предмети, які були при них чи на них під час учинення злочину).

Початковий етап розслідування зґвалтувань триває з моменту виявлення ознак злочину (відкриття кримінального провадження) й до оголошення особі про підозру. Результатом проведення зазначених слідчих (розшукових) дій є з'ясування основних обставин учинення зґвалтувань, встановлення підозрюваного, отримання певних доказів, вивчення даних, що характеризують особистості учасників події, тощо. Проведення слідчих (розшукових) дій і перевірка висунутих версій на цьому етапі розслідування

мають здійснюватись у тісній взаємодії з відповідними спеціалістами, працівниками карного розшуку й інших підрозділів Національної поліції МВС України, а також державними установами та громадськими організаціями з активним використанням відповідних криміналістичних обліків.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗґВАЛТУВАНЬ

Подальший етап розслідування зґвалтувань починається з оголошення особі про підозру. Ухвалення зазначеного процесуального рішення ґрунтується на отриманих на початковому етапі розслідування доказах та обумовлює визнання чи повне або часткове невизнання своєї вини підозрюваним. Саме позицією підозрюваного щодо оголошеної підозри обумовлюються *типові ситуації подальшого етапу розслідування зґвалтувань*:

- 1) підозрюваний визнає факт зустрічі (знайомства) та статевих зносин із потерпілою, але заперечує їх насильницький характер;
- 2) підозрюваний заперечує зустріч (знайомство) та зґвалтування потерпілої й посилається на алібі;
- 3) підозрюваний визнає зґвалтування потерпілої особи;
- 4) підозрюваний відмовляється давати свідчення.

Виходячи з того, що на момент оголошення про підозру у слідства вже є достатні докази причетності певної особи до зґвалтування, *тактичні завдання в ситуації 1* полягають, по-перше, у ретельній критичній перевірці слідчим показань підозрюваного, викритті неправди та спростуванні версій підозрюваного; по-друге, у запобіганні протидії розслідуванню з боку підозрюваного чи близьких йому осіб. *Тактичні завдання у ситуації 2* вимагають від слідчого спростування заявленого алібі, викриття неправди та запобігання можливому негативному впливу на потерпілу особу з боку підозрюваного чи близьких йому осіб. У *ситуації 3²* тактичні завдання полягають у деталізації свідчень підозрюваного та встановленні нових, раніше не відомих слідству обставин учинення злочину, а також фіксації показань за допомогою технічних засобів аудіо- чи відеозапису. *Четверта ситуація* є складною, адже за чинним кримінальним процесуальним законодавством у разі відмови підозрюваного відповідати на запитання чи давати свідчення особа, яка проводить допит, зобов'язана його зупинити одразу після отримання такої заяви. Це означатиме необхідність проведення таких слідчих (розшукових) дій, які дозволять довести причетність і ступінь вини підозрюваного

² Такі випадки є досить рідкісними для слідчої практики, оскільки визнання своєї провини підозрюваним, як правило, тягне за собою такі негативні для нього наслідки, як зневажливе та принизливе ставлення з боку осіб, які перебувають із ним в одній камері ізолятора тимчасового тримання або слідчого ізолятора.

й без його свідчень, а також установити та довести всі обставини, пов'язані з підготовкою, вчиненням і прихованням зґвалтування.

На вирішення зазначених завдань спрямовано *комплекс* таких *слідчих (розшукових) дій*:

- 1) допит підозрюваного;
- 2) слідчий експеримент за участю судового медика та підозрюваного, окремо – за участю судового медика та потерпілої особи;
- 3) за результатами проведення зазначених слідчих (розшукових) дій – призначення судово-медичної, медико-криміналістичної чи інших експертиз;
- 4) допити як свідків осіб, на яких підозрюваний посилається у своїх показаннях, заявленому алібі тощо;
- 5) доручення в порядку ст. 40 КПК України з метою встановлення інших очевидців і свідків злочину;
- 6) допити встановлених осіб як свідків;
- 7) пред'явлення підозрюваного для впізнання встановленим свідкам;
- 8) одночасні допити між повнолітніми свідками та підозрюваним;
- 9) за необхідністю – слідчий експеримент за участю свідків;
- 10) подальше вивчення особистості та поведінки підозрюваного й потерпілого (направлення запитів до наркологічних кабінетів, психоневрологічних диспансерів, за місцем проживання, навчання та/або роботи учасників події, допити їх родичів чи близьких та ін.);
- 11) призначення судово-психологічної, судово-психіатричної чи комплексної психолого-психіатричної експертизи стосовно потерпілої особи та підозрюваного.

Особливості подальшого етапу розслідування зґвалтувань також обумовлюються можливою протидією розслідуванню з боку підозрюваного чи близьких йому осіб. Вона може проявлятися у підкупі підозрюваним потерпілої особи чи близьких їй осіб, у чиненні протиправного впливу на них (заякування, поширення пліток тощо) з метою скомпрометувати потерпілу чи примусити відмовитись від даних раніше свідчень. Результатом таких дій може стати зміна потерпілою особою свідчень у бік пом'якшення відповідальності підозрюваного або відмова від давання показань. Із метою запобігти таким негативним наслідкам протидії розслідуванню слідчому доцільно всі слідчі (розшукові) дії початкового та подальшого етапів розслідування зґвалтувань (особливо тих, які проводяться за участю потерпілої особи) додатково фіксувати за допомогою технічних засобів фото-, аудіо- та/або відеозапису. Свідків захисту, підозрюваного та його захисника слід письмово попереджати про кримінальну відповідальність за розголошення даних досудового слідства за ст. 387 КК України, за перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого чи експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку за ст. 386 КК України.

§ 4. ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Огляд місця події під час розслідування зґвалтувань є основним, а в окремих випадках і єдиним джерелом здобуття речових доказів. Проведення цієї слідчої (розшукової) дії дозволяє не лише виявити ознаки злочину, але й встановити, чи є сліди боротьби та перевірити, чи відповідають обставини місця події свідчення потерпілої особи. Головною метою огляду місця події є пошук слідів злочину та дій злочинця, речових доказів, з'ясування фактичних та інших суттєвих обставин, важливих для розслідування зґвалтування. Залежно від механізму вчинення злочину до участі в огляді місця події, крім спеціалістів-криміналістів, слід залучати судового медика, мікробіолога, кінолога із службовим собакою тощо. Огляд місця зґвалтування, вчиненого на відкритій місцевості (лісосмуги, парки, сквери та ін.), доцільно проводити за участю потерпілої особи, якщо вона досягла вісімнадцятирічного віку.

Особливу увагу приділяють виявленню й докладному опису безпосереднього місця зґвалтування, пошуку, виявленню та вилученню наявних на ньому мікрочастинок (волокон одягу, різних нашарувань, волосся), слідів крові, сперми, слини, частин одягу, загублених речей, а також необхідних для подальших порівняльних досліджень зразків (грунту, рослин, їх часток, насіння, піску, глини та ін.). Під час пошуку зазначених об'єктів слід користуватись гумовими рукавичками, забезпечити якісне освітлення місця події, використовувати необхідні технічні засоби (збільшуваче скла, ліхтарі, скальпелі, пінцети). Виявлені предмети оглядають над аркушем щільного паперу, чистою хустинкою тощо. Після закінчення огляду зазначені папір чи хустинку оглядають з метою виявлення мікрочастинок, які випадково відокремились від предмета під час його огляду. Усі виявлені об'єкти мають бути упаковані належним чином і приєднані як додатки до протоколу огляду місця події. У разі виявлення слідів біологічного походження слід визначити їх розмір, форму й розташування відносно нерухомих об'єктів та інших слідів, що дозволяє в подальшому змодельовувати механізм учинення злочину, визначити місце, взаємне розташування потерпілого й нападника в момент зґвалтування, траєкторію їх пересування після зґвалтування, особливі прикмети злочинця, знаряддя злочину тощо. Під час огляду місця події у приміщенні пошук слідів злочинця проводиться з урахуванням найбільш імовірних їх носіїв – посуду, недопалків сигарет, вимикачів світла тощо. Слід урахувувати можливе залишення злочинцем своїх слідів у місцях імовірного проникнення в приміщення чи виходу з нього (мікрочастинок одягу, слідів взуття, відбитків пальців рук). Окрім того, під час подолання перешкод шляхом злому чи пошкодження злочинець може поранитись і зрештою залишити сліди крові на пошкодженому склі, віконних рамах, балконних ґратах, замикальних

пристроях, дверях, підлозі чи шпалерах поблизу вікон чи дверей, на вимикачах світла тощо. Також сліди крові ґвалтівника й потерпілої особи слід шукати на предметах, якими вони могли скористатись для видалення крові – на завісах, рушниках, ганчірках і краях килимів, нижній частині меблів, їх оббивки тощо. Не слід нехтувати з цією метою й оглядом брудної білизни, ящиків для сміття та ін. Бризки та замиті сліди крові можуть бути виявлені у ванних кімнатах на раковинах, у ванні, на фільтрах водостоку, стінах і підлозі. У разі вчинення цього злочину не в приміщенні важливо визначити й зафіксувати розташування місця зґвалтування відносно жилих будинків, дороги, вулиць, засобів освітлення, зупинок громадського транспорту й установ, зокрема обладнаних камерами зовнішнього відеоспостереження. Слід також з'ясувати, куди виходять вікна сусідніх будинків, чи мешкають у сусідніх кімнатах люди і т. ін.

Особливості тактики допиту потерпілих від зґвалтувань. За загальним правилом допит потерпілих від зґвалтувань слід проводити в порядку ст. 223–227 і 232 КПК України негайно після внесення відомостей до ЄРДР. Доцільною є також підготовка до допиту, яка складається з комплексу таких дій:

- 1) вивчити матеріали провадження та дані, що характеризують особистість потерпілої;
- 2) визначити коло учасників допиту, спосіб виклику, місце й час проведення допиту;
- 3) визначити предмет допиту;
- 4) одержати консультативну допомогу фахівців, зокрема психолога, психіатра тощо;
- 5) підготувати технічні засоби фіксації;
- 6) скласти план допиту.

Під час проведення допиту слідчому доцільно враховувати особливості формування свідчень потерпілих від зґвалтувань та особливості їх психічного стану. Зокрема, у ситуаціях, що передували вчиненню таких злочинів, психічна безпорадність потерпілих, як правило, може бути викликана психічною хворобою, втратою свідомості, малолітнім чи неповнолітнім віком потерпілої, неодноразовим учиненням стосовно неї зґвалтувань на протязі тривалого часу, наявністю неприязних відносин зі злочинцем на протязі тривалого часу до вчинення злочину, систематичними безпричинними проявами ним щодо потерпілої агресії та жорстокості. Фізична безпорадність може бути обумовлена фізичними недоліками, старістю чи хворобою, що не пов'язаною з розладами психічної діяльності, або станом алкогольного чи наркотичного сп'яніння потерпілої. Під впливом раптовості сексуального нападу в момент зґвалтування психічний стан потерпілої особи у більшості випадків обумовлюється шоком, заціпенінням, страхом, біллю,

моральними стражданнями, втратою особистісної визначеності (індивід відчуває, що він не учасник, а лише спостерігач того, що відбувається з його тілом), тимчасовим розладом чи втратою здатності розмовляти, що позбавляє можливості покликати на допомогу чи повідомити про вчинений напад). Після зґвалтування психічний стан потерпілих, як правило, обумовлюється моральними стражданнями (приниженням, образою, соромом), страхом (якщо з боку винного, його родичів чи знайомих здійснюються різні погрози), болем (якщо внаслідок зґвалтування були заподіяні тілесні ушкодження), побоюванням наслідків статевого зношення (вагітності, зараження якимись хворобами), навіюванням із боку оточення тощо. Характерними є апатія, байдужість, депресія, дратівливість, бажання покінчити із собою, іноді – спроби самогубства.

Після звернення у правоохоронні органи психічний стан потерпілих від зґвалтувань може змінюватись під впливом соціальних наслідків злочину (обмеження звичного кола соціальних контактів, неможливості продовження активного громадського й особистого життя у зв'язку з погіршенням стану психічного здоров'я потерпілої, її відлюдністю, нерівноваженістю, дратівливістю, депресією, лікуванням, наявністю слідів ушкоджень на тілі та голові), характеристиками слідчого (стать, вік, особливості поведінки), повторного проведення певних слідчих дій, у тому числі, за участю сторонніх потерпілих осіб. Емоційне напруження потерпілих іноді призводить до неможливості пригадати обставини зґвалтування в повному обсязі. У психології та психіатрії таке явище отримало назву «ретроактивне зворотно діюче гальмування». Під його впливом потерпілі від зґвалтувань можуть перебувати:

1) у збудженому нервово-психічному стані, що супроводжується емоційною нестійкістю, слізливістю, істеричністю поведінки, гіперактивністю зовнішніх проявів (метушливістю, багатослівністю, надзвичайною неухважністю та легким відвертанням уваги), тому рекомендується надати потерпілій можливість заспокоїтись, поговорити з нею на відвертаючі теми, націлити потерпілу на вольове подолання свого стану, роз'яснивши, що мета допиту – отримання повної, детальної й достовірної інформації про злочин і злочинця;

2) у пригніченому нервово-психічному стані, що відрізняється надзвичайною пасивністю, зосередженістю думок на злочині та його наслідках; у таких випадках рекомендується вжити заходів щодо перемикання думок потерпілої особи з болючих, тяжких роздумів про наслідки злочину на змістовний бік допиту.

У разі отримання свідчень про неможливість потерпілих покликати на допомогу чи повідомити про вчинений напад слідчому доцільно, по-перше, під час допиту з'ясувати, чи намагались вони привернути увагу сторонніх осіб, якими були обставини, за яких вони кликали по допомогу чи, навпаки, не могли цього зробити, причини, з яких це відбулось, а, по-друге, для перевірки

отриманих свідчень слід сформулювати відповідні запитання до експерта для судово-медичного, судово-психологічного чи судово-сексологічного дослідження потерпілих.

Предмет допиту потерпілих від з'валтувань складають:

1) обставини, що передували злочину: як, де, за яких обставин відбулось знайомство з підозрюваним, у якому стані перебувала потерпіла під час знайомства (зустрічі тощо), характер їхніх відносин та ін.;

2) обставини вчинення злочину: коли, де та в якій обстановці було здійснене з'валтування; характер дій підозрюваного та протидії йому з боку потерпілої особи (чи чинився опір, якщо так, то в чому він виразився, які сліди могли залишитися на одязі й тілі підозрюваного; якщо ні, чому, чи кликала потерпіла на допомогу);

3) наслідки злочину: наявність, кількість, характер і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, можливі захворювання, розлади психіки, пошкоджені чи викрадені речі й цінності;

4) відомості про докази та джерела їх отримання (наявність пошкоджень, слідів злочину та злочинця на одязі й інших речах потерпілої, ознаки викрадених у неї цінностей, речей або предметів; можливі сліди на місці події, одязі та/або тілі злочинця);

5) відомості щодо особи підозрюваного: а) чи знає потерпіла підозрюваного, якщо так, то хто він, якщо ні, то чи зможе його впізнати (якщо ні – чому, якщо так – за якими ознаками зовнішності); б) чи не намагався підозрюваний замаскувати свою зовнішність та/або голос; в) чи перебував підозрюваний у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння; г) що він робив, про що говорив до з'валтування, чи не пропонував добровільно вступити в статевий зв'язок; ґ) чи застосовував насильство (яке, в чому воно виражалось); д) чи використовував її безпорадний стан; е) як діяв на місці злочину: чи впевнено він орієнтувався на місцевості або в приміщенні; якщо використовував зброю або мотузки – чи приніс їх із собою, знайшов випадково на місці злочину або узяв зі схованки; є) чи бачила потерпіла підозрюваного після злочину, якщо так, як він повадився, що говорив, чи не просив відкликати заяву, що обіцяв за це, чи не загрожував розправою на випадок відмови у виконанні його вимог;

б) відомості про стан потерпілої особи у передкримінальній ситуації: стан фізичного здоров'я, наявність і ступінь сп'яніння, безпорадність і її характер, наявність вагітності, менструації, захворювань, зокрема венеричних, стан психіки (стомленість, стурбованість, наскільки очікуваним виявився напад, у який момент виникло відчуття небезпеки тощо).

Обрання тактичних прийомів допиту потерпілих від з'валтувань залежатиме від *типової ситуації допиту*, до яких слід віднести такі: 1) потерпіла особа дає правдиві показання або сумлінно помиляється щодо події

злочину в цілому або окремих її обставин; 2) потерпіла особа дає завідомо неправдиві показання; 3) потерпіла особа відмовляється від давання показань. Останні дві належать до категорії конфліктних ситуацій допиту, подолання яких пов'язується із застосуванням цілих комплексів (систем) тактичних прийомів і необхідністю проведення взаємопов'язаних із ними слідчих (розшукових) дій.

За загальним правилом слідчому доцільно використовувати тактико-психологічні прийоми щодо адаптації потерпілих до обстановки допиту, усунення небажаних станів їх психічної діяльності й установлення комунікативного та психологічного контактів із потерпілими. До таких прийомів слід віднести повідомлення про ціль і порядок проведення допиту, про осіб, що беруть у ньому участь; пропозицію допомоги психолога з метою адаптації до ситуації допиту, попередження про нерозголошення відомостей щодо обставин учинення злочину, про невідворотність покарання винних осіб, про необхідність надати допомогу своїми свідченнями, попередження про можливі уточнення, доповнення та перевірку окремих деталей показань.

У випадку вчинення зґвалтування жінок чи дівчат їх допит доцільно проводити слідчій-жінці, починаючи його з бесід на другорядні, нейтральні теми, що не стосуються предмету допиту. Також на початку допиту слід у тактовній формі попереджати та роз'яснювати потерпілим доцільність можливих уточнень, доповнень і перевірок окремих деталей їх свідчень. Активне використання даних, отриманих під час криміналістичного вивчення особистості потерпілої особи, дозволить адекватно оцінити показання допитуваних і їх невербальні прояви (міміку, жести, поведінку). Особливу увагу слідчому варто приділяти не лише змісту власних питань і висловлювань, але й інтонації їх вимовляння.

Ситуація, в якій *потерпіла особа дає правдиві показання або сумлінно помиляється щодо події злочину чи окремих її обставин*, у цілому є сприятливою для розслідування, однак вона вимагає від слідчого не лише максимальної деталізації свідчень допитуваної особи, але й застосування тактико-психологічних прийомів активного вислуховування з метою збереження безконфліктного характеру допиту, зокрема таких:

1) промовляти, повторювати висловлювання допитуваної, починаючи, наприклад, із вступних фраз: «Інакше кажучи, ви вважаєте...» чи «Як я Вас зрозумів...»;

2) відтворювати показання допитуваної треба у скороченому вигляді, стисло формулюючи суттєві обставини викладеного;

3) розвивати показання потерпілих, виводячи із них логічні наслідки;

4) використовувати ті еталони невербальної поведінки, які демонструють установку слідчого на співробітництво, довіру, рівнозначність, повагу до потерпілої, наприклад періодичний, непрямий контакт очима, відкриті долоні

та/або нахил голови у бік допитуваної, симетричне розташування навпроти неї на оптимальній дистанції тощо.

Потерпіла особа дає завідомо неправдиві показання через підкуп, погрози, бажання помститися тощо. Тактичні й психологічні прийоми подолання конфлікту вимагають від слідчого концентрувати увагу не на особистості потерпілої, а на предметі та причинах конфлікту та дозволяють безпосередньо обговорювати їх і локалізувати конфлікт, а саме необхідно:

1) уважно спостерігати за поведінкою та станом потерпілої, стійко та спокійно сприймати будь-які її напади, контролювати її емоції;

2) контролювати власні емоції, блокувати внутрішнє бажання перейти у тотальний наступ з метою отримати перемогу за будь-яку ціну;

3) застосовувати прийоми щодо встановлення довіри, психологічного контакту й активного вислуховування, утримувати ініціативу спілкування;

4) спростовувати аргументи в іншій послідовності, ніж викладені допитуваною, починаючи з незначних за силою контраргументів;

5) лишати потерпілій шляхи до «відступу»;

6) використовувати позицію суворого суперництва, демонструвати домінантність (встати за спиною допитуваної, яка втрачає можливість контролювати поведінку слідчого, «ховати» руки, наприклад, у кишені) та сумніви у свідченнях допитуваної (не дивитись в очі потерпілій, перехрещувати ноги чи руки, тримати останні у «замку» тощо);

7) порушувати симетричність у позиціях (допитувана сидить, а слідчий встає, продовжуючи допитувати) та дистанцію спілкування (тобто зближувати її менш ніж на 45–50 см чи, навпаки, віддаляти більше, ніж на 120–150 см.).

Потерпіла особа може відмовлятися від давання показань із таких причин, як побоювання погроз чи розправи з боку злочинця, забування обставин злочину, у тому числі внаслідок амнезії, небажання розголошення обставин з'валтування стороннім особам, недовіра до правоохоронців і т. ін. До тактичних прийомів, які стимулюють у потерпілої установку на необхідність дати правдиві показання, належать такі:

1) роз'яснення, по-перше, важливості повідомлення правдивих показань, по-друге, що відмова від дачі показань може призвести до уникнення винним кримінальної відповідальності, по-третє, що всі особи, які беруть участь у розслідуванні, попереджаються про нерозголошення даних досудового слідства;

2) переконування у невідворотності покарання винних осіб, у забезпеченні правоохоронними органами дієвого захисту потерпілої в разі небезпеки;

3) позитивне оцінювання окремих якостей допитуваних;

4) актуалізація в пам'яті забутого;

5) послідовне підведення до питання, яке необхідно з'ясувати;

- б) пред'явлення доказів, оголошення показань інших учасників із роз'ясненням сутності й значення пред'явлених та оголошених матеріалів;
- 7) уточнення та деталізація показань, усунення в них суперечностей тощо.

Особливості тактики допиту неповнолітніх потерпілих обумовлюються положеннями чинного кримінального процесуального законодавства. Згідно зі ст. 226 КПК України допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. При цьому він не може тривати без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день. Потерпілим, які не досягли шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок про необхідність давання правдивих показань, не попереджаючи їх про кримінальну відповідальність за відмову від давання свідчень і за відомо неправдиві показання.

Слід ураховувати, що допит малолітньої чи неповнолітньої потерпілої від зґвалтування є додатковим стресом для неї, навіть якщо потерпіла через свій вік чи розумовий розвиток не може усвідомити всю серйозність біди, що сталась із нею. Водночас доцільно пам'ятати, що свідченням малолітніх потерпілих, не зважаючи на всі можливі недоліки, притаманні виняткова точність сприйняття й тривалість утримання у пам'яті окремих деталей події та властивостей предметів, що їх зацікавили. У зв'язку з цим до участі у їх допиті слід обов'язково треба залучати психолога, а весь перебіг слідчої дії – додатково фіксувати за допомогою засобів аудіо- чи відеозапису.

Коли у допиті беруть участь педагог, законний представник чи хтось із родичів потерпілої, необхідно заздалегідь переконатись, що їх присутність не буде негативно впливати на неповнолітню, а допомога буде суттєвою. У ситуації, коли законним представником неповнолітньої потерпілої є її мати, яка водночас є дружиною чи співмешканкою підозрюваного, слід у тактовній формі до початку допиту з'ясувати у потерпілої чи не заперечує вона проти участі її матері у допиті. Якщо заперечує, треба вжити заходів щодо захисту неповнолітньої від можливого негативного впливу з боку її матері. Частина 3 ст. 227 КПК України визначає, що у виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого, слідчий або прокурор за клопотанням малолітнього або неповнолітнього чи з власної ініціативи має право обмежити участь законного представника у виконанні окремих слідчих (розшукових) дій або усунути його від участі у кримінальному провадженні та залучити замість нього іншого законного представника.

Під час допиту неповнолітніх потерпілих від зґвалтувань додатково слід з'ясувати: чи знав підозрюваний про її неповнолітній вік, якщо так, то звідки (потерпіла сказала чи злочинець сам питає); чи був на потерпілій одяг, чи були при ній речі та/або документи, які свідчать про її вік (наприклад,

шкільний одяг, портфель, учнівський квіток, медична картка тощо). Окрім цього, предмет допиту неповнолітніх потерпілих від зґвалтувань суттєво розширюється за рахунок необхідності встановити відомості щодо їх психологічних особливостей та особистісних властивостей (загальний розвиток, успішність у навчанні, схильності, риси характеру, емоційна витримка тощо), наявності та характеру соціального впливу, поведінки у передкримінальній ситуації тощо.

Допит малолітніх потерпілих правильніше проводити у формі вільної бесіди, наперед ретельно продумавши та сформулювавши питання, які б, не акцентуючи уваги на самому акті злочинного посягання, підводили допитувану до викладення найбільш важливих відомостей. При цьому рекомендується в процесі допиту дізнатися, що потерпіла розуміє під словом «зґвалтування» (якщо вона використовує саме такий термін для визначення того, що трапилось). Як правило, відсутність цікавості до сексуальних питань та знань у цій галузі запобігає ускладненню показань малолітніх потерпілих уявою, яка завжди ґрунтується на знаннях і досвіді людини. Посилене фантазування на сексуальні теми зустрічається у дітей дуже рідко. Можливі навіювання з боку дорослих (батьків, родичів, лікарів тощо), які спілкувались із жертвою чи у її присутності обговорювали обставини події, що трапилась, легко виявляються шляхом серії допитів указаних осіб, криміналістичного аналізу отриманих від них показань, а також збирання й оцінювання даних про особистість малолітньої потерпілої особи.

Весь перебіг допиту неповнолітніх потерпілих необхідно фіксувати за допомогою технічних засобів аудіо- чи відеозапису. Це дозволить на будь-якому етапі слідства перевірити правильність тактики отримання свідчень і виключить необхідність подальших допитів, які можуть додатково травмувати їх психіку, крім того, матеріали таких аудіо- чи відеозаписів можуть бути використані для проведення судово-психологічної експертизи.

Освідчування, проведене *слідчим* у порядку ст. 241 КПК України за участю судово-медичного експерта або лікаря, дозволить оглянути тіло й одяг потерпілої особи з метою встановити та зафіксувати наявність і розташування пошкоджень і забруднень на її одязі, слідів крові й інших слідів біологічного походження, а також узяти зразки піднігтьового вмісту з метою виявлення сторонніх нашарувань – мікрочастинок крові й епітелію злочинця та мікроволокон його одягу. Виявлені сліди доцільно зафіксувати за допомогою масштабної фотозйомки. У разі виявлення нашарувань на одязі його слід вилучити за правилами статей 159–166 КПК України.

У разі призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи слід завчасно вилучити необхідну медичну документацію (медична картка стаціонарного хворого, довідки лікарів, результати аналізів, ультразвукових досліджень, рентгенівські знімки тощо). Вилучені речі та документи підлягають

ретьельному огляду з метою визначення необхідності й характеру судових досліджень.

У переважній більшості випадків під час розслідування зґвалтувань призначаються такі **судово-медичні експертизи**: 1) речових доказів; 2) живих осіб; 3) ДНК.

Судово-медична експертиза потерпілих від зґвалтувань *жіночої статі* проводиться з приводу: а) статевої зрілості; б) порушення цілості дівочої пліви; в) характеру та механізму виникнення ушкоджень під час скоєння насильницького статевого акту; г) характеру, механізму виникнення ушкоджень і змін у разі скоєння розбещувальних дій; ґ) здатності до статевих зносин і запліднення; д) вагітності та пологів, що були; е) зв'язку припинення вагітності з травмою; є) штучного припинення вагітності; ж) статевої приналежності; з) стану статевих органів у випадках встановлення ступеня стійкої втрати працездатності або здатності до фізичної праці.

У провадженнях про зґвалтування осіб *чоловічої статі* судово-медична експертиза проводиться з приводу: а) здатності до статевих зносин; б) статевої зрілості; в) венеричного захворювання; г) ознак, які можуть свідчити про скоєння акту мужолозтва; ґ) ознак, які можуть бути використані для встановлення факту зґвалтування; д) статевої приналежності.

Генетична (генотипоскопічна) експертиза дозволяє ідентифікувати людину, встановити спорідненість за кров'ю на рівні структури дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК). Об'єктами дослідження генетичних експертиз у кримінальних провадженнях про зґвалтування можуть бути кров рідка та висушена, слина, сперма, зразки тканин, волосся та сліди біологічного походження на речових доказах. На вирішення генетичної експертизи може бути поставлене питання, чи походять надані біологічні об'єкти від конкретної особи, та ін.

Тактика розшуку, затримання та ідентифікації злочинця. Якщо зґвалтування вчинила знайома потерпілій особа, слід негайно організувати розкриття злочину по «гарячих слідах», затримати особу за підозрою у вчиненні зґвалтування та провести необхідні слідчі (розшукові) дії, спрямовані на доведення її причетності до злочину, що розслідується (наприклад, пред'явити затриманого для впізнання свідкам). Якщо зґвалтування вчинила незнайома потерпілій особа, слід організувати її розшук і встановлення особи, надавши оперативним підрозділам Національної поліції доручення в порядку ст. 40 КПК України. У дорученні викладаються всі відомості про особу ґвалтівника, отримані слідчим у результаті огляду місця події, допиту потерпілої та свідків, встановлені висновками проведених судових експертиз тощо.

Після встановлення особи й затримання підозрюваного його слід **освідувати й обшукати** з метою виявлення особливих прикмет, тілесних ушкоджень, слідів зґвалтування та слідів потерпілої з вилученням одягу,

білизни та піднігтьового вмісту. За місцем проживання, перебування, роботи, зберігання майна чи затримання підозрюваного також слід провести **обшук** із метою виявлення предметів, що належать потерпілій особі, а також одягу та/або взуття, які були на підозрюваному в момент вчинення зґвалтування, а також тих предметів, частини яких він залишив на місці події. Виявленню сприятиме використання спеціальної техніки (наприклад, ультрафіолетових освітлювачів). Огляд вилучених під час проведення обшуку предметів доцільно здійснювати в місці їх виявлення, до направлення на експертизу, при цьому знайдені підозрілі плями слід по контуру прошити ниткою контрастного кольору з відміткою про це в протоколі огляду. Із метою виявлення мікрочастинок огляд вилучених предметів слід проводити, розклавши кожен із них окремо на чистому папері чи простирадлі. Під час їх упакування прошарки одягу слід перекладати папером чи простирадлом з метою запобігання нашаруванню одних слідів на інші. Питання про послідовність кількох експертиз, пов'язаних одним об'єктом дослідження, слід вирішувати в кожному конкретному випадку з урахуванням характеру слідів, особливостей слідоносія та інших обставин.

Особливості тактики допиту підозрюваного у зґвалтуванні обумовлюються першочерговим характером цієї слідчої (розшукової) дії, яка з метою забезпечення фактора раптовості проводиться негайно після затримання підозрюваного. Готуючись до допиту, необхідно пам'ятати, що підозрювані у цій категорії справ у більшості випадків не визнають себе винними в зґвалтуванні. Вони можуть визнавати факти зустрічі з потерпілою особою, статеви́х зносин з нею, але заперечувати їх насильницький характер, або заперечувати зустріч із потерпілою, посилаючись на алібі. У цих ситуаціях доцільно дати підозрюваному можливість викласти свою версію події, при чому максимально деталізувати його свідчення з усіх основних питань. Отже, отримані показання суперечитимуть уже достовірно встановленим фактам та одержаним доказам, у зв'язку з чим можна буде спростувати їх та одержати правдиві свідчення. Щоб позбавити допитуваного можливості в подальшому посилатися на імпотенцію, йому пропонується розповісти про стан його здоров'я та статеве життя. При цьому рекомендується формулювати питання «від зворотного» (наприклад, «Чи є у Вас проблеми у статевому житті?»), а після одержаної відповіді (наприклад, «Ні, немає»), уточнювати відомості про обставини, знайомих, місце, умови зустрічей тощо.

Предмет допиту підозрюваних у зґвалтуванні. Допит підозрюваного в зґвалтуванні доцільно починати з установлення його біографічних даних (з'ясовуючи серед іншого і відомості про одруження, наявність дітей; якщо він не одружений, то з якої причини, чи вступав у статеві контакти, чи страждає на якесь захворювання, в т.ч. венеричне, і т. ін.). Далі рекомендується запропонувати йому детально розповісти про свої дії в день злочину (у який

час і де був, чим займався, кого бачив), у що був одягнений і взутий, і де зараз перебувають ці речі, чи не піддавав їх пранню або чищенню. Щодо взаємовідносин з потерпілою необхідно з'ясувати таке: а) чи знайомий із нею (якщо так, то коли, де та за яких обставин познайомилися; як оцінює їх відносини); б) чи вступав раніше з потерпілою в статеві контакти (якщо так, то за чиєю ініціативою вони здійснювалися, впродовж якого періоду); в) звідки та якими відомостями про особу потерпілої володіє (вік, наявність захворювань та ін.). Щодо обставин учинення злочину та поведінки підозрюваного після вчинення зґвалтування слід обов'язково з'ясувати, коли в нього виник намір на зґвалтування (готувався до вчинення злочину чи скоїв злочин спонтанно); коли, де, за яких обставин і за чиїм сприянням скоїв злочин; чи застосовував насильство (якщо так, то в чому воно виразилося, які тілесні ушкодження заподіяв потерпілій, як довго, чим, по яких частинах тіла її завдавав); чи зустрічався він із потерпілою після зґвалтування (якщо так, то коли, де, за яких обставин), чи просив її відкликати заяву, що обіцяв їй за це.

Пред'явлення для впізнання. Під час розслідування зґвалтувань виникає необхідність у пред'явленні для впізнання потерпілій особі, підозрюваному(ним) та/або свідкам предметів та осіб (підозрюваного, потерпілого), у тому числі, за фотознімками. У разі пред'явлення для впізнання доцільно використовувати засоби фото- чи відеозапису.

У випадках, коли особу підозрюваного на момент допиту потерпілої не встановлено, за свідченнями потерпілої складаються суб'єктивні портрети (фоторобот, композиційний портрет тощо). Якщо за цим портретом підозрюваного затримують через тривалий час, рекомендується пред'являти його для впізнання лише після повторного допиту потерпілої про ознаки зовнішності підозрюваного й можливість його впізнати.

Із метою забезпечення безпеки потерпілих від зґвалтувань та з урахуванням віку потерпілої особи рекомендується пред'являти підозрюваного для впізнання у порядку ч. 4 ст. 228 КПК України – без візуального та аудіоспостереження за особою, яку впізнають.

Допит свідків. У кримінальних провадженнях про зґвалтування як свідки можуть бути допитані:

1) особи, які володіють інформацією, що прямо чи опосередковано підтверджує вчинення злочину (очевидці зґвалтування, особи, до яких потерпіла особа безпосередньо звернулася по допомогу, у тому числі ті, хто таку допомогу надав, наприклад лікарі);

2) особи, яким нічого не відомо про злочин, але які володіють інформацією про особистість потерпілого та підозрюваного, характер їх взаємовідносин тощо (родичі, сусіди, колеги тощо); урахуваючи небажання більшості потерпілих розголошення обставин зґвалтування коло таких свідків доцільно задалегідь узгодити з потерпілою особою;

3) особи, перед яким ґвалтівник бравірував своїм злочином, з якими радився, як йому діяти далі, тощо.

У кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи та злочинів, учинених із застосуванням насильства або погрозою його застосуванням одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб для з'ясування причин розбіжностей в їхніх свідченнях не може проводитись за участю малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого разом із підозрюваним (ч. 4 п. 9 ст. 224 КПК України).

У разі розслідування зґвалтувань неповнолітніх, особливо вчинених неповнолітніми, стосовно потерпілих і підозрюваних слід призначати **судово-психологічні, судово-психіатричні чи комплексні (психолого-психіатричні, психолого-педагогічні) експертизи**.

Фактичними підставами для призначення *судово-психологічної експертизи неповнолітніх потерпілих* є:

- 1) необхідність діагностувати особистісні особливості жертви зґвалтування;
- 2) визначення впливу психологічних особливостей жертви на її психічний стан і поведінку в ситуації сексуального посягання;
- 3) установлення спроможності неповнолітньої жертви розуміти характер і значення вчинюваних щодо неї дій (встановлення та визначення критеріїв психічно безпорадного стану);
- 4) установлення здатності підекспертної особи чинити опір ґвалтівникові;
- 5) установлення здатності неповнолітньої жертви давати правильні показання щодо змісту й обставин зґвалтування;

Із метою вирішення зазначених завдань на розгляд судово-психологічної експертизи стосовно неповнолітніх потерпілих ставляться такі питання:

- 1) з урахуванням психологічних особливостей і психічного стану потерпілої особи чи могла вона правильно розуміти характер і значення вчинюваних стосовно неї дій;
- 2) з урахуванням психологічних особливостей і психічного стану потерпілої особи чи могла вона чинити дієвий опір обвинуваченому;
- 3) чи є у потерпілої особи психологічні особливості, які суттєво знижують її здатність правильно сприймати події та предмети (вказати, які) і давати про них правильні показання;
- 4) чи не перебувала потерпіла особа у момент сприйняття подій та предметів (вказати, яких) у психічному стані, що суттєво знизив здатність правильно сприймати вказані події та предмети;
- 5) з урахуванням психологічних особливостей, психічного стану неповнолітньої потерпілої та умов сприйняття події та предметів, чи могла вона їх правильно сприймати;
- 6) з урахуванням рівня й особливостей психічного розвитку неповнолітньої потерпілої та її психічного стану в момент сприйняття події, чи могла

вона правильно розуміти внутрішній зміст цих подій (вказати, який саме зміст мається на увазі);

7) з урахуванням рівня розвитку мовлення потерпілої особи та інших її психологічних особливостей чи може вона давати правильні показання про важливі для справи обставини (вказати, які).

Фактичними підставами для призначення *судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних* можуть стати відомості про:

1) труднощі у навчанні підозрюваного, дублювання класів у школі, відсутність авторитету серед однолітків, підвищену залежність від лідерів підліткового об'єднання, звичність вирішення будь-яких конфліктів за допомогою фізичної сили тощо;

2) несприятливі умови виховання підозрюваного (дефіцит уваги чи, навпаки, надмірну увагу та контроль із боку батьків чи осіб, що їх замінюють, зловживання ними алкоголем, регулярні конфлікти та бійки між ними тощо);

3) взаємодію підозрюваного з жертвою у передкримінальній ситуації, нібито провокуючу поведінку жертву, груповий вплив на ґвалтівника у кримінальній ситуації тощо.

На вирішення судово-психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних можуть бути винесені такі питання:

1) з урахуванням особливостей психічного розвитку неповнолітнього та його психічного стану та змісту кримінальної ситуації вчинення сексуального посягання чи міг неповнолітній повністю розуміти значення своїх протиправних дій;

2) урахувуючи особливості психічного розвитку підозрюваного та його психічний стан чи міг він правильно оцінювати психічний стан потерпілої;

3) якою мірою неповнолітній з його психічним розвитком і психічним станом, а також з урахуванням змісту ситуації сексуального посягання міг керувати своїми діями.

Комплексні *психолого-психіатричні експертизи* призначаються стосовно потерпілих чи підозрюваних, психічний стан яких перебуває між нормою та патологією (за наявності відомостей про олігофренію, неврози, психопатії, наслідків перенесених черепно-мозкових травм, психофізичного чи психічного інфантилізму).

Можливості комплексної психолого-педагогічної експертизи можуть бути використані, наприклад, для вирішення питання про тяжкість моральних наслідків сексуального посягання для потерпілої особи, визначення змісту й методів педагогічного впливу, необхідних для усунення цих наслідків, визначення форм виховного впливу на неповнолітнього підозрюваного. Окрім перерахованих вище, під час розслідування зґвалтувань можуть бути також призначені та проведені: 1) криміналістичні трасологічні експертизи (дактилоскопічна, пороскопічна, слідів ніг людини та взуття, ідентифікація цілого за частинами, холодної зброї і залишених нею слідів, механічних

пошкоджень одягу); 2) судово-ботанічна експертиза; 3) судово-ґрунтознавча експертиза; 4) судова експертиза матеріалів, речовин та виробів (у тому числі, експертиза волокон і волокнистих матеріалів); 5) сексологічна експертиза.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Сутність і класифікація зґвалтувань.
2. Зміст основних елементів криміналістичної характеристики класифікаційних груп зґвалтувань.
3. У чому полягають особливості відкриття кримінального провадження про зґвалтування?
 4. Які типові слідчі ситуації виникають на початковому етапі розслідування зґвалтувань та яким є алгоритм слідчих (розшукових) дій, що їм відповідає?
 5. Якими є тактичні особливості проведення огляду місця події?
 6. Тактико-психологічне забезпечення допиту потерпілої особи.
 7. Які тактичні особливості притаманні затриманню й допиту підозрюваного у зґвалтуванні?
 8. У чому полягають особливості подальшого етапу розслідування зґвалтувань?
 9. Які слідчі (розшукові) дії проводяться на подальшому етапі розслідування зґвалтувань та у чому полягають їх особливості?
 10. У чому полягає розпізнання інсценування (симуляції) зґвалтування?
 11. Які вікові категорії неповнолітніх потерпілих від зґвалтувань існують, і які психофізіологічні особливості їм притаманні?
 12. Яким є вплив зазначених особливостей на розслідування зґвалтувань неповнолітніх?
 13. Якими є основні напрямки розслідування зґвалтувань неповнолітніх?
 14. У чому полягають особливості відкриття кримінальних проваджень про зґвалтування неповнолітніх?
 15. Які існують форми використання спеціальних знань для розслідування зґвалтувань неповнолітніх?
 16. Які слідчі (розшукові) дії проводяться на початковому етапі розслідування цього виду зґвалтувань та якими є особливості їх підготовки, проведення й фіксації?
 17. Які тактичні особливості притаманні слідчим (розшуковим) діям за участю неповнолітніх потерпілих від зґвалтувань?
 18. Які слідчі (розшукові) дії проводяться на подальшому етапі розслідування зґвалтувань неповнолітніх і в чому полягають їх особливості?
 19. Які судові експертизи призначаються у кримінальних провадженнях про зґвалтування неповнолітніх? Якими є тактичні особливості їх підготовки, підстави та мета їх проведення?

Глава 23

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖОК

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРАДІЖОК

Крадіжка, тобто таємне викрадення чужого майна (ст. 185 КК України), є одним із найбільш поширених і потенційно небезпечних злочинів проти власності. Ступінь суспільної небезпечності крадіжок значно підвищується в тих випадках, коли вони вчиняються особами, що заздалегідь об'єдналися в організовані групи, та з проникненням у житло, або якщо вони завдали значної шкоди потерпілому. У випадку, коли крадіїв своєчасно не встановлюють і не притягують до відповідальності, це породжує у них почуття безкарності та як наслідок активізує злочинну діяльність.

Механізм учинення крадіжок, зокрема вибір безпосереднього предмета злочинного посягання, обстановки та способів учинення крадіжки, поведінка злочинця, а часом і самого потерпілого є досить специфічними за своєю криміналістичною характеристикою, знання якої багато в чому обумовлює оптимальну методику розкриття, розслідування й запобігання цим небезпечним злочинам.

Крадіжки можна класифікувати, поділивши на такі певні групи:

- крадіжки матеріальних цінностей зі службових приміщень і спеціальних сховищ підприємств, організацій або установ (банків, музеїв, магазинів, складів, залізничних вагонів і т. ін.);
- крадіжки грошових коштів із особистих рахунків громадян у державних і комерційних банках;
- крадіжки особистого майна громадян із службових кабінетів, гардеробів і роздягалень державних підприємств, організацій чи установ, з приватних офісів, приватизованих магазинів, кафе, кіосків чи лотків;
- крадіжки з квартир (приватних будинків, дач, кімнат у гуртожитку чи готелі та прирівняних до них житлових приміщень) і нежилих споруд громадян (сараїв, погребів, індивідуальних гаражів та інших підсобних приміщень);
- крадіжки мопедів, запасних частин, інструментів і речей власника автомобіля, що були в салоні чи багажнику;
- крадіжки ручної поклажі у пасажирів, зокрема з автоматичних камер схову багажу на об'єктах залізничного, водяного та повітряного транспорту;
- кишенькові крадіжки, у тому числі оббирання п'яних;
- крадіжки продуктів землеробства з присадибних і замиських земельних ділянок громадян;
- крадіжки цінностей із місць поховання мертвих (цвинтарів) тощо.

Статистика свідчить, що найбільше поширення мають крадіжки з проникненням у житло (так звані квартирні крадіжки) та кишенькові крадіжки.

Так, **крадіжки із квартир громадян**, складаючи понад 35 % у загальній структурі крадіжок матеріальних цінностей, є гострою проблемою насамперед великих міст і робочих селищ із їх високою концентрацією населення, промислових підприємств, установ, організацій і приватних фірм, численними житловими масивами (спальними зонами), розгалуженою мережею міського громадського транспорту та обумовлених родом занять значних міграційних процесів містян як усередині міста, так і за його межами.

Статистика свідчить, що найбільш криміногенною зоною для крадіжок із квартир є квартали новобудов житлових будинків, зазвичай ще не оснащені домофонами або іншою системою блокування дверей під'їздів, а окремі квартири – засобами охоронної сигналізації, де навіть сусіди по сходовому майданчику не знайомі одне з одним, до того ж сприятливі для злочинця конструктивні особливості вхідних дверей (порожнистість, наявність щілин, примітивність замкальних пристроїв, відкриття дверей не назовні, а всередину житла тощо) роблять ці квартири вкрай уразливими й доступними навіть для некваліфікованих злодіїв.

Таємний характер крадіжок обумовлює вибір злодієм зручного часу їх учинення. Зокрема, крадіжки матеріальних цінностей, зосереджених у державних підприємствах, організаціях та установах, є характерними переважно для нічного періоду доби, а квартирні крадіжки, навпаки, зазвичай учиняються вдень, коли їх мешканці перебувають поза житлом. Зокрема, відомча статистика свідчить, що дев'ять із десяти квартирних крадіжок були скоєні в період з 9.00 до 17.00 години в робочі дні тижня. Найбільша їх кількість припадає на літні й осінні місяці, що можна пояснити відповідно періодами масових відпусток і виїздів значної частини міського населення до своїх дачних будинків та на відпочинок.

Визначальною для злочинця є інформація про осіб, у чиїх квартирах зберігаються певні матеріальні цінності, й умови їх охорони (рід занять потенційної жертви, наявність або відсутність в її квартирі засобів охоронної сигналізації, домашніх собак, якість замків тощо), місця розташування квартири з погляду зручності непомітного проникнення в неї та можливості втечі в разі небезпеки.

Предметом крадіжки з проникненням у житло або інше приміщення є речі, гроші або документи, які виконують функцію грошового еквівалента. Речі як предмет крадіжки, перш за все, повинні мати економічні ознаки, тобто мінову та споживчу вартість (їх мають переважно ювелірні вироби із дорогоцінних металів, каменю та скла, антикваріат, предмети релігійного культу, одяг і т. ін.), або здатність задовольняти матеріальні й інші потреби людини. Тому не визнаються предметом крадіжки так звані легітимаційні

знаки (жетони камери схову, гардеробні номерки тощо), квитки на проїзд авіаційним і залізничним транспортом, різноманітні накладні, квитанції, чеки, довіреності й інші документи, які самі по собі не мають вартості, а лише надають право на одержання майна.

Не менш привабливим предметом посягання злодіїв є такий універсальний засіб обміну, як *грошові знаки* (національна та іноземна валюта). Предметом крадіжки можуть бути також *документи*, які виконують роль грошового еквівалента й надають майнові права без будь-якого додаткового оформлення (цінні папери, білети грошово-речової лотереї, талони на паливно-мастильні матеріали тощо).

Способи вчинення крадіжок із приміщень і типові сліди. Про наявність тих чи інших цінностей злодій дізнається зазвичай за допомогою особистої розвідки або сторонньої наводки. Так, готуючись до вчинення квартирної крадіжки, він ретельно вивчає розпорядок денний мешканців квартири й обстановку, в якій йому належить діяти, а іноді створює сприятливі умови для реалізації злочинного наміру.

Залежно від способу подолання перепони під час проникнення в житло чи інше сховище матеріальних цінностей, крадіжки поділяють на прості та кваліфіковані. Кваліфікованими вважаються пов'язані із застосуванням крадієм певних технічних засобів і злодійських хитрощів. З огляду на специфічний характер дій злочинця з вилучення майна, все розмаїття способів можна поділити на чотири групи.

Першу групу складають дії злочинця задля таємного проникнення в житло, що супроводжуються зломом³ перепони, у тому числі шляхом:

1) руйнування полотна вхідних дверей і замкальних пристроїв поштовхом плеча або ноги, зняття дверей з навісних петель, віджимання ригеля врізаного чи накладного замка та інших замкальних пристроїв, висвердлювання пружинного механізму циліндрового замка, руйнування короба навісного замка, виривання, перепилування або перекусу його дужки, виведення з ладу (розчинення) механізму замка за допомогою концентрованої суміші азотної, сірчаної та соляної кислот (так званої «царської горілки») або інших сильних окислювачів;

2) виставляння, вирізування або видавлювання шибок, зламу стулок віконної рами, кватирки або двері на лоджіях і балконах;

3) руйнування конструктивних елементів будівлі: стелі, стіни або підлоги, розбору пічної кладки та інших перешкод.

Для цієї групи способів проникнення в житло характерним є використання крадієм спеціально пристосованого для злому так званого злодійського

³ Під «зломом» заведено розуміти повне або часткове руйнування дверей, замкального пристрою, вікна, стіни, стелі, підлоги або іншої перепони з метою проникнення в житло.

знаряддя («ломик-фомка», «клешня рака», «гусяча лапка», «пластир», «піка-болванка», «слон», або «уїстіті», «балерина», «скрутка» та ін.) або інструментів господарсько-побутового призначення, що полегшують подолання перешкоди.

Слідами названих способів проникнення у приміщення є відповідні пошкодження конструктивних елементів будівлі, замків та інших замикальних пристроїв, сліди-відображення знарядь зламу, відщепи деревини, мікрочастинки (металу, дерева, штукатурки, фарби) й волокна тканини, які залишаються на місці події, а також на одязі та взутті злочинця.

Другу групу утворює низка таких способів таємного проникнення у приміщення:

- добирання ключа до замка вхідних дверей або його відімкнення за допомогою «відмичок» чи універсального пристрою «фліпера»;
- використання клейкої речовини для виведення з ладу механізму замка;
- використання заздалегідь викраденого в жертви одного з наявних комплектів ключів від вхідних дверей;
- використання ключа від вхідних дверей, «захованого» жертвою в обумовленому для членів сім'ї місці (під дверним килимком, в отворі електророзита, в поштовому ящику тощо), тобто в легкодоступному для сторонніх осіб місці;
- вільного проходу через залишені жертвою на деякий час відкритими вхідні двері, лоджії, балкони, вікна або віконні квартирки;
- улізання через шахти сміттєпроводу, сантехнічні та вентиляційні канали.

Ця група способів проникнення в житло характеризується відносно малопомітними ознаками їх застосування, оскільки вони не супроводжуються будь-якою руйнацією перепони. Проте своєрідними ознаками використання «відмички» є наявність свіжих подряпин на краях серцевини замку і внутрішніх поверхнях її деталей, відламані частини «відмички», підроблених ключів, частинки пластиліну, воску або іншої речовини, що застосовувалася в процесі підроблення ключа.

До третьої групи належать способи крадіжок, у процесі яких проникнення в житло здійснюється не таємно, а на виду і навіть з відома жертви, наприклад під завчасно вигаданим приводом (під виглядом фахівця з перевірки електричних або газових лічильників, сантехніка чи іншого представника підприємств побутового обслуговування населення тощо) або шляхом використання довірчих стосунків (такі крадіжки вчиняють співмешканець, квартирант, репетитор, запрошений малознайомий гість, повія тощо).

Застосування способів крадіжки, побудованих на використанні довіри жертви, передбачає використання як джерел доказів переважно ідеальних

слідів, які знаходять відображення у пам'яті потерпілих і свідків-очевидців злочину. На місці події в цьому разі можуть бути виявлені і матеріальні сліди (сліди рук, ніг, слина, недопалки, загублені чи забуті крадієм речі та ін.), але вони вказують лише на факт перебування у приміщенні, до якого заперодозрена особа мала «легальний» доступ.

Четверту групу способів учинення крадіжок із квартир складають дії злодіїв, не пов'язані з типовим (вищеописаним) проникненням в житло, а саме:

– за допомогою так званих «вудок» або «гачків», в ролі яких зазвичай використовуються шматок міцного мотузка або палиця з гачком (витягуються речі через кватирку вікна навіть за наявності на ньому захисних металевих ґрат);

– із незасклених лоджій і балконів, на яких довірливі жертви вивішують (виставляють) і залишають без нагляду одяг, апаратуру та інші цінні речі.

До ознак, які свідчать про використання цих способів крадіжок із квартир, належать «вудка», сліди рук, ніг, крові чи слини, недопалки, а іноді особисті речі злочинця, загублені чи кинуті ним на місці крадіжки.

Сучасний **квартирний злодій** – це не звичний уяві багатьох людей зовні підозрілий тип на зразок «багдадського крадія»: в обшарпаному одязі, з тижневою щетиною на обличчі, безхатько, що спить на горищах і вокзалах, розписаний татуваннями. Сьогодні в квартирах мешканців великих міст України доводиться затримувати як крадіїв-професіоналів, так і учнів ПТУ, студентів, представників творчої інтелігенції, спортсменів, робітників, безробітних і навіть дітей 10–12 років. Узагальнений же портрет сучасного квартирного злочинця вийде таким: це головним чином молоді (16–30-річні) пристойно одягнені чоловіки (жінок – близько 13 %). Більшість із них, маючи середню освіту, суспільно корисною працею практично не займається. Зазвичай крадії зловживають алкоголем або наркотиками.

Для злодіїв «домушників» є характерною схильність до стійких звичок та прийомів під час учинення злочинів. З огляду на це їх поділяють на «масті», кожна з яких віддає перевагу своєму способу вчинення крадіжки: «*обхідники*» – ті, що самостійно обирають об'єкт крадіжки, обходячи всі квартири будинку; «*гастролери*» – ті, що приїжджають у місто на кілька днів для вчинення крадіжки й одразу ж після неї покидають його; «*акробати*», які потрапляють у чуже житло через відкриті вікна та кватирки на перших або других поверхах, протискуючись у найвужчі отвори; «*альпіністи*», які спускаються на канатах з даху будинку на балкони й лоджії верхніх поверхів і проникають у приміщення через відкриті вікна чи балконні двері; «*орендатори*», що вчиняють крадіжку майна в орендованих квартирах у заможних людей; «*технарі*», які відкривають замки заздалегідь виготовленими ключами, відмичками або іншими пристроями. Особливо творчими здібностями

відрізняються «*ряжені*», які проникають до квартир, використовуючи костюми для переодягання (найчастіше уніформу) та оригінальний сценарій.

Потерпілими від крадіжок із проникненням у житло найчастіше стають громадяни, які є представниками так званого «середнього класу». Тобто, це особи, які мають стабільні доходи й дозволяють мати у житлі необхідні для задоволення сучасних потреб речі та гроші. Водночас вони, не маючи зайвих коштів, намагаються зекономити на замикальних засобах, сигналізації тощо. Нерідко такі люди проявляють необачність у знайомствах та підтриманні соціальних зв'язків з окремими категоріями людей. Саме такі громадяни та їх житло потрапляють у поле зору злодіїв і стають об'єктом підвищеної «злочинної уваги». Що ж стосується житла заможних громадян, то злодії знають, що вони, як правило, великих сум вдома не зберігають, а саме житло забезпечене надійною сигналізацією. Отже, недбале ставлення до охорони особистого майна та зайва довірливість потерпілих значно полегшують реалізацію злочинного наміру.

Узагальнення матеріалів кримінальних проваджень про крадіжки з проникненням у приміщення показує, що найчастіше потерпілими стають такі категорії громадян: підприємці, що займаються торгівельною діяльністю на ринках (постійно мають великі грошові суми, а також зберігають товар у житлі або інших приміщеннях), представники шоу-бізнесу, представники інших професій, які мають стабільні і відносно значні доходи, забезпечені пенсіонери тощо.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖКИ З ПРОНИКНЕННЯМ У ПРИМІЩЕННЯ

Кримінальне провадження про крадіжки розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань зазвичай на підставі заяв потерпілих або інших громадян, які стали очевидцями крадіжки або затримали злочинця на місці вчинення злочину.

Заяви або повідомлення фізичних чи юридичних осіб про вчинене кримінальне правопорушення та/або іншу подію можуть бути усними або письмовими. Усні заяви заносяться до протоколу прийняття заяви про вчинене кримінальне правопорушення або таке, що готується.

Особа, яка подає заяву чи повідомляє про кримінальне правопорушення, під підпис попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, передбачену ст. 383 КК України, крім випадків надходження заяви або повідомлення поштою чи зв'язком іншого виду.

У разі особистого звернення заявника до органу поліції із заявою чи повідомленням про вчинене кримінальне правопорушення та/або іншу подію уповноважений працівник чергової частини або інша службова особа в кімнаті для приймання громадян цілодобово оформляють протоколи усних заяв і відразу реєструють заяви.

Заяви та повідомлення про крадіжку повинні містити відомості щодо виду крадіжки, місця й часу її вчинення, способу проникнення злочинця в житло, характеру викраденого майна, кому належить викрадене, його вартість та особливі ознаки; хто і коли виявив крадіжку та чи не має заявник обґрунтованої підозри щодо когось. Ця та інша інформація заноситься до протоколу заяви.

Розпочавши кримінальне провадження, слідчий має пам'ятати, що під час розслідування крадіжок установлювати та досліджувати треба певні **обставини**, коло й обсяг яких визначаються ст. 91 і 485 КПК України, кваліфікуючими ознаками ст. 185 КК України, а також особливостями вчинення конкретного виду крадіжки.

Зокрема, найбільш суттєвими є такі обставини: чи був факт таємного та протиправного заволодіння чужим майном, який є вид крадіжки, коли (рік, місяць, число, час доби) і де (точні географічні координати) її було вчинено, в який спосіб здійснено крадіжку та які технічні засоби були використані в процесі її вчинення, ким учинено крадіжку (якщо групою осіб, то яким є кількісно-якісний склад злочинської групи, час і мета її формування, наявність попередньої змови та чіткого розподілу ролей між співучасниками крадіжки, хто з них є організатором злочинської групи і вчиненої крадіжки); якими є характер і зміст справжньої спрямованості злочинного наміру винних у крадіжці, мотив і мета заволодіння чужим майном і в чому конкретно виражалися роль і ступінь участі кожного співучасника в підготовці, здійсненні та прихованні слідів крадіжки; які обставини пом'якшують та обтяжують відповідальність винних або позитивно чи негативно характеризують їх особистість; хто є потерпілим від злочину, його матеріальне становище й відповідність останнього загальному збитку, заподіяному крадіжкою; що саме викрадено (найменування, прикмети викраденого майна, його індивідуальна та загальна вартість), які документи підтверджують приналежність викраденого майна потерпілому та чи не було воно застраховано; якими були канали збуту краденого майна та його місцезнаходження; яких заходів слід ужити з метою відшкодування матеріального збитку, заподіяного крадіжкою; які обставини сприяли вчиненню розслідуваної крадіжки; яких конкретних заходів слід ужити з метою усунення виявлених причин та умов, що сприяли вчиненню аналогічних злочинів, тощо.

Знання зазначеного кола обставин, що підлягають встановленню та дослідженню, дозволить будь-якому суб'єктові досудового розслідування

незалежно від наявності професійного досвіду повно та правильно визначити тактичні завдання своєї діяльності, обрати найбільш ефективні прийоми й способи досягнення мети. Це забезпечить правильне планування діяльності, вибір пріоритетних напрямів і доцільну послідовність заходів. У свою чергу, згодом це допоможе оцінити зібрані докази з точки зору допустимості, виявити наявні вади, визначити напрями пошуку криміналістично значимої інформації, орієнтуватися в процесі подальшої діяльності щодо кримінального переслідування, визначити час і характер тактичних рішень.

Початковий етап розслідування крадіжок зазвичай починається з аналізу й оцінювання вихідної інформації щодо події злочину й ухвалення рішення щодо конкретного напрямку розслідування, які переважно обумовлюються типовими слідчими ситуаціями. Так, виходячи зі ступеня очевидності злочину, що має свій прояв у наявності вичерпного, часткового чи обмеженого обсягу інформації щодо особи злочинця, для початкового етапу розслідування крадіжок найбільш характерними є такі **типові слідчі ситуації**.

Ситуація 1. *Кримінальне провадження розпочато у зв'язку із затриманням підозрюваного у момент вчинення крадіжки або відразу ж після її вчинення. У цій ситуації відразу ж після затримання підозрюваного головне завдання слідчого полягає в збиранні доказів його причетності до вчиненої крадіжки. Найбільш доцільною є така програма дій слідчого: особистий обшук підозрюваного та за необхідності його освідчення, огляд одягу та вилучених у підозрюваного речей, допити потерпілого та свідків-очевидців (як правило, тих, хто повідомив про крадіжку та брав безпосередню участь у затриманні злочинця), свідчення яких мають невідкладний характер, допит підозрюваного, огляд місця події, в тому числі й безпосереднього місця затримання злочинця, та ін.*

Початковий етап розслідування в цій ситуації завершується проведенням дій, що обумовлюються результатами розслідування, наприклад здійснюється перевірка підозрюваного за адресним бюро, обшук за місцем його проживання, пред'явлення потерпілому для впізнання викраденого майна, дактилоскопіювання підозрюваного, призначення криміналістичних експертиз тощо.

Ситуація 2. *Кримінальне провадження розпочато за ознаками крадіжки, вчиненої відомою особою, яку затримати не вдалося. Для ситуації, коли особа ймовірного злочинця відома, проте він утік з місця події, провідні напрями розслідування орієнтуються на збирання та фіксацію прикмет викраденого майна, дослідження матеріальної обстановки вчиненого злочину й доказів причетності особи до крадіжки. У цій ситуації найбільш доцільною є така послідовність невідкладних слідчих дій. Одразу ж після прибуття на місце події та стислого опитування потерпілого й очевидців крадіжки*

щодо особи злочинця, прикмет викраденого майна та напряму, в якому зник злочинець, негайно здійснюється його переслідування за «гарячими слідами», а саме, якщо відомі особа й місце проживання ймовірного злочинця, то проводяться обшук в його житлі, затримання підозрюваного в крадіжці та інші слідчі (розшукові) дії (подібно до першої ситуації), якщо ж є лише дані щодо прикмет зовнішності злочинця, викраденого майна та напряму, в якому він утік, то здійснюються застосування службово-розшукового собаки, прочісування ділянок місцевості у напрямку переслідування й опитування зустрічних громадян, інформування про це тих підрозділів поліції, які повинні негайно підключитися до розшуку (організації загороджувальних заходів на шляхах, якими злодії можуть покинути район учинення крадіжки, перекриття ймовірних каналів збуту краденого, здійснення перевірок за обліками раніше судимих за аналогічні злочини, за способом крадіжки, за прикметами зовнішності злодіїв тощо).

Якщо ці заходи позитивних результатів не дали, слідчий повинен детально допитати виявлених свідків-очевидців крадіжки й потерпілого від злочину та оглянути місце крадіжки, результати чого всебічно оцінюються й використовуються для планування подальшого розслідування.

Ситуація 3. *Кримінальне провадження розпочато за ознаками крадіжки, вчиненої особою, інформація щодо якої є обмеженою.* У такій ситуації перевагу необхідно віддати такому порядку початкових слідчих (розшукових) дій: огляд місця події, допит потерпілого та свідків, проведення інших слідчих дій, невідкладність яких обумовлюється результатами розслідування, серед іншого заходами оперативно-розшукового характеру, необхідність і важливість яких важко переоцінити з огляду на несприятливий характер цієї ситуації. Зазвичай вони дозволяють значно збільшити обсяг необхідної інформації й забезпечити максимальний пошуковий ефект, який сприяє «виходу» на злочинця та місце перебування викраденого майна.

Важливою ланкою в організації роботи слідчого, особливо в останніх двох слідчих ситуаціях, є здійснення комплексу організаційних заходів, спрямованих на розшук злочинця та викраденого ним майна. Ця робота може бути успішною за умови правильного планування розслідування крадіжки. Зазвичай у підґрунтя плану кладеться аналіз загальних та окремих версій, що висуваються залежно від результатів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Типовими загальними версіями у справах про крадіжки з квартир є такі: крадіжка дійсно мала місце за тих обставин, про які повідомив заявник; крадіжки не було, а заявник сумлінно помиляється; крадіжку навмисно інсценовано.

Окремими версіями щодо особи злочинця є такі: крадіжка була вчинена особою з найближчого оточення потерпілого, обізнаною щодо характеру

його майна; крадіжку вчинив сторонній із безпосереднім сприянням осіб із найближчого оточення потерпілого; крадіжку вчинив сторонній і без сприяння осіб із найближчого оточення потерпілого. При цьому серед злодіїв можуть бути як особи, що мають досвід учинення крадіжок, наприклад наркомани, раніше судимі за крадіжку чи злодії-гастролери, так і такі, що не мають злочинного досвіду.

Із метою наближення припущення до істини й більш чіткого визначення кола осіб, серед яких варто шукати злочинця, в плані розслідування у кримінальному провадженні накреслюється і здійснюється комплекс заходів, що передбачають виявлення злочинця: 1) за прикметами викраденого майна; 2) за слідами, залишеними на місці крадіжки; 3) за способом крадіжки; 4) за прикметами зовнішності; 5) серед осіб, спосіб життя яких дає підставу підозрювати їх у причетності до вчинення крадіжки.

Перше, що повинен зробити слідчий, – це всі викрадені речі (як номерні, так і без номеру) поставити на облік і перевірити, чи не значаться вони за обліком як вилучені внаслідок обшуку затриманих осіб, а в процесі подальшого розслідування треба буде неодноразово звертатися до цієї картотеки, що сприяє встановленню особи, в якій перебувають викрадені речі. Задля цього слід забезпечити списками розшукуваних осіб співробітників патрульної поліції в районі ринків, метро, вокзалів і т. ін.

Установлення злочинця за слідами та іншими речовими доказами, залишеними ним на місці події, здійснюється шляхом порівняння вилучених слідів рук і ніг, придатних для ідентифікації, зі слідами пальців рук або взуття конкретного підозрюваного або осіб, узятих на облік, а також зі слідами, вилученими з місць подій нерозкритих злочинів, що дозволяє дійти висновку (в разі їх збігу), що крадіжку вчинено тією ж самою особою. Кинуті чи забуті злодієм на місці крадіжки сліди та предмети можуть указати на їх власника.

Виявлення злочинця за способом учинення злочину здійснюється шляхом порівняння характерних особливостей способу розслідуваної крадіжки з обліковими даними щодо способів учинення раніше зареєстрованих крадіжок. Крім того, необхідну інформацію можна отримати шляхом ознайомлення з копіями обвинувальних актів (висновків), що збереглися, безпосереднього вивчення матеріалів закінчених кримінальних проваджень, в яких були встановлені особи, винні у вчиненні крадіжки, та витребування необхідної інформації, що міститься в картотеках обліку.

Аналогічним чином вирішується завдання щодо встановлення осіб, причетних до вчинення крадіжки, за прикметами їх зовнішності, для чого необхідно скористатися обліком за ознаками зовнішності осіб, запідозрених у вчиненні аналогічного виду крадіжок. Такий облік ведеться у вигляді фотокарток (фотоальбомів), а останніми часом і відеобанку даних, які переглядаються

потерпілим та очевидцями крадіжки, що запам'ятали прикмети злочинця. Крім того, в розшуку злодіїв значну допомогу надають орієнтування до територіальних органів поліції з описом прикмет їх зовнішності за методом словесного портрета, а також виготовлені, розмножені та розіслані на місця композиційні портрети осіб, запідозрених у крадіжці.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖОК

Характер, обсяг і спрямованість роботи на подальшому етапі розслідування крадіжок багато в чому зумовлюються результатами початкових слідчих (розшукових) дій та інших заходів у кримінальному провадженні. На відміну від початкового етапу, головним завданням якого було встановлення особи злочинця, наступний етап розслідування крадіжки починається, як правило, з моменту повідомлення особі про підозру. У найзагальнішому вигляді цей етап можна охарактеризувати як розгорнуте планування розслідування, послідовне й методичне доведення причетності підозрюваного до розслідуваної квартирної крадіжки. Тому його *специфічними завданнями* є такі:

- формування системи доказів для повідомлення особі про підозру в скоєнні крадіжки (у тому числі встановлення її злочинної діяльності у повному обсязі);
- встановлення всіх співучасників крадіжки і збір доказів, які їх викривають;
- збирання інформації щодо особистості кожного з підозрюваних;
- забезпечення відшкодування збитків, заподіяних крадіжкою;

Практика свідчить, що подальшому етапу розслідування також властиві певні *слідчі ситуації*, вирішення яких залежить від правильного визначення та проведення тактичних операцій, що їм відповідають, – комплексу слідчих (розшукових) дій, організаційних та інших заходів. Ці ситуації визначаються переважно позицією, яку зайняв підозрюваний після повідомлення про підозру в учиненні крадіжки: визнає себе (повністю або частково) винним у вчиненні розслідуваної крадіжки або заперечує це.

Ситуації, коли підозрюваний повністю або частково визнає свою вину у вчиненні крадіжки, є найбільш сприятливими для встановлення обставин, що становлять предмет доказування в кримінальному провадженні. Проте необхідно пам'ятати, що в разі браку доказів у цій ситуації підозрювані будь-якої миті схильні заперечити або применшити свою вину. У цих ситуаціях основними *тактичними завданнями* наступного етапу розслідування є максимальна деталізація показань та їх підтвердження якомога більшою кількістю фактів, які після додаткової перевірки можуть стати цінними доказами (наприклад, сприяють вилученню викраденого майна або засобів учинення

та приховування крадіжки, встановленню та затриманню співучасників крадіжки, виявленню інших фактів крадіжок і т. ін.).

Вирішення цих завдань досягається належним проведенням таких слідчих дій, як обшук (якщо він не проводиться на початковому етапі розслідування), допити потерпілого та свідків, пред'явлення для впізнання, одночасний допит двох чи більше осіб, призначення експертиз, слідчий експеримент та ін.

У ситуації, коли підозрюваний заперечує звинувачення в інкримінованій крадіжці, для його поведінки на досудовому слідстві зазвичай характерним є стан вичікування й разом із тим – пошук шляхів захисту. Зокрема, захисна реакція, що часто виражається у формі заперечення чи применшення вини, є характерною для психології підозрюваного у тих випадках, коли було затримано лише одного зі співучасників крадіжки, й немає свідків-очевидців злочину. Тому він нерідко тримається насторожено, дуже чутливий до перебігу думок слідчого, прагнучи визначити ступінь його поінформованості щодо своєї участі в розслідуваній крадіжці.

З огляду на це, основні тактичні завдання в цій слідчій ситуації зводяться, по-перше, до ретельного критичного аналізу та перевірки свідчень підозрюваного, викриття неправди з його боку та спростування неправдивого алібі, по-друге, у запобіганні протидії розслідуванню як з його боку, так і з боку близьких йому осіб, і, по-третє, у встановленні причин та умов, які сприяли вчиненню крадіжки.

У цій ситуації дії слідчого повинні мати дослідницько-пошукову спрямованість (розшук викраденого майна, виявлення й допит нових свідків, призначення експертиз, які не призначалися за «гарячими слідами») й сприяти детальному доведенню таких обставин, як перебування підозрюваного на місці крадіжки: трасологічні експертизи (слідів рук, взуття, зубів, знарядь злому та ін.), експертизи матеріалів і речовин (мікрооб'єктів), ґрунтознавча експертиза та ін.

На підставі проведених допитів, пред'явлення для впізнання й експертиз треба якомога дохідливіше пояснити підозрюваному, де він був і що робив у момент учинення крадіжки, а також назвати осіб, які можуть це підтвердити. Оскільки брехню продумати до кінця не можна, причетність підозрюваного до розслідуваної крадіжки може знайти свій прояв у випадкових зізнаннях про нібито незнайомих йому співучасників, інших «непрямих доказах поведінки», тобто вчинках, що свідчать про усвідомлення ним своєї провини, висловах, які виказують винну обізнаність – знання обставин, які можуть бути відомі лише особі, що вчинила крадіжку. На додаткові запитання він може давати правдиву інформацію.

Не менш важливим завданням наступного етапу розслідування є забезпечення відшкодування збитків, заподіяних крадіжкою. Забезпечуючи

його, треба пам'ятати, що згідно з пунктом 25 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 10 «Про судову практику у справах про злочини проти власності» вартість викраденого майна визначається за роздрібними (закупівельними) цінами, що існували на момент учинення злочину, а розмір відшкодування завданих злочинцем збитків – за відповідними цінами на час вирішення справи в суді.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ

Вирішальною передумовою успішного розслідування крадіжок є вмiла організація та кваліфіковане проведення таких початкових слідчих дій, як огляд місця події, допит потерпілого, свідків, підозрюваного та ін.

Огляд місця події має проводитися в усіх випадках крадіжок чужого майна, оскільки місце крадіжки є основним (хоча і не єдиним) джерелом отримання доказової інформації щодо події, що відбулася, та осіб, причетних до неї.

У результаті своєчасно та детально проведеного огляду місця крадіжки можуть бути успішно вирішені важливі для кримінального провадження завдання, а саме: чи мала місце крадіжка, або подія не має кримінально-караного характеру; чи була крадіжка вчинена на тому місці, яке оглядається; яким був спосіб проникнення злочинця до місця зберігання матеріальних цінностей і чи застосував він для цього які-небудь знаряддя злому; які дії та в якій послідовності робилися злодієм; скільки осіб перебувало на місці крадіжки і як довго вони там були; які сліди злодії залишили на місці крадіжки і які сліди з місця події мали залишитися на їх одязі чи тілі; деякі прикмети злодіїв (стать, вік, зріст, особливості ходи, пошкодження на руках тощо); чи знав злодій місцезнаходження дорогоцінного майна; хто і звідки міг бачити (чути) підхід злочинця до місця вчинення крадіжки та його відхід і подолання ним перешкоди; які обставини сприяли вчиненню розслідуваної крадіжки.

Після прибуття на місце події слідчий має забезпечити його охорону, видалити сторонніх осіб і з метою орієнтування в обставинах учинення та виявлення крадіжки стисло опитати потерпілого й очевидців. При цьому необхідно з'ясувати: чи було замкнено приміщення і на які замкальні пристрої; чи оснащене воно охоронною сигналізацією та чи спрацювала вона в результаті несанкціонованого проникнення крадія; хто першим виявив крадіжку; чи не змінювалася кимсь обстановка на місці крадіжки і, якщо так, то ким і які зміни були внесені; що викрадено злодієм і якими є прикмети викраденого майна; хто за припущенням заявника міг учинити крадіжку. Якщо під час опитування слідчий одержує інформацію щодо особи злочинця й напрямку, в якому той утік, необхідно негайно організувати переслідування

злочинця за «гарячими слідами». Для цього слідчий має дати відповідне завдання співробітнику оперативного підрозділу та дільничному щодо вжиття невідкладних пошукових заходів. Якщо на місце крадіжки прибув кінолог зі службово-розшуковим собакою, слідчий має визначити можливість його застосування.

Здійснивши обхід місця крадіжки й визначивши межі території, що підлягає огляду, слідчий повинен вирішити, який із відомих методів огляду (концентричний, ексцентричний, секторний або фронтальний) або деякі з них у змішаному вигляді слід застосувати у цьому випадку. При цьому в разі крадіжок із житлових приміщень, розташованих у багатоповерхових будинках, перевага віддається ексцентричному методу огляду (від центру до периферії), тобто він починається з місця проникнення в житло або з місця зберігання викрадених цінностей (залежно від того, що саме буде взято за центр), а потім оглядається решта приміщень квартири, сходові майданчики під'їзду та двір будинку.

Практика свідчить, що найбільшою є ймовірність виявлення слідів у місцях проникнення злочинця в квартиру, руйнування якихось перешкод, а також у місцях розміщення матеріальних цінностей. Так, у місцях злому дверей і замків, виставляння стекол у віконних рамах і т. ін. можуть бути знайдені сліди рук і взуття злочинця, знарядь злому, слини, крові (якщо в процесі подолання перешкоди він пошкодив собі руки), загублені ним особисті речі або кинуті знаряддя злому, недопалки, волокна тканини, волосся тощо.

Ретельно оглядаючи предмети навколишнього середовища, особливо ті, місце розташування яких, за словами потерпілого, крадієм було порушено, слідчий повинен здійснювати пошук латентної (невидимої) інформації. Із цією метою варто застосувати відповідні техніко-криміналістичні засоби й методи пошуку (наприклад, лупи різної кратності, ультрафіолетовий освітлювач, порошки для виявлення невидимих і слабовидимих слідів пальців рук, адсорбенти для забору зразків запаху злочинця з предметів, яких він торкався).

Аналізуючи виявлені сліди перебування на місці крадіжки сторонніх осіб, слідчий конструє версії щодо їх кількості, прикмет зовнішності та інших ознак. Поряд із цим, оглядаючи місце події, необхідно звертати увагу на обставини, які вказують на можливе інсценування крадіжки. Зокрема, про це можуть свідчити так звані *негативні обставини* (які суперечать природному перебігу досліджуваної події): наявність на замках або інших замкальних пристроях слідів, які вказують на те, що їх злом здійснювався в іншому місці або коли вони були у не замкненому стані; відсутність металевої тирси на підлозі (землі) під замком з висвердленим механізмом або перепиляною дужкою; наявність на дверях або віконній рамі слідів, які свідчать про те,

що злом здійснено не ззовні, а зсередини приміщення; відсутність слідів у тих місцях, де вони обов'язково мали бути залишені, або, навпаки, відвертий демонстративний характер окремих слідів, скажімо, зайве пошкодження предметів обстановки, невідповідність розмірів викрадених предметів розміру пролому та ін. Такі обставини зазвичай свідчать або про неточність одержаної слідчим вихідної інформації та хибність висунутої версії, або про інсценування факту крадіжки з метою ввести слідчого в оману. При цьому слід пам'ятати, що до інсценувань крадіжок індивідуального майна вдаються особи, які втратили або привласнили чужу річ, або прагнуть у незаконний спосіб одержати грошову компенсацію за застраховане й нібито викрадене майно.

Перебіг і результати огляду місця крадіжки фіксуються в протоколі, до якого додаються виявлені сліди та інші речові докази, вилучені з місця події (наприклад, пакувальний матеріал від викрадених речей, технічні паспорти, етикетки, ярлики або зразки крадених цінностей і т. ін.).

Допит потерпілого має за мету отримання вичерпної інформації стосовно факту, висловленого ним у заяві про крадіжку. При цьому, пам'ятаючи про те, що потерпілий є особою, якій крадіжкою спричинено матеріальну та моральну шкоду, вона є зацікавленою у результатах справи, і давання свідчень є її правом, а не обов'язком, через що її свідчення можуть бути тенденційними й навіть необ'єктивними. Тим не менш, слідчий повинен прагнути одержати відповіді на таке коло питань: коли була вчинена крадіжка чужого майна, ким і за яких обставин вона була виявлена, що саме викрадено (докладний опис викрадених цінностей, їх вартість і відмітні ознаки, наявність відповідних документів на викрадені речі), чи є застрахованим викрадене майно, де була розташована кожна з викрадених речей і хто востаннє її в тому місці бачив, чи належить викрадене майно потерпілому, іншій особі або організації чи установі, яким є матеріальний достаток потерпілого та якою для нього є заподіяна матеріальна шкода (значною, великою чи особливо великою), чи зможе потерпілий впізнати викрадені речі в разі їх знайдення та за якими саме прикметами, яким є розпорядок денний мешканців квартири й коли в квартирі нікого не буває, чи у кожного члена сім'ї є свій ключ від дверей або вони користуються одним, де його ховають і хто із сторонніх осіб знає про його місцезнаходження, хто з осіб найближчого оточення потерпілого або членів його сім'ї відвідував їх квартиру напередодні крадіжки або проявив цікавість до наявних цінностей, які та з ким потерпілий мав конфлікти і якими були їх причини, чи не підозрює потерпілий когось у вчиненні крадіжки, якщо так, то кого саме й на чому ґрунтується ця підозра, та ін. Так, у разі крадіжки з використанням довіри, крім названих вище питань, у допитуваного необхідно з'ясувати прикмети зовнішності злочинця та що саме він розповідав про себе.

Спілкуючись із потерпілим, не бажано уживати таких виразів, які могли б ним тлумачитися, що досудове розслідування не має реальної перспективи. Навпаки, слідчий має його завірити в тому, що буде вжито всіх необхідних заходів для розшуку майна, встановлення й покарання винного.

Тактика **допиту свідків** мало чим відрізняється від тактики допиту потерпілих, тому його специфіка має свій прояв лише у визначенні кола осіб та переліку питань, що підлягають з'ясуванню у допитуваних. Так, у провадженнях про крадіжки з проникненням у житло як свідків зазвичай допитують сусідів потерпілого, зокрема жінок-домогосподарок і пенсіонерів, які значний час перебувають на вулиці з дітьми або собаками й могли звернути увагу на сторонніх відвідувачів їхнього під'їзду; працівників поліції та громадян, що брали участь у затриманні крадія, а також осіб, що купили у злочинця крадене. При цьому на початковій стадії допиту важливо скористатися можливостями тактичного прийому «вільної розповіді», під час якої свідок може повідомити слідчому такі відомості щодо факту крадіжки, про наявність і зміст яких він навіть не здогадувався й не прагнув би одержати їх шляхом постановки допитуваному питань.

Допитуючи свідків-очевидців, які бачили крадія, необхідно з'ясувати, коли і в якому місці вони спостерігали крадіжку, звідки з'явився злодій і чи були у нього співучасники, що він робив на тому місці, де його бачили свідки, що в зовнішньому вигляді або поведінці злочинця привернуло їх увагу тощо. При цьому необхідно отримати максимум відомостей щодо прикмет зовнішності злочинця. Дотримуючись правил збору даних за методом словесного портрета, доцільно скористатися допоміжними ілюстративними матеріалами (фотоальбомом крадіїв, що перебувають на спеціальному обліку, спеціальним альбомом «ТЕЗ» і композиційним приладом «Портрет» або електронною комп'ютерною програмою «Фоторобот»), які допомагають свідку точніше передати прикмети зовнішності особи, причетної до крадіжки, та виготовити суб'єктивний портрет для розшуку останньої.

Затримання особи. Затримання особи, підозрюваної в учиненні крадіжки, здійснюється за наявності підстав, визначених законом (ст. 207, 208 КПК України). Що стосується організаційно-тактичних особливостей проведення затримання, тобто безпосереднього зближення, захоплення та доставляння підозрюваного до поліції, то вони багато в чому обумовлюються наявністю відомостей про особу, яку треба затримати (її стать, вік, фізична сила, наявність судимості, зброї та ін.); місцем передбачуваного затримання (в приміщенні, на відкритій місцевості, в громадському або особистому автотранспорті); про кількість осіб, яких слід затримати, необхідність застосування захоплення транспортних і спеціальних засобів, прийомів фізичного впливу щодо підозрюваних у випадках, коли вони не підкоряються законним вимогам працівників поліції, чинять опір або прагнуть втекти.

З огляду на це, слідчому необхідно продумати найсприятливіші для цього місце, час та інші умови, які б забезпечили раптовість, прихованість і безпечність дій по затриманню як для його учасників, так і для оточуючих громадян. При цьому варто мати на увазі, що для полегшення подальшого доведення причетності затриманого до розслідуваної крадіжки згідно із загальним тактичним правилом під час затримання злочинця слід віддавати перевагу тим тактичним прийомам, які вказують на його причетність до злочину (у момент вилучення викраденого майна з тайника, під час транспортування, збуту краденого тощо).

Затримавши підозрюваного, доцільно провести **тимчасове вилучення майна** (ст. 167, 168 КПК України). Тимчасово вилученим може бути майно у вигляді речей, документів, грошей тощо, щодо яких є достатні підстави вважати, що вони були підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та/або зберегли на собі його сліди, є предметом кримінального правопорушення, були одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від них.

Після затримання підозрюваного вкрай доцільно провести **освідування**. Це необхідно в тих випадках, коли припускається, що на одязі, взутті чи на тілі підозрюваного залишилися певні сліди його перебування на місці крадіжки (різноманітні пошкодження, плями крові, фарби, частинки зламанної перешкоди, білення стін і т. ін.), які в зіставленні з даними огляду місця події, допитів потерпілого та свідків-очевидців можуть стати важливими доказами причетності підозрюваного до розслідуваної крадіжки. Ігнорування ж або невчасне проведення огляду одягу підозрюваного зі слідами крадіжки та його вилучення для подальшого експертного дослідження може призвести до того, що підозрюваний знищить ці сліди або обміняється одягом з іншими особами. Метою освідування, зазвичай, є виявлення на тілі підозрюваного особливих прикмет (татувань, шрамів, родимих плям), свіжих порізів або забруднень, одержаних на місці крадіжки, тощо. Час та обставини появи цих пошкоджень слід детально висвітлити в протоколі подальшого допиту підозрюваного.

Допит підозрюваного в крадіжці проводиться негайно після затримання крадія. Невідкладність цієї слідчої дії обумовлюється не тільки вимогами законодавства, але й тактичними міркуваннями. Зокрема, якщо підозрюваний у крадіжці психологічно не готовий продумати неправдиву лінію своїх свідчень до кінця, його спонукають до давання правдивих показань на першому ж допиті. Але допитувати без наявності хоча б мінімуму доказів його провини, сподіваючись на те, що він сам все розповість, означає свідомо допускатися помилки.

Підготовка й тактичні прийоми допиту підозрюваного в крадіжці багато в чому залежать від таких чинників: чи був він затриманий «на гарячому», чи в іншому місці; одразу ж після крадіжки чи після тривалого часу; чи затримали його одного, чи декількох співучасників крадіжки; чи визнає він свою причетність до крадіжки, чи заперечує це тощо. Проте існують питання, які необхідно з'ясувати під час допиту підозрюваного в усіх випадках. До них належать питання щодо особистості допитуваного, про те, де він був і що робив у період, який передував крадіжці, у момент її вчинення та після неї аж до затримання. Дотримання цієї умови дозволить правильно оцінити й перевірити свідчення підозрюваної особи, оскільки збіг деталей події або дій, про які повідомив допитуваний, із деталями, вже відомими слідчому, свідчить про правдивість його показань.

Так, якщо крадій зізнається в учиненні злочину, необхідно з'ясувати, коли і з якою метою виник намір учинити крадіжку, чому він обрав саме цей об'єкт крадіжки, чи мала місце підготовка до вчинення крадіжки і в чому вона проявилася, якими були час і спосіб учинення крадіжки, найменування викраденого майна та його місцезнаходження, чи вчинювалася крадіжка одноосібно, чи у складі злочинської групи і, якщо так, то хто є членами групи та якою є роль кожного в учиненні крадіжки, і т. ін. При цьому, максимально деталізуючи показання допитуваного, слідчому важливо не обмежуватися пасивним їх вислуховуванням і фіксацією в протоколі загальними фразами, а прагнути до підтвердження його свідчень конкретними фактами, які після додаткової перевірки можуть стати вагомими доказами (наприклад, сприяють вилученню викраденого майна або засобів учинення та приховання крадіжки, виявлення інших фактів крадіжок, затриманню співучасників крадіжки і т. ін.).

Обшук за місцем проживання підозрюваного в крадіжці є ефективним методом перевірки його свідчень та отримання нових доказів у кримінальному провадженні. Головна мета обшуку полягає у виявленні й вилученні крадених речей, їх частин і предметів упаковки, використаного для вчинення крадіжки злочинського знаряддя, а також одягу та взуття, в які підозрюваний був одягнений у момент учинення крадіжки, які, можливо, містять на собі сліди з місця злочину.

Під час обшуку необхідно приділити увагу пошуку різних документів, які можуть полегшити розшук викраденого майна (квитанції торгових точок, ломбардів, камер схову, квитанції на грошові перекази і посилки, записки злодіїв, що свідчать про місце перебування або реалізації краденого), а також документи, що вказують на злочинні зв'язки підозрюваного чи на ймовірних співучасників (записки, фотознімки і т. ін.).

У провадженні про крадіжки досить поширеною слідчою дією є **пред'явлення для впізнання**. Об'єктами впізнання зазвичай виступають крадене майно й особисті речі злочинця (предмети одягу, знаряддя злочину

тощо), втрачені чи забуті зlodієм на місці крадіжки або викинуті ним у момент затримання чи вилучені у нього внаслідок особистого обшуку або за місцем проживання, а також засоби транспортування краденого майна. У тих випадках, коли очевидці запам'ятали особу, що вчинила крадіжку, об'єктом упізнання може бути і сам підозрюваний.

Так, предмети, вилучені у крадія (а так само в осіб, яким він збув крадене), за своїм зовнішнім виглядом схожі на викрадені, обов'язково мають бути пред'явлені для впізнання потерпілому. Упізнання потерпілим цих предметів свідчить про те, що у крадія вилучено саме те майно, що було ним викрадене.

Під час розслідування крадіжок домашніх тварин і птахів може виникнути необхідність у пред'явленні потерпілому для впізнання як живих, так і трупів цих тварин, зокрема їх шкури, ошийника тощо. Тварини можуть пред'являтися в стаді приблизно схожих за видом, породою, статтю, віком і мастю відповідних тварин. До індивідуальних ознак належать особливі прикмети на тілі тварини, травми та інші наслідки перенесеної хвороби, а також їх реагування на певну кличку чи звернення їх господаря, що має знайти віддзеркалення в протоколі.

Злодійське знаряддя та інші особисті речі, залишені зlodієм на місці крадіжки, можуть бути пред'явлені для впізнання його родичам або знайомим, які могли бачити у нього ці предмети. Проте особи, яким пред'являється для впізнання предмет, вилучений з місця крадіжки, не повинні знати, де він був знайдений і з якою метою пред'являється для впізнання.

Слідчий експеримент у кримінальному провадженні про крадіжку чужого майна зазвичай проводиться для перевірки або уточнення окремих обставин розслідуваної події. Так, наприклад, у випадках, коли крадій не в змозі назвати точної адреси обкраденого ним житла, проте добре пам'ятає, де саме воно розташоване й може показати його слідчому. Задовольняється й обмежуватися фактом збігу його показань стосовно місця крадіжки, часу та способу її вчинення з інформацією про зареєстровану крадіжку не можна, оскільки про ці обставини підозрюваний міг дізнатися зі слів інших осіб. Вихід же з ним на місце події дозволяє перевірити його поінформованість не лише щодо розташування обкраденого житла, але і знання ним особливостей внутрішньокімнатної обстановки, точного місця перебування викрадених цінностей та інших обставин крадіжки.

Особливо незамінною є така перевірка для встановлення місць крадіжок, стосовно яких слідчому раніше не було відомо (латентних крадіжок або таких, факт учинення яких зареєстровано іншими територіальними підрозділами національної поліції), і підозрюваний зізнається в їх учиненні. Слідчий експеримент з метою перевірки свідчень на місці потрібен і тоді, коли в учиненні крадіжки брала участь група осіб, але в їх показаннях є суперечності.

Суть і значення цієї слідчої дії полягає не лише в повторенні особою раніше даних нею показань, але і в демонстрації своїх дій. Наприклад, експериментальний показ крадієм спеціальних прийомів і способів відкриття замка або проникнення в житло через квартиру вікна, послідовності пересування в приміщенні з демонструванням, де і що він при цьому узяв, і т. ін. має істотне значення для з'ясування механізму крадіжки та причетності до неї саме підозрюваної особи.

Поряд із перевіркою можливості здійснення підозрюваним у крадіжці якихось дій, у провадженнях цієї категорії нерідко можуть перевірятися й оцінюватися висунуті слідчим версії щодо можливості сприйняття якогось явища чи об'єкта за допомогою органів чуття людини за певних умов (наприклад, чи в змозі був очевидець крадіжки, що впізнав злочинця, розгледіти й запам'ятати риси його обличчя з урахуванням певної відстані або ступеня освітлення).

Призначення судових експертиз під час розслідування крадіжок, як правило, обумовлюється необхідністю ідентифікувати особу за слідами рук, ніг чи зубів, а також діагностувати й ототожнити відповідно знаряддя вчинення злочину, використані злодієм транспортні засоби за слідами віджимання, різання, тиску чи відбитками протекторів, залишеними на місці крадіжки, тощо.

Найпоширенішими є криміналістичні експертизи (дактилоскопічна, трасологічна, мікроречовин і виробів). Наприклад, за допомогою дактилоскопічної експертизи можна встановити, що вилучені з місця крадіжки сліди папілярних візерунків залишено пальцями підозрюваного, а також, що сліди рук, вилучені з місць учинення декількох крадіжок, були залишені тією ж самою особою.

Об'єктами трасологічної експертизи зазвичай є сліди ніг людей і тварин, взуття, знарядь злому й транспортних засобів, а також замикальні пристрої. Призначаючи експертизу слідів знарядь злому, слідчий може з'ясувати такі питання: в який спосіб зламано перешкоду, з якого боку здійснено злом, чи не залишено сліди знаряддям злому, вилученим у крадія. У разі виявлення на місці крадіжки уламка від знаряддя злому, клаптика тканини від одягу злочинця або частини пакувального матеріалу та подальшого вилучення у звинуваченої особи злодійського знаряддя зі зламаним кінцем, одягу з вирваним клаптиком тканини або пакувального матеріалу (паперу, тканини, мотузка тощо), має бути призначена експертиза по встановленню цілого за частинами.

Криміналістичним дослідженням замків та інших об'єктів, пов'язаних із розслідуваною крадіжкою, надається можливість визначити, в якому стані (відкритому чи закритому, висячому чи лежачому положенні) перебував замок у момент його злому; в який спосіб і яким знаряддям був відкритий цей замок тощо.

Для визначення найменування, сорту й вартості викрадених цінностей з урахуванням їх якості та ступеня амортизації може бути призначена товарознавча експертиза, а з метою з'ясування авторства чи вартості викрадених художніх творів (наприклад, картин, ікон, книг, виробів антикваріату, приватних колекцій монет, значків і т. ін.) необхідно призначити мистецтвознавчу експертизу із залученням відповідних фахівців-мистецтвознавців та антикварів.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Назвіть основні різновиди крадіжок.
2. Назвіть елементи криміналістичної характеристики крадіжок та охарактеризуйте їх.
3. Якими є особливості відкриття кримінального провадження про крадіжку?
4. Назвіть та охарактеризуйте типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування крадіжок.
5. Якими є особливості наступного етапу розслідування крадіжок?
6. Якими є особливості тактики проведення огляду місця події у кримінальних провадженнях про крадіжку?
7. Якими є особливості тактики допиту потерпілих у кримінальних провадженнях про крадіжку?
8. Якими є особливості тактики проведення обшуку та слідчого експерименту у кримінальних провадженнях про крадіжку?
9. Назвіть основні види судових експертиз, які призначаються у кримінальних провадженнях про крадіжку.

Глава 24

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ ТА РОЗБОЇВ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРАБЕЖІВ ТА РОЗБОЇВ

Грабежі (ст. 186 КК України) та *розбої* (ст. 187 КК України) характеризуються відкритими діями злочинців, які не лише заподіюють потерпілим матеріальну шкоду, але й здатні посягати на їх здоров'я та життя. Спільним для зазначених видів діянь є поєднання дій нападника, спрямованих на незаконне заволодіння майном, із погрозою застосування насильства або з його застосуванням. Схожість механізму вчинення грабежів та розбоїв знаходить своє відображення у криміналістичній характеристиці цих злочинів.

Спосіб вчинення злочину обумовлюється характером майна, на заволодіння яким спрямовано злочинні дії, обстановкою застосування погрози або насильства, використанням зброї або інших засобів досягнення мети. Він може бути як повноструктурним, так і усіченим (без підготовки або приховання). Останній є характерним для більшості злочинів, що вчиняються неповнолітніми.

Більшість грабежів і розбоїв здійснюється після попередньої підготовки й охоплює комплекс дій щодо приховання слідів злочину, однак бувають й такі, які є наслідком наміру, що виник раптово (наприклад, в осіб у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння). Найчастіше без підготовки здійснюються грабежі та розбої на вулицях, коли злочинці зненацька зустрічаються з можливістю легкого отримання грошей, цінностей та іншого майна (мобільних телефонів, планшетів, фото- й відеотехніки, наручних годинників, жіночих сумочок, прикрас тощо).

Зміст підготовки детермінується наявністю злочинного досвіду, особистістю потерпілого, передбачуваними часом, місцем та обстановкою скоєння злочину й іншими обставинами, тому дії, що передують вчиненню грабежу та розбою, можуть охоплювати:

- 1) вибір об'єкта посягання та збір відомостей про нього, зокрема з'ясування наявності відповідних цінностей, місць їх зберігання й систем охорони, вивчення способу життя, розпорядку дня потерпілого й членів його родини або режиму роботи підприємства чи установи, часу й маршрутів руху співробітників (охоронців, інкасаторських автомобілів), можливості опору з їх боку тощо;

- 2) складання плану й вибір часу скоєння злочину;

3) добір співучасників із певними необхідними якостями (кримінальним досвідом, фізичною силою, навичками володіння зброєю, прийомами боротьби, таких, що мають відповідні професійні знання та навички, керують транспортними засобами тощо), а також розподіл ролей між ними;

4) придбання знарядь для проникнення на об'єкт (інструменту, спеціальних пристосувань), засобів зв'язку й спостереження (наприклад, приладів нічного бачення), засобів нейтралізації активності потерпілого (мотузок, липкої стрічки тощо), пошук і підготовка транспорту (особистого чи викраденого), зброї, вибухових пристроїв або їх імітацій, предметів побутового, спортивного й іншого призначення для застосування погроз або заподіяння шкоди здоров'ю жертви, придбання або виготовлення засобів маскуванню зовнішності (панчіх, балаклав чи інших масок, окулярів, перук, накладних вусів або борід, рукавичок тощо);

5) вибір місць приховання чи підготовка схованок для викраденого майна, визначення каналів його збуту (через знайомих, торговців на ринках, скупників викраденого, колекціонерів, циган тощо) або способу легалізації;

6) вибір найбільш безпечних шляхів відходу, що дозволяють швидко й непомітно зникнути з місця події;

7) розробка тактики поведінки на випадок невдалого вчинення злочину та затримання всіх або частини його виконавців.

Грабежі й розбої здійснюються швидкоплинно й несподівано для жертви. Злочинці використовують такі способи *на місцевості*:

1) підстерігають жертву (влаштовують засідку) у певному місці та шляхом погроз чи насильства заволодівають грошима, коштовностями або майном;

2) зближуються з випадковою жертвою під певним приводом (підпалити цигарку, дізнатися час тощо) для створення конфліктної ситуації, після чого здійснюють напад з метою заволодіння майном;

3) вистежують жертву за маршрутом її руху й нападають на неї в зручному місці (наприклад, раптово з-за спини);

4) знайомляться, серед іншого використовуючи жінок-спільниць, а потім заманюють потерпілого в зручне для нападу місце;

5) вступають у контакт, напоюють жертву або з додаванням в напої ліків (отрути) доводять до несвідомого стану, після чого обкрадають;

6) використовуючи нетверезий чи інший безпорадний стан потерпілого, пропонують відвести додому, а в безлюдному місці вчиняють злочин;

7) зривають прикраси з шії, виривають сумки, портфелі й інші предмети з рук жертви (іноді з використанням вело- чи мототранспорту), після чого зникають;

8) підсаджуються у таксі (особистий автотранспорт), просять підвезти в небагатолюдне місце, де вчиняють напад;

9) вибравши момент, нападають на інкасаторів (під час посадки чи виходу зі спецавтомобіля або фінансової установи; шляхом блокування спецавтомобіля транспортним засобом нападників тощо) або діють в інші способи.

Характер дій під час грабежу чи розбою *з проникненням у житло*, інше приміщення або сховище багато в чому залежить від самого об'єкта й умов його охорони, статі та віку, кількості та фізичної сили потерпілих, присутніх на місці в момент нападу. Так, злочинці:

1) проникають у квартири громадян під виглядом представників державних установ, суспільних або благодійних організацій, співробітників правоохоронних органів, працівників комунальних служб, сусідів або давніх знайомих;

2) використовують якийсь вигаданий привід, наприклад необхідність виконати прохання третьої особи, подзвонити, підписати документ, зняти квартиру, купити-продати речі тощо;

3) після знайомства з потерпілим приходять до нього додому, де вчиняють напад або попередньо доводять жертву до несвідомого стану, використовуючи алкоголь, наркотики, ліки чи отруту;

4) вторгаються до приміщення із застосуванням зброї, зломом дверей або вікна;

5) вистежують жертву й нападають на неї в під'їзді будинку чи ліфті, у момент відкривання дверей або її заходження до квартири тощо;

6) нападають на магазини, банки й інші установи, де є гроші й цінності; діють в інші способи.

Із метою приховання розглянутих видів діянь злочинці:

1) знищують матеріальні сліди на місці події; знищують або приховують зброю, документи, одяг, предмети маскування, транспорт та інші знаряддя вчинення злочину;

2) переміщують викрадене в безпечні укриття або негайно його збувають;

3) звільняються від викраденого в разі першої реальної небезпеки укриття;

4) їдуть тимчасово або на постійне проживання до іншого населеного пункту чи країни;

5) створюють собі алібі шляхом підготовки лжесвідків, придбання квитків авіа-, залізничного або іншого виду транспорту;

6) дають неправдиві показання або відмовляються від давання показань;

7) впливають на свідків і потерпілих (умовляннями, підкупом, погрозами тощо) з метою давання ними неправдивих або зміни вже даних показань чи відмови від давання показань.

Під час грабежу чи розбою злочинці можуть дезорієнтувати потерпілих, використовувати вигадані імена чи прізвиська.

Часто розроблений й вдало здійснений у певний спосіб злочин повторно вчиняється таким же чином.

Час, місце й обстановка вчинення злочину. Типовими місцями вчинення грабежів і розбоїв, які можуть здійснюватись як у приміщеннях, так і на відкритій місцевості, слугують квартири, домоволодіння, магазини, аптеки, банки, офіси, ломбарди, пункти обміну валюти, зали ігрових автоматів, різні підприємства й установи, вокзали, під'їзди та двори будинків, вулиці, сквери, лісопаркові зони, автомобільні шляхи, заправні станції, зупинки транспорту, залізничні потяги, автомобілі й інше. Вибір місця залежить від предмету, способу посягання, часу доби, наявності потенційних очевидців, можливості швидко зникнути чи ускладнити переслідування тощо. Наприклад, вибір як місця вчинення грабежу або розбою під'їзду будинку, ліфта, підвороття чи підземного переходу найчастіше обумовлюється слабким освітленням, відносно ізольованим простором, відсутністю сторонніх осіб та обмеженими можливостями потерпілих протидіяти злочинцю. Іноді злочинці діють серед великого скупчення людей, використовуючи фактор раптовості для впливу на жертву та розраховуючи, що оточуючим байдуже або незрозуміле те, що відбувається.

Час і місце вчинення злочину тісно пов'язані між собою. На вулиці грабежі та розбої відбуваються переважно в темну пору доби, коли малолюдно, а освітлення та видимість обмежені. Додатково злочинець може врахувати вплив кліматичних факторів (снігопаду, дощу, туману). З тих само причин нічної пори здійснюються грабежі й розбійні напади на склади, цілодобові магазини, кіоски, автозаправні станції тощо.

Слідова картина злочинів, що розглядаються, багато в чому є схожою. На механізм утворення й, що більш важливо, можливість виявлення матеріальних слідів грабежу та розбою впливають місце, спосіб, знаряддя вчинення злочину та наявність фізичного контакту злочинця з жертвою й, елементами оточуючої обстановки.

На відкритій місцевості залишається, як правило, менше слідів, придатних для ідентифікації, ніж у приміщеннях. Цьому додатково сприяють вплив кліматичних факторів, переміщення людей, тварин і транспортних засобів. Проте на місці події можуть бути виявлені сліди ніг і транспорту; знаряддя, якими користувалися злочинці; їх біологічні виділення, кинуті недопалки, пляшки або інші предмети, загублені документи, а також сліди рук на цих та інших об'єктах. Крім того, на місці події чи неподалік від нього можуть бути знайдені предмети злочинного посягання: портфелі, гаманці, жіночі сумочки тощо. У разі використання злочинцями зброї або за активного опору з боку потерпілого на місці події можна виявити сліди крові, кулі, гільзи, частки тканини, гудзики й ушкоджені рослини. На одязі потерпілого при цьому часто залишаються волокна й інші нашарування з одягу або

зброї злочинця. Так само і на одязі злочинця можуть утворюватись нашарування та мікрооб'єкти від контакту з потерпілим. Для розслідування може становити інтерес піднігтьовий уміст з рук жертви та нападника.

Найбільш імовірними місцями виявлення слідів рук у приміщеннях є предмети, яких торкалися злочинці: ручки дверей і вікон, стільці, столи, дверцята шаф і сейфів, вимикачі освітлення, стіни та кнопки у кабінці ліфту тощо. Необхідно також шукати мікрооб'єкти, сліди ніг і знарядь злому. Зміни в інтер'єрі приміщення, ушкодження меблів і побутових предметів можуть свідчити про боротьбу між злочинцем і жертвою або про цілеспрямовані дії нападників.

На застосування до потерпілого фізичного насильства вказують садна, подряпини, гематоми, опіки, колото-різані, вогнепальні рани, відповідні пошкодження на одязі, а також сліди лікарських ін'єкцій на тілі чи зовнішнього впливу хімічними препаратами.

Потерпілі й очевидці події запам'ятовують зовнішні ознаки нападників, і ці ідеальні сліди правоохоронці використовують для розшуку винних осіб. У разі вчинення грабежів та розбоїв у фінансових і банківських установах, супермаркетах, ювелірних магазинах, автозаправних станціях тощо дії злочинців можуть бути зафіксовані засобами відео спостереження. Наявні у відеозаписах об'єктивні зображення підозрюваних доповнюють слідову картину та суттєво сприяють розслідуванню.

Особистість злочинця. У переважній більшості випадків суб'єктами грабежів і розбоїв є чоловіки. Питома вага є жінок незначною (5–10 %), і, як правило, вони вчиняють такі злочини не поодинці, а в складі груп, виступаючи в ролі посібників і виконавців, рідше – організаторів чи підбурювачів, наприклад допомагають створювати приводи для скоєння злочину або залягувати жертву на місце здійснення грабежу чи розбою; однак не виключене самостійне вчинення злочину шляхом доведення жертви до несвідомого стану завдяки використанню ліків або отрути.

Найчастіше грабежі та розбої вчинюють особи 18–29 років, а в цілому вік злочинців рідко перевищує 40 років. Це обумовлено особливостями об'єктивної сторони складів цих злочинів, що вимагають від злочинців відповідної фізичної підготовки. Найчастіше ці злочини вчиняються групами осіб. До складу організованих груп, які займаються грабежами та розбоями, нерідко входять колишні спортсмени, військовослужбовці, співробітники правоохоронних органів і спеціальних служб; їх часто очолюють раніше засуджені особи, рецидивісти. У цілому майже половина суб'єктів розглянутих видів посягань уже мали злочинний досвід. Неповнолітні здійснюють грабежі та розбої невеликими групами (частіше у складі 2–3 осіб). Головним чином вони діють щодо однолітків або малолітніх осіб у районі проживання й у навчальних закладах.

Необхідно зазначити, що переважна більшість суб'єктів грабежів і розбоїв характеризується слабким культурним рівнем, наявністю середньої освіти та відсутністю постійного джерела доходу (такі люди виконують малокваліфіковану працю або взагалі не працюють); певну кількість серед них складають раніше судимі особи. Значна кількість вуличних грабежів і розбійних нападів учиняється злочинцями в стані алкогольного сп'яніння, наркотичного або токсичного збудження.

Предмет злочинного посягання є важливим елементом криміналістичної характеристики злочинів. Його різновиди пов'язуються з особистістю потерпілого (що носить предмети при собі), приміщенням, де такі предмети перебувають (житлового, службового, виробничого), а також транспортом⁴ як засобом для переміщення злочинців чи самого предмету посягання.

У цілому під час учинення грабежів та розбоїв злочинців можуть цікавити гроші, коштовності, іноземна валюта, цінні папери, твори мистецтва, антикваріат, мобільні телефони, фото-, відео- й аудіотехніка, продукти харчування та алкогольні напої, транспортні засоби та вантажі, що на них перевозять, документи й будь-які інші предмети, що мають вартість або споживчі властивості.

Разом із тим предмет злочинного посягання детермінується особливостями суб'єкта, часу, місця й обстановки вчинення злочину. Так, у разі скоєння грабежів або розбоїв на відкритій місцевості нападник може викрасти як елементи одягу, телефон, дамську сумочку або пакет із продуктами, так і сумку в інкасатора, коштовний вантаж із транспортного засобу тощо. Предметами посягання у житлі можуть стати готівка, коштовності, побутова техніка, комп'ютер, предмети обстановки тощо, а у магазині – відповідні товари й виторг.

Особистість потерпілого. Жертвами грабежу та розбою може стати будь-яка особа, яка опинилася у певному місці, особливо коли її поведінка має віктимний характер, фізично не здатна чинити опір злочинцю чи така, що внаслідок погроз з його боку та раптовості нападу не витримала психологічного тиску. Переважно це чоловіки та жінки середнього віку. Разом із тим можна виділити такі групи ризику: 1) особи в стані сп'яніння; 2) жінки в дорожньому одязі й прикрасах; 3) водії-таксисти або «дальнобійники», особи, що переганяють автотранспорт; 4) повії та їх клієнти; 5) літні, хворі люди; 6) підлітки; 7) обслуговуючий персонал нічних магазинів, кіосків, автозаправних станцій; 8) охоронці, інкасатори; 9) підприємці; 10) представники заможних шарів суспільства. Окремі із зазначених категорій осіб слабо переймаються власною безпекою та є надто довірливими щодо незнайомих;

⁴ У КК України є окрема ст. 289, яка передбачає відповідальність за незаконне заволодіння транспортним засобом. Наведені в ній ознаки, що кваліфікують це діяння, є аналогічними ознакам у ст. 186, 187 КК України.

інші намагаються часто демонструвати ступінь своєї заможності; характер діяльності деяких пов'язаний із ризиком стати об'єктом нападу.

Характеризуючи наявність зв'язків між особами злочинця та потерпілого слід зазначити, що здебільшого вони раніше не знали один одного, хоча в певних випадках знайомство відбулось незадовго до події.

§ 2. ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ І РОЗБОЇВ

Після надходження відомостей щодо вчинення грабежу чи розбою, особливо на відкритій місцевості, негайно слід провести огляд місця події. Важливими джерелами криміналістично вагомих даних про злочин є заявники, потерпілі й очевидці, тобто ті особи, що безпосередньо контактували зі злочинцем, бачили те, що відбувалось, зі сторони або одержали інформацію опосередковано (наприклад, персонал швидкої медичної допомоги чи лікарі, що надавали допомогу жертві). Отримання первинної інформації щодо події від вищезазначених осіб, що відбулось до внесення відомостей у Єдиний реєстр досудових розслідувань, має здійснюватись швидко й змістовно. Це дозволить більш ефективно, зокрема процесуальними засобами, вести пошук слідів і причетних до злочину осіб. Після встановлення місця вчинення грабежу чи розбою забезпечується його охорона й здійснюється огляд, організовується комплекс заходів щодо пошуку й затримання нападників. Вчасно та якісно проведений огляд місця події надасть у розпорядження слідчого важливу інформацію, яка дозволить висунути як загальні, так і окремі версії. Уже на початку розслідування треба враховувати можливість інсценування злочину. Практиці відомі випадки свідомо неправдивих заяв потерпілого про грабiж чи розбiй за різних мотивів, наприклад заради помсти або як спроби вирішення ситуації, що виникла (розділ майна, нездатність повернути борг, необхідність приховати інший злочин, бажання усунути бізнес-конкурента тощо).

Початковий етап розслідування грабежів та розбоїв у цілому характеризується необхідністю встановлення таких обставин:

- дата та період часу вчинення посягання;
- ознаки, що відрізняють місце злочину, зокрема приміщення (його різновид, призначення, розташування у будівлі – під'їзд, поверх тощо, наявність ліфтів і прохідних під'їздів, наявність вільного доступу у приміщення, спосіб охорони, розміри або площа, розташування дверей, перегородок, закутків, прохідних кімнат, меблів та інших елементів обстановки, середня кількість осіб, що постійно там перебувають, інтенсивність їх переміщень у різних частинах приміщення тощо) чи ділянку місцевості (її різновид, розміри або площа, рельєф, особливості ґрунту та рослинності, розташування поруч будівель тощо);

– факт візуального чи іншого сприйняття підозрюваної особи потерпілим та/або очевидцями до її нападу, використання транспортних засобів для прибуття на місце злочину, характер дій підозрюваного (стояв і чекав, пересувався, переховувався тощо), напрямок і темп руху злочинця, учинення ним інших дій вербального та невербального характеру перед нападом;

– спосіб учинення грабежу чи розбою (наявність погроз з боку винного, якого характеру; факт нанесення тілесних ушкоджень, у який спосіб, по яких частинах тіла жертви; факт демонстрації та застосування зброї, її макетів, знарядь, спеціально пристосованих для нанесення тілесних ушкоджень, або «випадкових» предметів з місця події; стан потерпілого після впливу на нього нападника; характер дій винного, безпосередньо спрямованих на заволодіння майном жертви; факт використання додаткових знарядь, що забезпечили нападнику вільний доступ до предмета посягання та можливість розпорядитись ним), спосіб та напрямок зникнення злочинця з місця події, зокрема і з використанням транспортного засобу (його марка, модель, тип кузова, колір, номер державної реєстрації тощо);

– кількість злочинців, їх ознаки та наявність відомостей щодо кожного, наявність між ними попередньої домовленості щодо злочину, характер дій кожного з нападників, зокрема використання психологічного впливу на жертву, спричинення їй тілесних ушкоджень, використання зброї чи інших предметів для нападу, заволодіння майном, розподіл обов'язків та керівництво діями інших з боку одного чи декількох злочинців, яким чином вони звертались один до одного, чи використовували імена, прізвища або прізвиська, факт перебування у стані сп'яніння, наявність попереднього злочинного досвіду та судимостей за вчинення аналогічних чи інших кримінально караних діянь,

– кількість жертв злочину, їх соціально-демографічні, психологічні та інші характеристики, що мають значення для виявлення в цілому механізму вчинення грабежу чи розбою, зв'язок події з виконанням ними їх професійних функцій, наявність зброї, спеціальних засобів і навичок, рівень фізичної підготовки, використання інших знарядь та можливостей для захисту;

– факт сприйняття жертвою загроз нападника як реальних і небезпечних для здоров'я або ні; за яких умов та з яких підстав потерпілий дійшов таких висновків;

– кількість, вартість та ознаки предметів, якими заволодів злочинець, факт реалізації та шляхи збуту викраденого майна, можливість ідентифікації цих речей шляхом проведення процесуальних дій;

– наявність слідів, залишених на місці події, на жертві й самому злочинці та використаних ним знаряддях тощо.

Установлення зазначених обставин пов'язано з вирішенням типових ситуацій, що складаються під час розслідування грабежів і розбоїв.

Узагальнення матеріалів кримінальних проваджень щодо вказаних видів злочинів дає підстави для виділення таких слідчих ситуацій.

Ситуація 1. *Особи (осіб), яка підозрюється у скоєнні злочину, затримано під час його вчинення або відразу ж після цього.* У цій ситуації розслідування першочергово буде спрямовано на встановлення всіх обставин події й осіб, причетних до вчинення злочину, перевірку обґрунтованості затримання й збирання доказів вини підозрюваного та його співучасників (якщо такі були). Для цього доцільно користуватись такою програмою дій: огляд місця події, допит потерпілого, вилучення й огляд його одягу (для виявлення ушкоджень та/або мікрооб'єктів), освідування або судово-медична експертиза потерпілого (якщо здійснювалось фізичне насильство), затримання й особистий обшук підозрюваної особи, її освідування (якщо мала місце активна оборона з боку потерпілого), допити свідків-очевидців, впізнання підозрюваної особи, огляд предметів злочинного посягання та знарядь для його вчинення, їх впізнання потерпілим (свідками), обшук за місцем проживання (роботи) підозрюваної особи, вилучення та огляд її одягу, допит підозрюваної особи, призначення необхідних експертиз (для дослідження слідів та інших вилучених об'єктів), отримання зразків для здійснення експертних досліджень, проведення одночасних допитів раніше допитаних осіб (за необхідності), проведення слідчих експериментів із потерпілим, підозрюваною особою та свідками (за необхідності), здійснення інших дій залежно від отриманих результатів. Крім того, організовується збір відомостей, що характеризують особистість підозрюваної особи (осіб), із метою правильної кримінально-правової кваліфікації дій винного проводиться перевірка його причетності до скоєння аналогічних або інших видів злочинів, з'ясовується наявність попередніх судимостей, для чого використовують криміналістичні обліки.

Ситуація 2. *Особи (осіб), яка є відомою та підозрюється у вчиненні злочину, затримати не вдалося.* У такій ситуації терміново вирішується більш вузьке коло завдань порівняно з першою ситуацією. З одного боку, організовується цілеспрямована й активна робота зі з'ясування місцезнаходження підозрюваної особи та її затримання. Слідчі (розшукові) дії та інші заходи, що для цього проводяться, орієнтовано на встановлення осіб з оточення злочинця, місць його можливої появи й укриття. Із цією метою доцільно здійснювати перевірку інформації щодо з'єднань мобільних терміналів підозрюваної особи (осіб) та її оточення, що дозволяє визначити факт їх контактування між собою, місця ймовірного перебування та маршрути пересування. Інформація щодо особистості підозрюваної особи (анкетні дані, фото- й відеозображення, композиційні портрети, описи зовнішності) направляється в територіальні органи поліції для організації спостереження за місцями можливої появи злочинця. З іншого боку, виконуються всі

необхідні й можливі дії з потерпілим і свідками, щоб після затримання підозрюваної особи розслідування було орієнтовано на закріплення доказів її вини. Серед таких треба назвати огляд місця події, допити потерпілого й свідків, одночасні допити раніше допитаних осіб (за наявності суперечностей у свідченнях), освідчування або судово-медичну експертизу потерпілого, вилучення й огляд його одягу (у випадку фізичного контакту з нападником), отримання зразків і призначення необхідних експертиз (зокрема для одержання інформації щодо злочинця), проведення слідчих експериментів тощо. Крім того, здійснюється розшук викраденого майна, його огляд і впізнання у разі виявлення й вилучення. Після затримання підозрюваної особи з її участю виконуються всі дії із зазначених вище, які пропонується використовувати для вирішення першої ситуації.

Ситуація 3. *Особи (осіб), яка вчинила злочин, не встановлено.* Формування такої ситуації створює найбільші труднощі в розслідуванні злочину. На відміну від другої ситуації, де проводиться цілеспрямований пошук відомої підозрюваної особи, у цій ситуації слідчі (розшукові) дії та інші заходи спрямовано на збирання будь-якої криміналістично вагомий інформації для висунення версій щодо особи злочинця, а також на пошук викраденого майна. Із цією метою виконується значний обсяг аналітичної роботи з вивчення як архівних кримінальних справ, так і матеріалів кримінальних проваджень за фактами злочинів, учинених в аналогічний спосіб. Також до територіальних органів поліції направляються необхідні запити й орієнтування. За допомогою потерпілого й очевидців складаються композиційні портрети злочинців, їм пред'являють фото- й відеозображення осіб, що раніше вчиняли корисливо-насильницькі злочини. Якщо під час нападу на неї жертва активно захищалася й нанесла тілесні ушкодження злочинцю, проводиться перевірка травмпунктів та інших медичних установ, куди той міг звертатися по допомогу. Здійснюється пошук можливих очевидців події з осіб, що живуть (працюють) неподалік від місця події або періодично там бувають (гуляють із дітьми чи домашніми тваринами, йдуть на роботу). Із цією же метою залучають засоби масової інформації. Перевіряються місця можливого збуту викраденого майна; для пошуку телефонів, якими вже розпорядились злочинці, через операторів мобільного зв'язку отримується інформація про те, де в конкретний момент перебував мобільний термінал, яким абонентом він використовувався та з якими іншими абонентами здійснювався зв'язок.

У разі вилучення відповідних об'єктів (слідів рук, куль, гільз і т. ін.) або надходженні даних проводиться перевірка за криміналістичними, оперативно-пошуковими та довідковими обліками. Усю зазначену діяльність спрямовано на максимальне розширення обсягу інформації щодо події злочину й осіб, які його скоїли. Одночасно, так само, як і в другій типовій ситуації,

виконуються всі необхідні й можливі дії з потерпілим і свідками, призначаються необхідні експертизи. У разі отримання достатніх даних щодо причетності до злочину конкретних осіб, після встановлення їх місцезнаходження й затримання виконуються всі дії з підозрюваними особами, аналогічні тим, що здійснюються для вирішення другої або першої слідчих ситуацій.

Ураховуючи, що грабежі та розбої (крім дій, передбачених ч. 1 ст. 186 КК України) належать до тяжких злочинів, з метою отримання відомостей про них та осіб, що їх учинили, можуть проводитись і негласні слідчі (розшукові) дії.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ І РОЗБОЇВ

Межею між початковим і наступним етапами у розслідуванні вважається момент, коли стосовно осіб, яким інкримінується вчинення злочину, зібрано достатні дані для висунення їм підозри й обрання запобіжних заходів. Разом із тим розслідування ще не завершено, оскільки в процесі подальших слідчих (розшукових) дій та інших заходів може відбуватись одержання нових доказів або криміналістично вагомої інформації щодо як установлених, так і невідомих епізодів злочинної діяльності, а також не встановлених раніше співучасників.

Слідча практика показує, що на наступному етапі розслідування грабежів і розбоїв можуть складатися такі типові слідчі ситуації.

Підозрюваний визнає свою провину й пояснює обставини вчинення злочину. Така ситуація є найбільш сприятливою для подальшого розслідування, оскільки мається на увазі, що підозру було висунено на підставі комплексу доказів, достатніх для ухвалення такого процесуального рішення; встановлено свідків злочину, а у показаннях підозрюваних, потерпілого та свідків відсутні істотні суперечності або вони були усунуті в процесі розслідування.

Підозрюваний визнає свою провину частково, заперечує окремі обставини, зокрема наявність співучасників. Така ситуація вимагає обов'язкового вирішення питання щодо наявності співучасників злочину як для правильної кримінально-правової кваліфікації дій самого підозрюваного, так і для притягнення до відповідальності всіх винних. Наявні в матеріалах кримінального провадження окремі дані про передбачувану співучасть інших осіб вимагають ретельної перевірки з метою їх підтвердження або спростування. Залежно від джерел таких даних можна проводити слідчі експерименти з підозрюваними, потерпілим і свідками, одночасні допити раніше допитаних осіб для з'ясування причин істотних суперечностей у їх показаннях, а також призначати додаткові експертизи. Необхідно доручити

співробітникам оперативних підрозділів перевірити коло знайомих підозрюваного на причетність до злочину, провести роботу з встановлення свідків, яким відомо (можливо опосередковано, від самого підозрюваного) про розслідувану подію.

Підозрюваний заперечує свою провину, зокрема епізоди злочинної діяльності та наявність співучасників. Ця ситуація є найбільш складною, оскільки вимагає здійснення значного обсягу роботи, спрямованої на встановлення співучасників злочину й обставин учинення епізодів злочинної діяльності. Це робить необхідним пошук криміналістично вагомій інформації щодо кожного з епізодів, проведення (для встановлення обставин їх скоєння) усього комплексу слідчих (розшукових) дій та інших заходів, характерних для початкового етапу розслідування. Чимало складностей викликає виявлення матеріальних слідів і встановлення свідків по всіх епізодах злочинної діяльності, оскільки втрачено час, що минув з моменту їх учинення. Найчастіше свідки або вже не пам'ятають у деталях обставини події, або відмовляються свідчити, побоюючись за свою безпеку.

Слід також зауважити, що підозри стосовно особи ґрунтуються на висновках експертиз, уже виконаних до моменту висунення підозри, але при цьому деякі з експертиз, призначених раніше, іноді ще перебувають у стадії завершення. Тому за наявності будь-якої із зазначених вище типових слідчих ситуацій може виникнути необхідність ознайомлення підозрюваного з отриманими новими результатами експертиз та його допиту з урахуванням висновків експертів. Якщо під час розслідування грабежів і розбоїв встановлюється, що дії винних під час учинення злочинів відрізнялися особливою жорстокістю, зухвалістю чи використанням таких способів і засобів, яких не вимагала конкретна обстановка (використання яких було безглуздом), виникає необхідність призначення судово-психіатричної експертизи. Якщо у вчиненні злочинів брали участь неповнолітні, може знадобитися проведення судово-психологічної експертизи.

До закінчення досудового розслідування треба зібрати відомості (зі свідчень родичів, знайомих, товаришів по службі тощо) та документи, що характеризують особистість підозрюваного.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Огляд місця події є невідкладною слідчою (розшуковою) дією, що може здійснюватись до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. До початку огляду рекомендується заздалегідь отримати у потерпілого (якщо стан його здоров'я дозволяє з ним спілкуватись) або очевидців інформацію щодо обставин учинення злочину. Це дозволить

швидше зорієнтуватися в обстановці місця події та механізмі здійснення нападу, виявити різні сліди та предмети та з'ясувати шляхи підходу й зникнення злочинців. До завдань огляду належать вивчення обстановки місця події, виявлення слідів перебування там злочинця й потерпілого, а у випадку, якщо напад супроводжувався насильством, слідів його застосування. Крім того, часто виникає необхідність установити можливості наближення до місця злочину непоміченим і позицій, з яких свідки були здатні спостерігати за подією.

На місці події як злочинець, так і жертва можуть залишити сліди рук, взуття, транспорту, кинуті або загублені речі, недопалки та мікрооб'єкти, що утворилися в результаті доторкання тіла або одягу до елементів обстановки. Наявність втопаної землі, прим'ятої трави, поламаних кущів, недопалків, залишків попелу тощо дозволяє виявити місце засідки. Особливу увагу треба звернути на сліди боротьби, оскільки вони можуть указувати на характер відображень, які залишилися на тілі й одязі злочинця, що відіграє важливу роль в організації його пошуку по «гарячих слідах». Стріляні кулі, гільзи, дріб чи пижі та їх розташування дозволяють визначити вид зброї, дистанцію й напрямок пострілу та місцезнаходження особи, що стріляла.

Під час огляду приміщення, в яке проникли злочинці, необхідно звернути увагу на двері (інші перешкоди), замикальні пристрої на них, елементи меблів, обстановки й інші предмети, яких злочинці торкалися або положення яких порушили, та місця, де безпосередньо було розташоване викрадене майно. Діючи відкрито й нагло, злочинці нерідко роблять низку дій (ідять, палять, відвідують туалет тощо), безпосередньо не пов'язаних із пошуком цінностей, але які при цьому залишають комплекс слідів, що дозволяють одержати докази їх причетності до вчинення злочину. Слідчому необхідно також звертати увагу на виявлення під час огляду негативних обставин (наприклад, присутність шару пилу на поверхні, де нібито лежали викрадені речі, наявність ознак зламу перешкоди із середини приміщення), що дозволить перевірити версію про інсценування.

Під час допиту **потерпілого** треба враховувати, що особа може створити інформацію про подію злочину внаслідок об'єктивних (сильне душевне хвилювання, психічна травма) або суб'єктивних (побоювання помсти, бажання перебільшити заподіяний збиток тощо) причин. У процесі допиту необхідно з'ясувати всі обставини злочину, деталі застосування погроз або вчинення насильницьких дій, наявність фізичного контакту з нападником та опору з боку потерпілого й залишення слідів і пошкоджень на тілі й одязі винного, кількість і прикмети злочинців, імена та прізвиська, що пролунали, наявність і вид зброї, характер, кількість та ознаки предметів посягання, можливість їх упізнання потерпілим тощо. Ураховуючи, що через певний час особа може не пригадати окремі деталі події чи інакше

оцінити її причини, дії нападників та власну поведінку під час злочину, допит потерпілого треба проводити якнайшвидше.

Допит свідків-очевидців дозволяє встановити, чи знайомий свідок із потерпілим і підозрюваним і в яких відносинах перебуває з ними; як він опинився на місці злочину, що й кого спостерігав і чи зможе впізнати; деталізувати дії потерпілого, злочинця й самого допитуваного; з'ясувати види та ознаки викрадених речей (у випадку їх сприйняття свідком).

Обшук за місцем проживання (рідше роботи) може проводитись не лише у підозрюваного, а й у його родичів і знайомих за наявності відповідних підстав. Метою зазначеної слідчої (розшукової) дії є виявлення й вилучення викраденого (предметів злочинного посягання), знарядь вчинення злочину, матеріалів та інструментів, використаних для їх виготовлення, засобів маскування, одягу та взуття, що були на злочинці під час учинення діяння, записник книжок, листів, фотокарток та інших документів, за допомогою яких можна встановити зв'язки підозрюваного, грошей та цінностей, отриманих злочинним шляхом, квитанцій (з камер зберігання вокзалів, ломбардів), предметів, вилучених з обігу, тощо.

Огляд одягу потерпілого дозволяє виявити сліди, що утворилися від контакту зі знаряддями й засобами підозрюваного, який застосовував насильство, від взаємодії з його одягом або від впливу елементів обстановки (нашарування ґрунту, пилу, барвників, мастил та ін.). У протоколі огляду фіксуються загальні ознаки одягу (вид, фасон, колір, матеріал і т. ін.), всі ушкодження (розриви, розрізи), відсутність окремих елементів, наявність мікрослідів (волокон, нашарувань різних речовин). Отримані в результаті огляду дані в сукупності з іншими матеріалами кримінального провадження дозволяють уявити механізм учинення злочину.

За необхідності впевнитись в існуванні на тілі особи (підозрюваного, потерпілого) прикмет та/або слідів, що мають стосунок до злочину, слідчий проводить **освідування** (якщо для цього ж не потрібно проводити судово-медичну експертизу). Метою цієї слідчої (розшукової) дії може бути виявлення на тілі особи татувань, родимих плям, шрамів тощо, тілесних ушкоджень як результатів боротьби між жертвою, яка чинила активний опір, та нападником. Крім того, на тілі освідуваного можуть бути виявлені сліди, утворені внаслідок його контакту з предметами обстановки на місці вчинення злочину (синці, подряпини, нашарування фарби, крові, мастила тощо).

Допит підозрюваного у разі його затримання на місці злочину чи невдовзі після його вчинення доцільно провести одразу після допиту потерпілого й використовуючи результати останнього. У такому разі винний не має часу для вироблення своєї тактики, ще перебуває у стані пригніченості та розгубленості та легше погоджується співпрацювати зі слідством. У процесі допиту підозрюваного, який підтверджує свою причетність до скоєння

злочину, після вільної розповіді про обставини події йому ставлять уточнюючі запитання (щодо підготовки до злочину, його ролі й дій співучасників, місцезнаходження викраденого тощо). У разі виникнення конфліктної ситуації доцільно роз'яснити допитуваному безглуздість давання неправдивих свідчень, демонструючи наявні докази; максимально деталізувати й конкретизувати його показання; виявити й тактично грамотно використати суперечності в показаннях співучасників. У зв'язку з цим допит підозрюваного доцільно проводити, маючи у своєму розпорядженні дані про механізм учинення злочину та за наявності у матеріалах кримінального провадження вагомих доказів.

Під час розслідування грабежів і розбоїв виникає необхідність з'ясувати питання, що потребують використання спеціальних знань. Це вирішується переважно шляхом проведення різних видів **судових експертиз**. Зокрема, призначається низка таких судово-медичних досліджень: експертизи живих осіб, речових доказів, імунологічної експертизи крові та виділень, експертизи волосся, цитологічної, генотипоскопічної та інших видів експертиз. Судово-медична експертиза потерпілого проводиться для встановлення часу, характеру та ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Часто виникає необхідність дослідити знаряддя, що використовувались для нанесення тілесних ушкоджень. Для виявлення на них клітин тканин людини, визначення їх видової, групової та статевої приналежності тощо призначається судово-цитологічна експертиза. Різні види судово-трасологічних експертиз, серед них і дактилоскопічна, дозволяють установити обставини, пов'язані з механізмом утворення слідів, визначити групову приналежність об'єкта й ідентифікувати його. Під час розслідування розбоїв, учинених із використанням вогнепальної зброї, проводяться судово-балістичні експертизи, що дозволяють ідентифікувати зброю за стріляними гільзами та кулями й вирішити питання діагностичного характеру (вид, модель зброї, її конструктивні особливості, здатність стріляти тощо). За необхідності також можна проводити техніко-криміналістичне дослідження документів, товарознавчу, авто-технічну, хімічну, почеркознавчу, портретну та інші види експертиз.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які дії може охоплювати підготовка до вчинення грабежу та розбою?
2. Які існують способи вчинення грабежів і розбоїв на відкритій місцевості?
3. Які дії можуть вчинити злочинці з метою приховання вчинених грабежів та розбоїв?

4. Які сліди можуть указувати на застосування до жертви фізичного насильства?

5. Які категорії осіб найчастіше стають жертвами в результаті грабежів і розбоїв?

6. Які типові слідчі ситуації можуть складатися на початковому етапі розслідування грабежів і розбоїв?

7. Що охоплює програма розслідування в ситуації, коли особу, яка підозрюється у скоєнні злочину, затримано під час його вчинення або відразу ж після цього?

8. Які типові слідчі ситуації можуть складатися на подальшому етапі розслідування грабежів і розбоїв?

9. У чому полягають тактичні особливості огляду місця події за фактом учинення грабежу чи розбою?

10. Які види експертиз можуть призначатись під час розслідування грабежів та розбоїв?

Глава 25

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ВИМАГАНЬ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИМАГАНЬ

Вимагання є одним із найбільш соціально небезпечних і поширених злочинів. Воно передбачає вимогу передання чужого майна чи права на майно або вчинення якихось дій майнового характеру з погрозою насильством над потерпілим чи його близькими родичами, обмеженням прав або законних інтересів усіх осіб, пошкодженням або знищенням їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому відомі чи під охороною, або розголошенням відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберігати у таємниці (ст. 189 КК).

У цілому вимагання характеризується такими ознаками:

1) високий ступінь латентності, що пов'язано з небажанням звертатися до правоохоронних органів через невіру в можливість забезпечення належної охорони й захисту з боку останніх або з тим, що сам потерпілий може вести кримінальний спосіб життя, і в цьому випадку можна буде притягти до відповідальності і його;

2) вимагання найчастіше здійснюється високоорганізованими групами;

3) вимагання часто пов'язане з викраденням потерпілого;

4) доказова база є сильно обмеженою.

Обстановка злочину. Під час розгляду криміналістичної характеристики вимагань необхідно враховувати, що це посягання, як правило, складається з двох актів, часто розділених у часі: висунення вимоги передання майна ц отримання майна злочинцем. Відповідно, й обстановка, що склалася (чи була створена) під час учинення зазначених дій, може бути різною.

Однією з найважливіших характеристик обстановки скоєння цього злочину є місце, тісно пов'язане з іншими елементами криміналістичної характеристики. Найчастіше акти вимагання відбуваються в житлових приміщеннях (квартирах, гуртожитках), на вулицях (парках, скверах, дворах), на підприємствах різних форм власності, рідше – у навчальних закладах, у під'їздах і підвалах. Отже, більша частина вимагань відбувається в приміщеннях, і лише чверть – на відкритій місцевості.

Місцем учинення вимагань можуть вважатися:

- місце, де висловлювалися та здійснювалися погрози;
- місце, де відбулося викрадення потерпілих і де їх утримували;
- місце передання грошей;
- місце повернення викрадених людей;

- місце знищення майна потерпілих;
- місце затримання вимагачів.

Час і місце вчинення кримінального правопорушення тісно пов'язані між собою. Дзвінок із вимогами від вимагачів або роз'ясненнями умов їх виконання можуть надійти на мобільний телефон у будь-який час доби, на стаціонарний – коли жертва перебуває у відповідному місці (будинку, на роботі).

Аналіз кількості вимагань у різних місцях залежно від часу доби показує, що в квартирах і на вулиці найбільше посягань відбувається у другій половині дня – з 14 до 17 годин, у гуртожитках пік вимагань припадає на період часу з 18 до 21 години, на ринках – з 11 до 13 годин, а в під'їздах і підвалах також вечірньої пори – з 18 до 2 годин ночі. Зазначені відомості дозволяють слідчому й оперативним працівникам не лише висунути версію про місце і час можливого повторного посягання або передання предмету вимагання, але і більш успішно організувати затримання злочинців на місці злочину.

Предмет посягання. Особливістю вимагання є те, що предметом злочинного посягання може слугувати не лише різне майно, але й права на нього та інші дії майнового характеру (безоплатне виконання робіт, надання послуг, фіктивне зарахування особи на оплачувану посаду й інше). Безпосереднім предметом посягання в разі вимагання в більшості випадків будуть готівкові гроші. Іноді предметом вимагання є майно, що має певну цінність (квартири, дачі, гаражі, транспортні засоби, земельні ділянки, ювелірні вироби та ін.) або право на нього.

Спосіб злочину. Більшість вимагань здійснюється після попередньої підготовки, охоплює комплекс дій щодо приховання слідів кримінального правопорушення, однак бувають і такі, які є наслідком наміру, що виник раптово (наприклад, в осіб у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння).

Дії, що передують учиненню вимагання, можуть охоплювати:

1) вибір об'єкта посягання та збір відомостей про нього (зокрема, з'ясування наявності відповідних цінностей, місць їх зберігання й систем охорони, вивчення способу життя, розпорядку дня потерпілого й членів його родини або режиму роботи підприємства чи установи, часу й маршрутів руху співробітників тощо);

2) складання плану й вибір часу скоєння кримінального правопорушення;

3) добір співучасників із певними необхідними якостями (кримінальним досвідом, фізичною силою, навичками володіння зброєю, прийомами боротьби, таких, що мають відповідні професійні знання та навички, керують транспортними засобами тощо), а також розподіл ролей між ними;

4) матеріально-технічне забезпечення злочинної діяльності;

5) вибір місць приховання чи підготовка схованок для незаконно здобутого майна, визначення каналів його збуту або способу легалізації;

б) вибір найбільш безпечних шляхів відходу, що дозволяють швидко й непомітно зникнути з місця події.

Необхідно відзначити, що особлива увага приділяється пошуку компрометуючих матеріалів. Ці відомості збираються шляхом підкупу знайомих, родичів, співробітників підприємства, банківських службовців або податкового інспектора, засилання спільника в колектив підприємства, з використанням послуг охоронних фірм тощо.

Закінчивши підготовку, злочинці в різні способи висувають вимоги про передання їм майна або права на нього. Вимоги злочинця супроводжуються погрозами, що можуть поширюватися на потерпілого, членів його сім'ї чи майно. Із цього моменту вимагання вважається закінченим.

Способи безпосереднього вчинення розглядуваного кримінального правопорушення мають низку відмінностей. Між діями вимагачів, спрямованими на формування в потерпілого бажання задовольнити їх вимоги, та виконанням вимог може минути значний період часу. За цей період можуть бути реалізовані погрози злочинців.

Для вимагання характерно, що злочинець має намір реалізувати погрози через певний проміжок часу та що вони сприймаються потерпілим як реально здійсненні. Злочинці самі визначають термін, час, місце й порядок передання майна, намагаючись при цьому максимально себе убезпечити. У разі якщо потерпілий відмовляється погоджуватися з умовами вимагачів або не виконує їхні вимоги у встановлені терміни, починається поступова реалізація висловлених погроз, традиційно за допомогою здійснення інших злочинів.

Вимагачі, демонструючи серйозність своїх намірів, можуть знищити майно (наприклад, спалити автомобіль потерпілого) або заподіяти шкоду здоров'ю самому потерпілому, його рідним чи близьким. Іноді вони вчиняють ще більш зухвалі злочини, що виражаються у вбивстві або викраденні членів сім'ї. У разі якщо вдається домогтися передання майна, злочинці в подальшому можуть змушувати потерпілих або посадових осіб користуватися тривалий час так званим кримінальним «дахом», інакше кажучи, періодично виплачувати їм великі суми грошей нібито за «забезпечення безпеки».

Способи вчинення вимагання можуть бути різноманітними, вони класифікуються за різними підставами. В одних випадках за основу береться характер впливу злочинців на потерпілих, при цьому виділяються три способи впливу. Перший – загрози психологічного характеру, що охоплюють демонстрацію знарядь катування, висловлювання погроз застосуванням насильства, захопленням родичів або близьких потерпілих у заручники, позбавлення їх волі й утримання протягом певного часу в таємних місцях, а також безпосереднє застосування фізичного насильства. Другий спосіб впливу – це погроза оприлюдненням ганебних чи інших небажаних для

потерпілого відомостей: таємниці комерційної діяльності та технологічних процесів, відомостей про незаконно отримані доходи чи факти ухилення від оподаткування, про нові зв'язки тощо. Третій спосіб впливу злочинців – загроза знищити або пошкодити майно, що належить потерпілому або перебуває в його експлуатації.

Найбільш поширеними способами вимагання є пряме передання коштів, цінних паперів на пред'явника або майна потерпілого, переведення коштів на визначений вимагачами рахунок у банку, переоформлення на ім'я зазначених вимагачами осіб і передання їм документів, що дають право на майно (доручень на керування автомобілем із правом його продажу, заповітів, дарчих, договорів купівлі-продажу, генеральних доручень на право вчинення угод із нерухомістю тощо), оформлення на користь вимагачів строкових розписок або анулювання боргових розписок, отриманих потерпілим від третіх осіб, переадресування на ім'я зазначених вимагачами осіб цінних паперів тощо.

Передання вимог від вимагачів до жертви може відбуватися: а) під час особистого контакту; б) через третіх осіб; в) по телефону; г) листом; ґ) електронною поштою. Для ускладнення їх розшуку злочинці нерідко змінюють почерк, застосовують фрагменти текстів газет (журналів) (під час підготовки листів вимагач прагне максимально змінити свій почерк або складає текст із використанням вирізаних літер і слів із газет і журналів); використовують чужі принтери чи комп'ютери; змінюють тембр та інтонацію голосу, наслідують акцент осіб іншої національності (під час розмови по телефону злочинці часто приховують природну інтонацію й тембр голосу).

Погрози, які висловлюють вимагачі, можуть бути різноманітними за характером і пов'язуються головним чином із застосуванням насильства (95 % випадків) від побоїв до вбивства потерпілих та їх близьких, зґвалтувань, викрадення чи взяття в заручники. При цьому виконання погроз, пов'язаних із насильством, має, як правило, жорстокий характер: потерпілих б'ють, приковують наручниками до бампера автомашини, що рухається, підвішують униз головою, одягають на голову поліетиленові пакети, припікають паяльною лампою, праскою та ін. Вимагачі погрожують потерпілим знищенням майна: підпалом дверей квартири або офісу, спаленням дачі або торгового об'єкта, вибухом автомобіля, знищенням товару, а також розголошенням ганебних для потерпілих та їхніх близьких відомостей (дані з особистого життя чи їхньої діяльності у сфері бізнесу).

Приховування цього злочину може виражатися в такому:

1) приховування криміналістично значимої інформації (в тому числі і шляхом впливу на потерпілих);

2) маскуванню зовнішності, зміна почерку, використання засобів оперативної поліграфії для виготовлення записок, документів тощо;

3) фальсифікація доказової інформації: демонстрування підроблених документів, підготовка неправдивого алібі;

4) інсценування – штучне створення картини іншої події, що не відповідає кримінальній;

5) дезінформування потерпілих щодо відомостей про особу злочинців, дезорієнтація (в разі їх викрадення) щодо шляху руху транспортних засобів, місця розташування нелегального житла, зміна інтонації й тембру голосу, використання вигаданих імен тощо;

6) анонімність загроз (передання їх через посередників), зміна почерку, використання друкованих пристроїв, що не належать злочинцям;

7) отримання майна або права на нього через інших осіб, не обізнаних про вимагання;

8) використання житлових приміщень для утримання потерпілих, які не мають телефонного та іншого зв'язку (з метою виключення можливого контакту потерпілого з правоохоронними органами та родичами);

9) використання технічних засобів для виявлення в потерпілих аудіо-записувальних пристроїв, якими їх могли забезпечити співробітники правоохоронних органів.

Для приховування своїх дій злочинці іноді змушують укладати фіктивні угоди (наприклад, про надання фінансової допомоги), здійснюють контроль за подальшою діяльністю потерпілого шляхом надання «охоронних» послуг тощо.

Особа злочинця. У переважній більшості випадків суб'єктами вимагань є чоловіки. Питома вага жінок є незначною (5–10 %), і, як правило, вони вчиняють такі злочини не поодиночі, а в складі груп, виступаючи в ролі посібників і виконавців, рідше – організаторів чи підбурювачів.

Найчастіше вимагання вчиняють особи 18–29 років, а в цілому вік злочинців рідко перевищує 40 років. Зазвичай ці злочини скоюються групами осіб. До складу організованих груп, які займаються вимаганням, нерідко входять колишні спортсмени, військовослужбовці, співробітники правоохоронних органів і спеціальних служб; їх часто очолюють раніше засуджені особи, рецидивісти. У цілому майже половина суб'єктів уже мала злочинний досвід. Серед вимагачів переважають особи із середньою освітою, однак нерідко вони мають вищу або середньо-спеціальну освіту. Значну кількість вимагачів також становлять особи, зайняті малокваліфікованою працею.

Для організаторів злочинних груп є характерними аналітичні й інтелектуальні здібності, цинізм, вольові якості, наявність злочинного досвіду та певний авторитет у кримінальних колах.

Особа потерпілого. Серед потерпілих за віковим складом найбільший відсоток становлять особи зрілого віку (30–45 років – 64 %), причому такий їх віковий розподіл є найбільш характерним для злочинів, учинених

організованими злочинними угрупованнями, оскільки своїми жертвами вони вибирають людей заможних. Здебільшого (понад 45 %) жертви були знайомі із вимагачами, часто раніше мали з ними спільний бізнес.

Крім того, потерпілими від вимагання можуть стати державні службовці, наділені владними повноваженнями чи розпорядними функціями (такі, що оформлюють дозвіл на будівництво, оренду, відведення земельних ділянок, виносять судові рішення, вирoki тощо), учасники протизаконних угод, організатори фінансових пірамід та інші. Діти також можуть стати жертвами вимагачів, якщо їх викрадають як заручників.

Сліди злочину. Важливим елементом криміналістичної характеристики є сліди вчиненого злочину, тобто зміни в матеріальній обстановці, що виникли в результаті дій суб'єкта, його взаємодії з об'єктом і з інших причин. Сліди вчинення вимагання залежать від способу його вчинення, виду й інших обставин, які впливають на появу слідів та інших речових доказів. Слід зазначити, що в разі вимагання слідів залишається мало, і це дуже ускладнює розслідування злочинів цього виду. Тому на практиці особливе значення надається затриманню вимагача на гарячому під час отримання ним предмета вимагання. Уміло проведене затримання багато в чому визначає успіх розслідування.

До матеріальних слідів належать такі:

- 1) листи й записки, які отримував потерпілий;
- 2) записані на магнітні та лазерні носії переговори з вимагачами;
- 3) пошкодження на тілі потерпілого;
- 4) сліди рук, ніг, транспорту;
- 5) предмет вимагання, викинутий злочинцем під час затримання;
- 6) сліди мікрочастинок;
- 7) знаряддя реалізації фізичного насильства.

Найчастіше вдається виявити тілесні ушкодження (як результат побиття, тортур чи боротьби), сліди перебування жертви або злочинців у транспортних засобах і місцях незаконного утримання жертви, документи, що свідчать про здійснення операцій чи угод, наприклад переказ грошей із рахунку фірми (потерпілого) на рахунок іншої фірми, до якої злочинці мають доступ, документи, на яких відобразився почерк або барвник приладів, сліди пальців рук, хімічних речовин (спеціально нанесених на грошові купюри, цінності) та ін.

Крім перерахованого, важливе значення мають фonoскопiчні сліди на аудіомагнітних стрічках із записом переговорів вимагачів і потерпілих, зокрема і телефонних переговорів.

На відкритій місцевості залишається, як правило, менше слідів, придатних для ідентифікації, ніж у приміщеннях. Проте на місці події можуть бути виявлені сліди ніг і транспорту, знаряддя, якими користувалися злочинці,

їх біологічні сліди, кинуті недопалки, пляшки або інші предмети, загублені документи, а також сліди рук на цих та інших об'єктах. У разі використання злочинцями зброї або активного опору з боку потерпілого на місці події можна виявити сліди крові, кулі, гільзи, частки тканини, ґудзики й ушкоджені рослини. На одязі потерпілого при цьому часто залишаються волокна й інші нашарування з одягу або зброї злочинця. Може становити інтерес і піднігтьовий вміст із рук жертви.

Крім того, у результаті вимагання у потерпілого можуть залишитися листи, записи переговорів зі злочинцями, дані про телефонні номери, з яких надходили дзвінки, копії документів, що свідчать про перекази коштів, передання прав на майно, зарахування до штату підприємства «нових співробітників» і здійснення інших дій. У разі виявлення місць утримання заручників необхідно зафіксувати сліди перебування там як жертв, так і вимагачів, зокрема відбитки рук і ніг, біологічні нашарування тощо.

До обставин, що підлягають встановленню під час розслідування вимагань, слід віднести такі:

- чи була вимога передання чужого майна або права на нього, яка супроводжувалася погрозами;
- час, місце й спосіб учинення вимагання;
- що стало предметом вимагання та кому він належить;
- особистість злочинця (у разі скоєння злочину групою – роль кожного учасника);
- характер і розмір заподіяної шкоди;
- причини й умови, що сприяли вчиненню злочинних дій.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Посягаючи не лише на майно, але і на особисту безпеку, життя та здоров'я конкретної людини, вимагачі заздалегідь уживають заходів, щоб уникнути кримінальної відповідальності за свої дії. Тому в низці випадків досить складно встановити, чи є в діях підозрюваної особи ознаки злочину, передбаченого ст. 189 КК. Відкриття кримінального провадження, планування та організація розслідування вимагання пов'язано зі специфікою цієї категорії злочинів, а також слідчими ситуаціями, що складаються на початковому етапі розслідування.

Приводом до відкриття кримінального провадження є заява особи, щодо якої або її близьких чи знайомих застосовувалось вимагання, повідомлення службових осіб державних органів або громадських організацій, повідомлення у засобах масової інформації, явка з повинною, а також безпосередня ініціатива правоохоронних органів.

Типовими версіями на початковому етапі розслідування вимагання будуть такі: 1) вимагання дійсно сталося; 2) це інсценування вимагання.

По заяві або повідомленню про факт вимагання слідчий проводить перевірочні дії в порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законом. Варто зазначити, що головною метою при цьому буде встановлення підстав для відкриття кримінального провадження й недопущення реалізації загроз щодо потерпілого. В обов'язковому порядку передбачаються також заходи, спрямовані на викриття можливості інсценування злочину.

У разі якщо буде отримана інформація, необхідна для організації оперативно-розшукової роботи щодо встановлення особи вимагача, слідчий доводить її до відома оперативних працівників і враховує під час складання плану розслідування.

Для початкового етапу розслідування типовими є такі слідчі ситуації:

1) потерпілий звернувся із заявою відразу після вчинення вимагання, не виконуючи вимог злочинців;

2) потерпілий звернувся із заявою після повного або часткового виконання вимог злочинців;

3) потерпілий не бажає заявляти про вимагання, кримінальне провадження відкрито з ініціативи правоохоронних органів.

У *першій слідчій ситуації* послідовність дій слідчого буде такою: допит заявника, прослуховування та звукозапис телефонних переговорів, огляд предмета вимагання перед передачею злочинцеві, затримання вимагача на гарячому, обшуки, у разі необхідності – огляд місця події й проведення оперативно-розшукових заходів. Перша ситуація також передбачає вжиття перевірочних заходів, спрямованих на підтвердження факту вимагання й детальну підготовку до затримання вимагачів «на гарячому». План таких дій передбачає вивчення особи потерпілого й характеру його діяльності (якщо вимагачі відомі, то також вивчення їхніх осіб і зв'язків), з'ясування можливих засобів для фіксації злочинних дій вимагачів (відео- та фотозйомка, звукозапис, прослуховування телефонних розмов потерпілого з вимагачами, використання хімічних маркерів та ін.), документування цих дій.

Друга ситуація, коли предмет вимагання повністю або частково передано злочинцеві, супроводжується здійсненням аналогічних слідчих дій і може розвиватися залежно від таких обставин: вимагання має багатоепізодні характер; вимагання має одноразовий характер, особистість злочинця встановлено; вимагання має одноразовий характер, особистість злочинця не встановлено.

У ситуації, коли особу вимагача не встановлено, матеріальні сліди його дій вкрай важливо попередньо дослідити за допомогою фахівців. Наприклад, вивчення листів з погрозами, отриманих заявником, може проводитися за участю фахівців у галузі психології та почеркознавства.

Третя ситуація є найскладнішою, оскільки розслідування відбуватиметься всупереч волевиявленню потерпілого. Його небажання звертатися із заявою про вимагання в правоохоронні органи може пояснюватися низкою причин: побоювання помсти з боку вимагачів, учинення злочинів самим потерпілим, кримінальне походження предмета вимагання, можливість задоволення вимог злочинців, прагнення отримати захист у іншого злочинного угруповання тощо. У таких випадках під час проведення слідчих дій слідчому вкрай важливо з'ясувати мотиви несумлінної поведінки потерпілого й ужити заходів до усунення наявних перешкод.

Для проведення оперативно-розшукових заходів важливе значення має узгоджений характер дій слідчого й оперативних працівників. У ситуації, коли особу злочинця не встановлено, первинні слідчі (розшукові) дії супроводжуються такими організаційними заходами пошукового характеру: доведення до відома учасників пошуку інформації про ознаки зовнішності й особливі прикмети вимагача, пред'явлення потерпілим і свідкам злочину фотоальбомів осіб, що стоять на обліках, перевірка даних про спосіб учинення злочину по інформаційно-пошуковим системам та облікам експертно-криміналістичних підрозділів, складання композиційного портрета розшукуваного, вивчення орієнтувань та архівних кримінальних проваджень із метою виявлення злочинів, скоєних в аналогічний спосіб.

Після встановлення особи злочинця слідчі (розшукові) дії здійснюються в такому порядку: огляд місця події (місця затримання вимагача), особистий обшук та освідчування затриманих осіб, огляд предметів вимагання (у разі затримання на місці злочину), обшуки за місцем проживання (тимчасового перебування) та роботи вимагача, допити свідків, допити затриманих осіб як підозрюваних, пред'явлення підозрюваних осіб для впізнання потерпілому та свідкам, проведення одночасного допиту двох чи більше осіб із потерпілим і підозрюваними, отримання зразків для експертизи, призначення експертиз. Паралельно організовується розшук співучасників злочину.

Дані, отримані на початковому етапі розслідування, дозволяють конкретизувати висунуті версії й детально спланувати подальші дії слідчого.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Завданням наступного етапу розслідування є встановлення всіх обставин, що підлягають доказуванню. Слідчі (розшукові) дії й оперативно-розшукові заходи на цьому етапі спрямовано на отримання додаткової інформації, яка б підтверджувала винність підозрюваного, а також на дослідження наявних відомостей, їх перевірку, доповнення та уточнення. Слідча практика доводить, що на наступному етапі розслідування вимагання складаються такі типові слідчі ситуації:

- 1) підозрюваний визнає свою вину в учиненні злочину;
- 2) підозрюваний не визнає своєї вини (повністю або частково).

Перша ситуація є найбільш сприятливою для наступного етапу розслідування, оскільки на підставі комплексу доказів, достатніх для висування особи підозри, встановлено свідків злочину; у свідченнях підозрюваного, потерпілого та свідків відсутні істотні суперечності або їх усунуто протягом розслідування. Ця ситуація визначає необхідність проведення таких дій, як детальний допит підозрюваного щодо обставин учинення злочину, допит свідків, які раніше не були допитані, слідчі експерименти, призначення судових експертиз і збирання документів, що характеризують особу підозрюваного.

Друга ситуація є складною, оскільки вимагає здійснення значного обсягу роботи, спрямованої на встановлення співучасників злочину, обставин учинення епізодів злочинної діяльності, виявлення суперечностей у показаннях підозрюваного щодо встановлених у кримінальному провадженні фактів, нейтралізація можливої протидії розслідуванню. Основними тактичними завданнями розслідування в зазначеній ситуації є пошук криміналістично значущої інформації щодо кожного з епізодів, проведення усього комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, виявлення матеріальних слідів і встановлення свідків у всіх епізодах злочинної діяльності. Алгоритм дій у цій ситуації виглядає так: проведення слідчого експерименту з підозрюваним, потерпілим і свідками; проведення одночасних допитів двох чи більше раніше допитаних осіб із різними учасниками події для усунення істотних суперечностей у їхніх свідченнях, призначення додаткових експертиз, збирання документів, що характеризують особу підозрюваного, проведення негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів із метою встановлення місцезнаходження співучасників, причетності підозрюваного до інших злочинів та одержання інформації про його особистість.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Допит потерпілого. Першою слідчою (розшуковою) дією у провадженнях про вимагання зазвичай є допит потерпілого, який звернувся в правоохоронні органи з відповідною заявою. У процесі допиту з'ясовується, в якій формі і за яких обставин здійснювалося вимагання, передання якої суми грошей або яких цінностей вимагав злочинець, як він погрожував заявнику, чи виконав заявник вимоги вимагача та, якщо так, яку суму грошей або яке інше майно він передав вимагачу, коли, де і за яких обставин, чи знає потерпілий вимагача, чи може назвати його прикмети, якщо спілкування відбувалося по телефону – особливості його голосу та мовлення, чи траплялись стосовно заявника інші випадки вимагання, чи відомі йому такі факти щодо інших осіб, кого він може підозрювати у вимаганні тощо. Якщо

вимагач є знайомим потерпілого, додатково з'ясовується, де і за яких обставин вони познайомились, хто сприяв цьому, в яких стосунках перебували потерпілий і злочинець до скоєння вимагання. Необхідно встановити, хто і коли цікавився доходами потерпілого, його способом життя, з яких джерел злочинцеві могло стати відомо про наявність у заявника певної суми грошей, цінностей тощо. Доцільно поставити питання про те, чи робив потерпілий спроби якимось чином задокументувати (зафіксувати) дії злочинців.

Під час допиту потерпілого слід також з'ясувати, кому і за яких обставин він повідомляв про вимагання, з ким радився з приводу поведінки в цій ситуації, у кого і скільки позичив грошей і як пояснював необхідність цієї позики.

Допит підозрюваного є однією з важливих первинних слідчих дій, що здійснюються під час розслідування вимагань. Його доцільно проводити безпосередньо після затримання, що дозволяє слідчому найбільш ефективно використовувати фактор раптовості і, як правило, виключає можливість нелегального спілкування вимагачів, обмірковування ними «версій захисту». Під час підготовки до допиту підозрюваного у вимаганні треба, наскільки це можливо, отримати дані про його особу, відносини з іншими співучасниками та потерпілим, про його роль у груповому вимаганні тощо. З огляду на це першим слід допитувати підозрюваного, який має найменший злочинний досвід, відіграв другорядну роль у вимаганні, є найбільш комунікабельним та/або перебуває в конфліктних відносинах із співучасниками.

Під час допиту підозрюваних слідчий повинен урахувувати фактори, які впливають на вибір конкретних тактичних прийомів здійснення цієї слідчої дії та визначення кола питань, які треба з'ясувати: слідчу ситуацію, що склалася на момент відкриття кримінального провадження та її подальший розвиток (було отримано вимагачами майно чи ні, чи знайомий потерпілий зі злочинцями, затримано особу на гарячому, чи були очевидці злочину тощо); кількість вимагачів, форму й вид співучасті (наявність попередньої змови, організованої групи, злочинного співтовариства, розподіл ролей тощо); наявність сукупності злочинів; характер взаємовідносин злочинця й жертви; наявність, вид та обсяг доказів причетності допитуваного до вимагання, а також оперативних даних; особливості особистості допитуваного; позицію потерпілого на досудовому слідстві. Під час підготовки до допиту підозрюваного слідчий з'ясовує зазначені обставини через вивчення наявних матеріалів справи шляхом виконання необхідних слідчих дій, використання можливостей оперативно-розшукових органів і здійснення інших заходів. Також необхідно узагальнити й оцінити всі наявні докази винності вимагача в скоєному злочині, розподілити їх в порядку зростання доказової сили, а за необхідності – отримати додаткові докази. Допит має відбуватися в службовому приміщенні з ужиттям необхідних заходів для запобігання

втечі. Доречно зазначити, що визначенню лінії поведінки під час допиту допомагає знання криміналістичної характеристики вимагання та попереднє вивчення особистості затриманого.

У деяких випадках підозрюваний на допиті може заявляти про випадковий характер зустрічі з потерпілим або про те, що він хотів повернути переданий йому предмет, але був затриманий. У разі якщо підозрюваний раніше був знайомий із потерпілим, він може стверджувати, що то було повернення боргу, а не вимагання. У таких випадках він сподівається, що в подальшому зможе чинити тиск на потерпілого та примусити його відмовитися від своїх показань. Подолання установки підозрюваного на давання неправдивих свідчень може відбуватися за допомогою пред'явлення деяких наявних доказів його винності (відеозапису затримання, висновку експерта, протоколу обшуку та ін.). Показання підозрюваного слід деталізувати в протоколі. По можливості доцільно здійснити аудіо- або відеозапис показань. Під час допиту у підозрюваного треба з'ясувати такі питання: чи був він знайомий із потерпілим і яку інформацію про нього він має в своєму розпорядженні, під впливом яких обставин він вирішив скоїти злочин, чи отримував він раніше від потерпілого будь-яке майно і за яких обставин, в якій формі були повідомлені потерпілому вимоги та яким був характер погроз, хто є співучасниками злочину і якою була роль кожного з них та ін.

У разі виявлення у затриманого зброї або її макета встановлюються їх походження та приналежність. У разі якщо на тілі й одязі вимагача виявлено пошкодження, з'ясовуються причина, механізм і час їх виникнення. Посилання затриманого на алібі перевіряється шляхом деталізації його свідчень і показань осіб, на яких він посилається.

Свідками у кримінальних провадженнях про вимагання можуть бути члени сім'ї потерпілого, інші особи, з якими потерпілий перебував у ділових, приятельських стосунках, злочинці, особи, в яких потерпілий брав гроші в борг, що призначалися для вимагачів, або ті, що на прохання потерпілого повинні були вчинити дії на користь вимагачів, боржники потерпілого, які були змушені раніше обумовленого терміну повернути йому борг або відсотки з позики, родичі, друзі чи знайомі підозрюваних, а також особи, яким відомі зв'язки та спосіб життя підозрюваних, випадкові особи, яким злочинці заподіяли матеріальну або фізичну шкоду як попередження або залякування (підпал, вибух), очевидці захоплення заручників або викрадення громадян, передання цінностей, а також громадяни, які мешкають неподалік від місця утримання заручників.

Огляд місця події. У злочинах про вимагання, як уже згадувалося, місцем події може бути місце висунення вимагачами своїх вимог потерпілому, місце затримання вимагачів «на гарячому», місце утримання заручника або викраденої особи, місце перебування спільників вимагачів, які

здійснюють спостереження за переданням предмета вимагання. Місцем висування вимагачами своїх вимог є найчастіше службове приміщення або квартира. Воно може стати об'єктом огляду в разі, якщо вимагачі з'явилися там тільки в зв'язку з висуванням своїх вимог, зізналися в скоєному й детально описали його обстановку. При цьому огляд проводиться головним чином для того, щоб упевнитися в правдивості показань підозрюваних.

Якщо до огляду в обстановку приміщення були внесені якісь зміни, результати огляду оцінюються в зіставленні зі свідченнями потерпілого та свідків, які спостерігали обстановку приміщення до внесення в неї змін. Якщо після відходу злочинців, які висунули свої вимоги, потерпілий негайно заявляє про те, що сталося в правоохоронний орган, огляд проводиться з метою виявлення та вилучення залишених злочинцями слідів (рук, мікрочастинок, запаху, кинутих або випадково залишених предметів), щоб використати це для доведення факту відвідування вимагачами квартири або службового приміщення потерпілого. Огляд у цьому випадку проводиться негайно, а до його початку заявника слід попередити про недопустимість внесення змін в обстановку приміщення, його прибирання чи провітрювання.

Під час огляду автомашини, використаної вимагачами, треба мати на увазі, що предмети можуть бути заховані під чохлами сидінь, килимами, в просторі за спинкою заднього сидіння або під ним, у щілинах між спинкою й нижньою частиною сидіння, за сонцезахисними козирками, в скриньці салону, в попільничках, в багажнику, за запасним колесом і бензобаком або в моторному відсіку. Під час огляду необхідно вжити заходів для взяття відбитків пальців рук на кермі, важелі перемикачів передач, деталях приладового щитка, склі, тримачі дзеркала заднього виду тощо. Якщо під час затримання вимагачів сталася перестрілка, на місці події можуть залишитися стріляні гільзи й кулі. Усі вони підлягають вилученню для можливого ототожнення зброї, застосованої злочинцями.

Огляд місця затримання вимагачів «на гарячому» проводиться негайно після їх затримання. Завданням огляду є виявлення викинутих або загублених вимагачами предметів, щоб згодом довести факт їх приналежності злочинцям або тимчасового перебування злочинців у цьому приміщенні. Предметами, від яких вони намагатимуться позбутися, можуть бути переданий потерпілим об'єкт вимагання (найчастіше пакет із грошима), зброя чи наркотики. При цьому межа огляду визначається тим приміщенням, машиною або ділянкою вулиці чи місцевості, де відбувалося затримання. Якщо комусь із злочинців пощастить зникнути, то треба виявити, зафіксувати й вилучити сліди взуття або протектора шин транспортного засобу, а також проб ґрунту для забезпечення подальшого ідентифікаційного дослідження (наприклад, для порівняння проб ґрунту з місця події із забрудненнями на взутті підозрюваного або на педалях керування й на килимі автомобіля).

Із метою забезпечення безпеки у момент передання предмета вимагання злочинці можуть організувати спостереження за поведінкою жертви та оточуючих, вчасно уникнути затримання та зникнути. У разі виникнення небезпеки або затримання безпосередніх виконавців «на гарячому» спостерігачі ніяк себе не виявляють й намагаються непомітно піти. Якщо за показаннями свідків або іншими ознаками місце, з якого проводилося спостереження, стало відоме, то його слід ретельно оглянути, оскільки там можуть бути виявлені сліди (взуття, паління, слини тощо), що дозволять згодом встановити особу спостерігача.

Огляд місця утримання заручника або викраденої особи має своїми цілями виявлення: слідів інших злочинців, крім тих, які були затримані під час звільнення потерпілого (слідів рук, паління, мікрочастинок, запаху, слини тощо); предметів, застосованих для захоплення заручника або викрадення потерпілого, а також для піддавання їх тортурам (мотузка, наручники, праска, паяльник, ніж, гумовий кийок тощо); зброї, наркотиків і пристосувань для застосування останніх. Якщо родичам або знайомим заручника (викраденого) надавалася аудіо- або відеокасета із записом прохання жертви заплатити викуп, треба вжити заходів до виявлення записуючої апаратури. Місце події рекомендується відобразити за правилами судово-криміналістичної фотографії. Криміналістично значимі ознаки слід позначити на знімках стрілками.

Огляд предметів. Якщо, виходячи із слідчої ситуації, слідчий ухвалює рішення затримати вимагача «на гарячому», попередньо проводиться огляд предмета вимагання, який заявник повинен буде передати злочинцям. Цей предмет оглядають за загальними правилами (вказуються номінал, серія й номер кожної з грошових купюр, індивідуальні ознаки упаковки). Оглядати слід усі предмети, виявлені й вилучені під час огляду місця події, обшуку, слідчого експерименту або добровільної видачі. Під час розслідування вимагання такими предметами можуть бути: пакунки, пакети з грошима або інші предмети вимагання; аудіопристрої (магнітофон, диктофон), що були використані під час проведення оперативно-розшукових заходів, а також магнітна плівка із записом переговорів потерпілого з вимагачами; фінансові та господарські документи, що були передані вимагачам раніше, а також документи, укладені потерпілим на їх користь; документи, що характеризують організовану злочинну групу та її діяльність; зброя (вогнепальна й газова), вибухові пристрої, наркотичні речовини (їх оглядають за участю спеціаліста), а також предмети маскування зовнішності та фальшиві документи.

Предмет або гроші можна обробити спеціальною хімічною речовиною, про що робиться відмітка в протоколі; якщо предмет вимагання буде передаватися загорнутим у папір, частина цього паперу відривається (це теж фіксується в протоколі) для подальшого встановлення за допомогою експертизи, що обидві частини становили раніше єдине ціле.

У тих випадках, коли вимагання супроводжується насильницькими діями щодо потерпілого, доцільно провести огляд потерпілого та його одягу (за наявності на них пошкоджень, слідів крові). Якщо в процесі насильницьких дій стався контакт одягу потерпілого з одягом вимагача, відповідні предмети вилучаються для проведення експертизи мікрооб'єктів.

Іншою слідчою (розшуковою) дією, є **зняття інформації з електронних інформаційних систем** із подальшим оглядом носія отриманих даних. Воно здійснюється у випадках, коли є підстави вважати, що вимагачі спробують установити з потерпілим контакт по телефону. Якщо такий контакт уже відбувся по якомусь каналу зв'язку, не виключено, що саме ним злочинці скористаються вдруге. З одного боку, записування переговорів надає докази висування вимог до потерпілого й містить у собі дані про майбутній час, спосіб і місце передання предмета вимагання. З іншого боку, ця інформація на відповідному носії згодом виступить об'єктом для проведення фоноскопічної експертизи, до компетенції якої належить вирішення як ідентифікаційних, так і діагностичних завдань, наприклад визначення кількості учасників розмови, особливостей їх голосів і мовлення, умов місця (приміщення, відкрита місцевість, транспорт), де перебувала особа, яка дзвонила потерпілому, джерел і характеру звуків, що супроводжували розмову, емоційного стану вимагачів під час розмови, у момент висунення своїх вимог тощо.

Ще одним різновидом огляду та самостійною слідчою (розшуковою) дією, яка досить часто проводиться в процесі розслідування вимагань, є **освідування**. До його проведення обов'язково необхідно залучати таких спеціалістів, як криміналіст і судово-медичний експерт або лікар. Участь особи, яка має спеціальні знання в галузі медицини, допомагає виявляти такі сліди злочину, як тілесні ушкодження, сліди біологічного походження, які залишились на тілі суб'єкта, або зразки об'єктів біологічного походження, які необхідно взяти в особи. Освідування доцільно сполучати з оглядом одягу освідуваної особи, оскільки під час учинення злочину його сліди, як правило, локалізуються і на тілі, й на одязі особи.

Обшук. Під час розслідування вимагань обшук у багатьох випадках є невідкладною слідчою (розшуковою) дією. Це обумовлюється тим, що в організованих злочинних групах, які вчиняють більшу кількість вимагань, практикуються взаємне оповіщення, підстраховка, приховування та знищення речових доказів. Переважну більшість кримінальних проваджень про вимагання відкрито за заявою потерпілого, тож, підозрюваний буває відомий на початку розслідування. Тому доцільно проводити обшуки за місцем проживання та роботи підозрюваних одночасно із затриманням, використовуючи фактор раптовості. Щоб запобігти переданню повідомлення про можливий обшук уже затриманим, необхідно суворо дотримуватися таємниці слідства, вводити в курс справи вкрай обмежене коло осіб, звертаючи особливу

увагу адміністрації слідчих ізоляторів на необхідність запобігання передання інформації співникам, що залишилися на свободі.

Під час обшуку можуть бути виявлені такі специфічні для цього злочину предмети: отримані у потерпілого гроші, коштовності й дорогі предмети; документи, зокрема ті, що надають вимагачам будь-які блага й були складені потерпілим під загрозою (довіреності, заповідальні розпорядження, акти дарування, боргові розписки, письмові відмови потерпілого від повертання боргу), цінні папери, свідоцтва про право власності на нерухомість, договори про право на оренду чи поставку товару потерпілим, зброя, боєприпаси, вибухові пристрої, газові балони, електрошокова апаратура, наручники, наркотичні засоби, засоби маскуванню зовнішності (перуки, маски тощо), апаратура звуко- й відеозапису, за допомогою якої записувалися прохання заручників або викрадених осіб до родичів про сплату суми викупу.

Під час розслідування вимагання можуть призначатися такі **судові експертизи**: трасологічні, балістичні, почеркознавчі, судово-медичні, психолого-психіатричні та деякі інші. Це залежить від характеру виявлених об'єктів і слідів.

Широкого поширення набуло здійснення фоноскопичної експертизи. Так, отримавши фонограму, слідчий оглядає її, прослуховує за участю понятих і долучає до кримінального провадження як речовий доказ. Згодом вона може стати об'єктом судово-фоноскопичної та відеофоноскопичної експертизи. Перша призначається головним чином для ідентифікації особи, усне мовлення якої записано на фонограмі, ідентифікації вилученої у вимагачів звукозаписної апаратури, для одержання деяких відомостей про місцезнаходження заручників і їх емоційного стану та для характеристики невідомої особи, фонограма із записом усного мовлення якої є в розпорядженні слідства.

У разі її призначення перед експертом ставляться такі питання: чи є представлена фонограма оригіналом або копією; чи є на цій фонограмі ознаки монтажу; яким є дослівний зміст записаної розмови; якою є кількість учасників розмови, ким вимовлено репліки; чи належить голос на фонограмі конкретній особі; чи на представленому магнітофоні робився запис і т. ін. Разом із фонограмою в розпорядження експерта направляються вільні й експериментальні зразки голосу підозрюваної особи. У результаті експертизи, крім відповідей на поставлені питання, можуть бути отримані додаткові дані про соціально-психологічні та деякі інші якості особи, голос якої записано на фонограму.

Об'єктами відеофоноскопичної експертизи можуть бути відеограми (відеофонограми), отримані внаслідок проведення оперативно-розшукових заходів, записане на відеограму (відеофонограму) звернення захоплених заручників, а також вилучена у вимагачів під час обшуку апаратура, на якій імовірно був зроблений такий відеозапис. У разі потреби експертному дослідженню можуть бути піддані відеозаписи, здійснені під час окремих слідчих

дій (допитів, одночасних допитів двох чи більше осіб, обшуків, пред'явлень для впізнання, слідчих експериментів).

Залежно від мети експертизи перед експертами можуть бути поставлені такі запитання: оригіналом або копією є подана на дослідження відеофонограма, чи внесено до відеофонограми у процесі її запису або після її закінчення якісь зміни, чи одночасно робилися запис звуку та зображення на цій відеофонограмі, чи не вносились якісь зміни під час перезапису оригіналу тощо.

Для ідентифікації виконавця рукописного тексту, отриманого від злочинця, призначається судово-почеркознавча експертиза. У разі якщо у слідчого виникла необхідність в ототожненні зброї злочинців із кулями та гільзами, знайденими на місці події, вноситься постановка про проведення судово-балістичної експертизи. Судово-медична експертиза надає можливість визначити характер і механізм нанесення тілесних ушкоджень потерпілому і ступінь тяжкості завданої здоров'ю шкоди. Судово-хімічна експертиза призначається для ідентифікації речовини-маркера, виявленого на одязі та шкірних покровах вимагачів після їх затримання «на гарячому». Судово-економічна експертиза призначається для встановлення розміру та характеру збитків організації, що виникли внаслідок погіршення її економічного стану у зв'язку із задоволенням вимог.

Також найчастіше під час розслідування вимагань призначаються такі види криміналістичних експертиз, як судово-дактилоскопічна експертиза слідів рук, судово-трасологічна експертиза слідів взуття та слідів транспортних засобів, виявлених на місці події, судово-криміналістична експертиза холодної зброї, судово-криміналістична експертиза мікрооб'єктів, виявлених на одязі потерпілого й вимагачів або на предметах, кинутих останніми під час їх затримання.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які дії може охоплювати підготовка до вчинення вимагання?
2. Назвіть способи вчинення вимагання.
3. Назвіть дії, що можуть вчинити злочинці з метою приховання вимагання.
4. Які категорії осіб найчастіше стають жертвами в результаті вчинення вимагання?
5. Які типові слідчі ситуації можуть складатися на початковому етапі розслідування вимагань?
6. У чому полягають тактичні особливості огляду місця події в разі вимагання?
7. Які судові експертизи можуть призначатися під час розслідування вимагання?

Глава 26

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЖЕЖАМИ

§ 1. КЛАСИФІКАЦІЯ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЖЕЖАМИ

Чинне кримінальне законодавство передбачає низку злочинів, де засобом заподіяння шкоди є пожежа, а саме: диверсію (ст. 113 КК), умисне знищення або пошкодження майна (ч. 2 ст. 194 КК), знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245 КК), умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ч. 2 ст. 252 КК), терористичний акт (ст. 258 КК), порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК), масові заворушення (ст. 294 КК), умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ч. 2 ст. 347 КК), умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ч. 2 ст. 352 КК), умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя або присяжного (ч. 2 ст. 378 КК), умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи (ч. 2 ст. 399 КК) й умисне знищення або пошкодження військового майна (ч. 2 ст. 411 КК).

Зовнішній прояв таких злочинів виражається в знищенні або пошкодженні матеріальних цінностей, спричиненні шкоди життю та здоров'ю людей або інших тяжких наслідків за допомогою вогню у тих випадках, коли він викликає виникнення пожежі. Вони зазвичай суттєво відрізняються один від одного за своїми кримінально-правовими ознаками (об'єктом і предметом посягання, суб'єктом, формою вини тощо), але оскільки в механізмі їх учинення важливу роль відіграє пожежа, яка створює специфічну слідову картину й за якою може критися один із згаданих видів злочинів, є сенс об'єднати їх в одну групу.

Пожежею є неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, що розповсюджується в часі та просторі. Тому не слід відносити до пожеж випадки горіння, зумовлені специфікою технологічних процесів виробництва або умовами роботи промислових установок та агрегатів, випадки, що є наслідком спроби потерпілого покінчити життя самогубством, вибухи та спалахи, що не спричинили розповсюдження вогню й розвитку пожежі.

Відповідно до кримінального закону пожежа є злочином у тих випадках, коли її виникнення та розвиток перебувають у причинному зв'язку

з необережним або умисним кримінально каранним діянням особи, у результаті чого настали суспільно небезпечні наслідки. Тому, з юридичної точки зору, **пожежу** слід визначити як неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, яке виникло внаслідок протиправного діяння особи, у результаті якого настають суспільно небезпечні наслідки. До таких наслідків належать заподіяння фізичної шкоди життю та здоров'ю людей та/або знищення й пошкодження майна.

У разі умисних дій – підпалу – пожежа виступає засобом досягнення злочинного результату. У разі необережності, тобто порушення правил пожежної безпеки, необережного поводження з вогнем, речовинами та предметами, що становлять підвищену пожежну небезпеку, пожежа є результатом злочинних дій, які виразилися в самовпевненості або недбалості та спричинили настання суспільно небезпечних наслідків.

У зв'язку з тим, що за фактами пожежі найчастіше розслідуються кримінальні провадження з приводу підпалів і злочинних порушень установлених законодавством вимог пожежної безпеки, а також урахуваючи, що сліди, які характеризують пожежу як природне явище, мають єдину природу походження й властиві всім злочинам, пов'язаним із пожежами, більш детально розглянемо дві основні групи злочинів – *підпали* та *злочинні порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки*.

Відповідальність за порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки передбачається в ст. 270 КК. **Під встановленими законодавством вимогами пожежної безпеки** слід розуміти комплекс положень, що визначають порядок додержання норм і стандартів, спрямованих на запобігання пожежам, забезпечення в разі їх виникнення безпеки людей, оснащення об'єктів і населених пунктів засобами протипожежного захисту та пожежною технікою, а також інших правил пожежної безпеки.

Вимоги пожежної безпеки містяться не лише у нормативних актах, у найменуванні яких прямо зазначено, що вони містять вимоги пожежної безпеки, як, наприклад «Правила пожежної безпеки в Україні», але й у таких, де в найменуванні немає прямої вказівки на те, що відповідний документ містить правила пожежної безпеки, але які містять вимоги, спрямовані на попередження або запобігання пожежам. Так, наприклад, «Правила влаштування електроустановок» містять вимоги, що висуваються до електричних апаратів і приладів, що встановлюються в пожеженобезпечних приміщеннях тощо. До таких документів необхідно віднести також функціональні обов'язки посадових осіб, інструкції, які встановлюють певний порядок дій осіб на випадок виникнення пожежі, та інші документи, складені відповідно до Правил пожежної безпеки в Україні.

Підпал є різновидом загальнонебезпечного способу вчинення різних злочинів, спрямованих на умисне знищення або пошкодження майна за

допомогою вогню. У зв'язку із загальнодоступністю отримання вогню саме його нерідко використовують злочинці для вчинення або приховання злочину.

Підпал у правовому значенні можна визначити як умисне, протиправне, суспільно небезпечне діяння, яке викликало неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, що спричинило матеріальні збитки, людські жертви та інші тяжкі наслідки.

Нерідко підпал може бути використаний злочинцем як засіб приховання слідів інших раніше скоєних злочинів, таких, наприклад, як розкрадання шляхом привласнення або розтрати державного або колективного майна, крадіжка індивідуального майна громадян, убивство та інші.

Наприклад, під час уживання спиртних напоїв між Ш. і Д. виникли неприємні стосунки, які переросли в бійку. У процесі бійки Ш. наніс Д. тілесні пошкодження, що спричинили його смерть. Після цього Ш. з метою приховати сліди вбивства підпалив домоволодіння К. Під час огляду місця події були виявлені ознаки насильницької смерті. Згодом завдяки правильно організованому та якісно проведеному розслідуванню Ш. був викритий у вчиненні злочину й засуджений.

Класифікувати злочини, пов'язані з пожежами, можна виходячи з характеру вини особи, оскільки вона визначає специфіку дій (поведінки), які, в свою чергу, залишають характерні для них сліди. За цією ознакою злочини вказаної категорії можна поділити на дві групи.

До *першої групи* слід віднести злочини, де вогонь як засіб заподіяння злочинної шкоди застосовується злочинцем навмисно. Це такі злочини, які можуть бути вчинені шляхом підпалу. Вони мають різну злочинну мету, тому їх можна поділити на такі підгрупи:

1) злочини, спрямовані на дезорганізацію роботи державних установ і громадських інституцій (ст. 113, 258, 294, ч. 2 ст. 347, ч. 2 ст. 352, ч. 2 ст. 378, ч. 2 ст. 399, ч. 2 ст. 411 КК);

2) злочини, спрямовані на знищення або пошкодження майна будь-якого власника (ч. 2 ст. 194, ч. 2 ст. 252 КК);

3) злочини, спрямовані на створення сприятливих умов для приховування (або вчинення) інших злочинів (ст. 115, 191 КК та ін.).

До *другої групи* необхідно віднести необережні злочинні діяння, пов'язані з порушенням правил безпечного поводження з джерелами підвищеної небезпеки, внаслідок чого виникає пожежа. Ці злочини доцільно поділити на такі дві підгрупи:

1) злочини, пов'язані з порушенням правил безпечного поводження з відкритим вогнем або з пристроями, які можуть викликати загоряння, – ті, у диспозиціях статей яких прямо вказано на те, що вони можуть бути вчинені з використанням вогню (ст. 245 КК), або злочини, обов'язковим наслідком яких є пожежа (ст. 270 КК);

2) злочини, пов'язані з порушенням правил безпечного поводження з іншими джерелами підвищеної небезпеки, які можуть викликати пожежу (ч. 2 ст. 267, ч. 2 ст. 273, ст. 276, ч. 3 ст. 292), і схожі злочини.

На відміну від першої групи злочинів, пов'язаних із пожежами, злочини другої групи вчинюються, як правило, з необережності. Тому їх скоюють без попередньої підготовки безпосередньо до самого злочину, але елементи, так би мовити, створення умов для таких злочинів можна виявити шляхом дослідження місцевих порядків і норм поведінки, що встановилися на конкретному об'єкті (підприємстві, організації, установі). Це умови, які складаються на об'єкті в процесі його функціонування та можуть бути пов'язані з послабленням протипожежного режиму, тривалим порушенням вимог пожежної безпеки, особливостями експлуатації технічних приладів тощо.

Найбільш значущими елементами криміналістичної характеристики цього виду злочинів є спосіб учинення злочину, типові сліди, безпосередня причина загоряння, особа злочинця та мотиви злочину.

Способи вчинення злочину, наслідком якого стало виникнення пожежі, посідають ключове місце у структурі криміналістичної характеристики злочинів цієї категорії.

Способи вчинення злочинів першої групи, коли вогонь використовується як засіб навмисного заподіяння шкоди, є, по суті, способами підпалу з використанням тих чи інших матеріалів і засобів займання.

Для вчинення злочинів *підгрупи 1 першої групи* (злочини, спрямовані на дезорганізацію роботи державних установ і громадських інституцій ст. 113 і 258 КК) типовим є використання заздалегідь приготованих спеціальних запалювальних пристроїв, розрахованих на подальше загоряння й забезпечення конспірації під час учинення злочинних дій. Характерним прикладом з практики правоохоронних органів України є кримінальне провадження про низку терористичних актів у маршрутних таксі у м. Вінниця у 2003 р., де злочинцем (злочинцями) використовувалися спеціальні вибухові пристрої, які викликали виникнення інтенсивної пожежі в автомобілі під час його руху. Вибухово-технічними та пожежно-технічними експертизами було встановлено, що це були пристрої програмованої дії, виготовлені особою, яка володіє спеціальними знаннями.

Під час масових заворушень (ст. 294 КК), навпаки, злочинці використовують найпростіші засоби підпалювання – легкозаймисті матеріали та рідини (спеціально підготовлені пляшки з горючою рідиною), розраховані на негайне загоряння. Отже, вибір способу підпалу визначається як особистістю злочинця, так і метою й обстановкою вчинення злочину, яка дозволяє (чи не дозволяє) уникнути затримання й ідентифікації злочинця на місці злочину чи відразу після нього.

Для вчинення злочинів *підгрупи 2 першої групи* (ч. 2 ст. 194, ч. 2 ст. 252 КК) використання певних способів підпалу залежить від: 1) особливостей майна та його належності; 2) місця його перебування; 3) особистості злочинця; 4) мотиву підпалу.

Для вчинення злочинів *підгрупи 3 першої групи* (злочини, спрямовані на створення сприятливих умов для приховування першого або вчинення інших злочинів – ст. 115, 191 КК та ін.) характерним є використання способів підпалу з імітацією нещасного випадку чи порушення правил пожежної безпеки самими потерпілими.

Наприклад, у кримінальному провадженні про вбивство сім'ї із семи осіб у приватному домоволодінні, яке вчинив Д., було встановлено, що злочинець намагався приховати злочин, надавши йому вигляд нещасного випадку. Для цього Д. розмістив трупи вбитих ним членів сім'ї (у тому числі двох дітей) у великій кімнаті навколо телевізора, відкрив у кухні газ і здійснив підпал, використавши каністру з бензином, узятую з гаража потерпілих. Через те, що під час підпалу в приміщенні вже був газ, стався вибух, сприйнятий свідками (сусідами) як вибух побутового газу. Саме ця версія й була домінуючою під час огляду місця події, що призвело до низки помилок під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії, оскільки огляд було проведено поверхово. Тільки в результаті розтину трупів було виявлено тілесні ушкодження, які й стали безпосередньою причиною смерті потерпілих. Після цього було проведено повторний огляд місця події (обстановка вже була суттєво змінена) й встановлено, що з гаража потерпілих зникли матеріальні цінності. Після здійснення комплексу слідчих дій та оперативно-розшукових заходів у поле зору правоохоронних органів потрапив сусід потерпілих Д., який мав сліди опіків (як було встановлено з показань свідків) і повів себе неадекватно – зник із постійного місця проживання. Унаслідок копіткої роботи слідчо-оперативної групи істину було встановлено, Д. був розшуканий і затриманий, а його вину повністю доведено, але той факт, що злочинець використав для приховання злочину підпал (пожежу), надавши йому вигляд вибуху побутового газу, суттєво ускладнив розслідування. Для встановлення обставин убивства та його відмежування від нещасного випадку слід було провести низку слідчих дій (серед них пожежно-технічну та інші експертизи) й подолати низку труднощів, обумовлених помилками, допущеними на початковому етапі розслідування.

Способи вчинення злочинів другої групи за своєю суттю є різновидами порушення правил безпечного поводження з джерелами підвищеної небезпеки, внаслідок чого виникає пожежа. Тому з урахуванням згаданих вище підгруп їх класифікацію можна подати у такому вигляді.

1) *Способи, пов'язані з порушенням правил використання відкритого вогню у побуті чи під час виконання певних робіт.* Ці способи є характерними,

зокрема, для вчинення злочину, передбаченого ст. 245 КК. Крім того, вони є типовими для пожеж, які виникають через недбалість під час випалювання стерні на полях після збирання врожаю тощо. Наприклад, на полі КСП «Перемога» Нікопольського району Дніпропетровської області під час випалювання стерні виникла пожежа, яка знищила кілька скирт заготовленої соломи й сіна (загальний збиток становив понад 120 тис. грн). Пожежа виникла через брутальне порушення протипожежних правил, установлених для цього виду робіт (ділянка, де випалювалася стерня, не була оборана, випалювання здійснювалося в безпосередній близькості до скирт, були відсутні засоби пожежегасіння).

2. *Способи, пов'язані з порушенням правил використання пожежно небезпечних приладів та устаткування, як у побуті, так і під час проведення певних робіт* (ст. 270 КК). Наприклад, під час ремонту в корпусі № 6 Української інженерно-педагогічної академії в результаті проведення газозварювальних робіт виникла пожежа. Розслідуванням було встановлено, що її виникнення стало можливим унаслідок недотримання вимог пожежної безпеки трьома особами: газозварник П. не вжив заходів, які б виключили можливість виникнення пожежі, не запобіг потраплянню іскор на горючі конструкції перекриття й після закінчення робіт не оглянув місця проведення вогневих робіт; головний механік Л., будучи керівником цих робіт, видав наряд-допуск (дозвіл) на проведення газозварювальних робіт без узгодження з ДПД Академії й не визначив заходів, що виключали б можливість виникнення пожежі, а комендант корпусу № 6 Х. не проконтролював перебіг виконання робіт і не забезпечив перевірки місця проведення вогневих робіт протягом двох годин після їх закінчення.

3) *Способи, пов'язані з порушенням правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами* (ст. 267 КК), як у процесі їх зберігання чи перевезення, так і в процесі виробництва (ч. 2 ст. 273 КК).

4) *Способи, пов'язані з порушенням правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту* (ст. 276 КК), які спричинили виникнення пожежі.

5. *Способи, пов'язані з пошкодженням об'єктів магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів* (ч. 3 ст. 292 КК) і виникненням пожежі.

Зміст того чи іншого способу вчинення злочинних порушень установлених законодавством вимог пожежної безпеки характеризується діями чи бездіяльністю конкретних осіб, що суперечать вимогам пожежної безпеки. При цьому ці дії (наприклад, проведення різних робіт, пов'язаних із використанням відкритого джерела вогню) чи бездіяльність (неприбрані з місця проведення вогневих робіт займисті матеріали, не приготовані первинні засоби пожежегасіння, відсутність належного контролю з боку посадових

осіб, зобов'язаних контролювати проведення таких робіт, і т. ін.) можуть проявлятися як окремо, так і в різних сполученнях між собою й обумовлюються різними зовнішніми (об'єктивними) та внутрішніми (суб'єктивними) факторами, які тягнуть за собою виникнення пожежі.

Крім згаданого, способи вчинення цього виду злочинів можуть бути поділені за *суб'єктами*, коли злочин стає можливим у результаті сполучення діянь декількох осіб одночасно або в різні періоди часу.

Типові сліди. Злочинам, пов'язаним із пожежами, як і більшості інших, властиві дві основні групи слідів – матеріальні й ідеальні. Водночас специфіка злочинів, пов'язаних із пожежами, полягає в тому, що цій категорії злочинів властиві дві групи слідів матеріального характеру.

Першу групу таких слідів складають сліди, які утворюються внаслідок впливу високої температури полум'я та продуктів горіння, тобто *сліди впливу небезпечних факторів пожежі на різні конструкції будівель* і споруд та інші навколишні предмети: сліди обвуглювання й вигорання різного ступеню є характерними для горючих речовин і матеріалів; сліди оплавлення та деформації характерні для деяких синтетичних і металевих предметів; зміна кольору сталевих конструкцій (так звані «кольори мінливості сталі») утворюються внаслідок впливу високих температур на металеві конструкції; кіптява, конденсація продуктів горіння на різних конструкціях і навколишніх предметах; а також *сліди впливу небезпечних чинників пожежі на живі організми* (людей, тваринних тощо) – різного ступеню опіки, поза, в якій знайдено труп, його місцеположення відносно вогнища пожежі та предметів навколишнього середовища, наявність у крові та легенях двоокису вуглецю, травми, заподіяні обваленням конструкцій, тощо.

Сліди *другої групи* характеризують поведінку людей, які мають стосунок до виникнення пожежі. До таких слідів поряд зі слідами рук, ніг, транспортних засобів, знарядь злочину тощо, притаманних будь-якому виду злочинів, можна віднести засоби й знаряддя злочину, що перебувають на місці та безпосередньо стосуються причини виникнення пожежі у разі порушення вимог пожежної безпеки або підпалу.

У разі підпалу це можуть бути різні спеціально виготовлені або пристосовані технічні пристрої, сліди розлитих легкозаймистих і горючих рідин, тощо.

У випадку порушення вимог пожежної безпеки такими слідами вважаються предмети, речовини й матеріали виробничо-побутового призначення, а також сліди, відображені в різній документації (накази, посадові інструкції, журнали інструктажів з пожежної безпеки, записи, що характеризують температурний режим технологічного обладнання, дані бухгалтерського обліку про наявність матеріальних цінностей на об'єкті та інші документи, які характеризують обстановку, що передувала пожежі). Також слідами

може виступати інформація про виявлення, повідомлення і перебіг гасіння пожежі, зафіксована в документації підрозділів пожежної охорони.

Ідеальні сліди – закарбована в пам'яті людей інформація про місце виникнення й обставини, які характеризують розвиток пожежі та про шляхи поширення вогню. Це інформація про колір і запах полум'я й диму, напрямок і силу вітру під час пожежі на відкритій місцевості, дані, що характеризують поведінку тих чи інших осіб, які мають стосунок до виникнення пожежі, тощо.

У відповідності до груп злочинів, пов'язаних із пожежами, доцільно виділити типові сліди (ознаки) злочинів, які вчиняються шляхом підпалу, й тих, які вчиняються шляхом порушення правил безпечного поводження з джерелами підвищеної пожежної небезпеки.

Типові сліди підпалу (для злочинів першої групи) є такими: виявлення на місці події засобів підпалу (замаслені ганчірки, папір, солома, ємності з-під легкозаймистої речовини, спеціальні електронно-технічних пристрої як виробничо-побутового призначення, так і виготовлені спеціально для вчинення злочину), виявлення вогню відразу в декількох місцях (декілька осередків пожежі), виявлення на місці пожежі слідів підготовчих дій, спрямованих на створення умов, які сприяли виникненню пожежі (заздалегідь відкриті вікна, висунуті шухляди столів, шаф, розміщення поблизу джерела займання легкозаймистих предметів), виявлення на місці пожежі слідів підготовчих дій, спрямованих на ускладнення ліквідації пожежі (пошкодження пожежного інвентарю, системи водопостачання, закриття приміщень із засобами гасіння), одночасне виникнення пожежі в різних районах або повторні пожежі в одному районі, наявність відомостей про нелегальне проникнення на об'єкт сторонніх або матеріально відповідальних осіб, виникнення пожежі безпосередньо перед або під час ревізії, встановлення недостачі (або надлишків) чогось на об'єкті, наявність даних про заздалегідь проведений вивіз чи внос із приміщень цінних речей, а також факти погроз на адресу потерпілого.

Типові сліди (ознаки) порушення правил пожежної безпеки (для злочинів другої групи) є такими: несправність або неправильна експлуатація електричного обладнання та іншого устаткування, проведення зварювальних та інших пожежебезпечних робіт із порушенням установлених вимог пожежної безпеки, неправильна технічна експлуатація виробничого обладнання, що спричинило утворення іскріння (в результаті тертя рухомих частин), недбале поводження з відкритим вогнем, необережне паління, самозаймання легкозаймистих речовин чи матеріалів.

Безпосередня причина виникнення загоряння. У спеціальній нормативно-технічній літературі причина пожежі визначається як явище чи обставина, що безпосередньо спричиняють виникнення пожежі. Відомо, що

для виникнення й розвитку горіння необхідні три обов'язкових компоненти: джерело запалювання, горюче середовище й окислювач, взаємопов'язані між собою. За відсутності одного компонента або зв'язку хоча б між двома з них горіння є неможливим. За нормальних умов у ролі окислювача виступає кисень, що міститься в повітрі, у ролі горючої речовини – речовини й матеріали (предмети навколишнього середовища), здатні до горіння в повітрі нормального складу. Кисень (повітря) й горюча речовина під час взаємодії утворюють горюче середовище, тобто середовище, здатне горіти після видалення джерела запалювання.

Оскільки кисень є природним і постійним компонентом повітряної атмосфери, а предмети матеріального світу, що нас оточують, здебільшого здатні горіти, то для виникнення горіння у таких умовах потрібен вплив джерела запалювання на горюче середовище, а для продовження горіння та розповсюдження вогню – їх взаємодія.

Термін «джерело займання» визначається як засіб енергетичного впливу, який є ініціатором виникнення горіння й класифікується за природою виникнення таким чином: 1) розряди атмосферної електрики; 2) теплові прояви електроструму; 3) іскри статичної електрики; 4) фрикційні іскри (іскри удару, тертя); 5) відкрите полум'я та іскри; 6) нагрів вище допустимої температури окремої поверхні, яка контактує з горючим середовищем; 7) самозаймання. Така класифікація джерела займання розкриває його сутність, що може надати дієву допомогу слідчому під час висування версій про причину виникнення горіння. Тому джерело запалювання слід вважати безпосередньою причиною виникнення пожежі, а для визначення підстави для класифікації причин пожеж необхідно виходити з природи походження джерела запалювання і класифікувати їх залежно від того, у який спосіб виникло горіння: 1) унаслідок впливу розряду атмосферної електрики; 2) унаслідок теплового прояву електроструму; 3) унаслідок впливу іскор статичної електрики; 4) унаслідок впливу фрикційних іскор (іскри удару, тертя); 5) унаслідок впливу відкритого полум'я чи іскор; 6) унаслідок нагрівання окремих поверхонь, контактуючих з горючим середовищем, вище допустимої температури; 7) унаслідок самозаймання речовин і матеріалів.

Особа злочинця. Для розгляду особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики злочину, значну роль відіграють відомості, що характеризують ставлення злочинця до об'єкта, на якому сталася пожежа, й осіб, що перебувають у виробничих або побутових стосунках із цим об'єктом і тісно пов'язані з мотивом і метою, які спонукають особу вчинити злочин.

Мотиви вчинення злочинів першої групи (підпалів) у процентному співвідношенні виглядають таким чином: помста – 25,7 %, ревності – 20,9 %, сімейні конфлікти й особиста неприязнь – 13,1 %, хуліганські спонукування – 17,6 %, приховання слідів інших злочинів – 13,6 %, користь, заздрість – 9,1 %.

Розглядаючи особу потерпілого від підпалу, необхідно враховувати такі особливості, як взаємовідносини з іншими особами в побуті та на виробництві, службове становище, сімейний стан та інші схожі відомості. Так близько 48,6 % потерпілих були родичами злочинця, 39,4 % були знайомі з ним по місцю мешкання або роботи й лише близько 12 % до вчинення злочину не мали жодних стосунків (здебільшого останнє стосується підпалів з метою приховання інших злочинів або з хуліганських спонукань).

Особа злочинця та мотив у разі розгляду злочинів другої групи (необережні злочинні діяння, пов'язані з порушенням правил безпечного поводження з джерелами підвищеної небезпеки, внаслідок чого виникає пожежа) мають свою специфіку, оскільки особи, які порушують вимоги пожежної безпеки, повинні бути так чи інакше пов'язаними з проведенням вогнебезпечних робіт або з виготовленням, транспортуванням, використанням чи зберіганням вогнебезпечних речовин і матеріалів. Тому можна виділити чотири категорії осіб що можуть бути причетними до вчинення злочину: 1) особи, що керують джерелами підвищеної небезпеки («оператори технічних систем»); 2) посадові особи, до обов'язків яких належать забезпечення експлуатації джерел підвищеної небезпеки, контроль за їх технічним станом, допуск до джерел підвищеної небезпеки відповідних осіб та контроль за їх діяльністю; 3) особи, пов'язані з обслуговуванням і ремонтом джерел підвищеної небезпеки; 4) будь-які особи, які перебувають у сфері дії джерел підвищеної небезпеки і зобов'язані дотримуватися встановлених правил безпеки.

Мотиви необережної поведінки можна класифікувати у такий спосіб: прагнення полегшити виконання функціональних обов'язків – 41,5 %, легковажно-зневажливе ставлення до дотримання вимог пожежної безпеки – 35,5 %, помилкове розуміння виробничих інтересів – 23 %.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВИНИКНЕННЯМ ПОЖЕЖ

Вирішення питання про початок досудового розслідування за фактом пожежі ґрунтується на даних, які характеризують злочинне діяння, тобто таких, що стосуються причини пожежі, або даних, що характеризують наслідки пожежі. Установити причину пожежі на самому початку розслідування буває досить складно, а часом і неможливо, тому підставою для вирішення питання про початок досудового розслідування майже завжди є наслідки пожежі. Саме вони завжди містять інформацію про ознаки злочину.

Зокрема, для визначення можливості почати досудове розслідування за ч. 1 ст. 270 КК необхідно встановити, що пожежа виникла внаслідок порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки та спричинила

настання хоча б одного з нижченазваних шкідливих наслідків, а саме: 1) легкі тілесні ушкодження одному або декільком особам; 2) середньої тяжкості тілесні ушкодження одній особі; 3) матеріальні збитки, заподіяні громадянам або організаціям у великому розмірі.

За ч. 2 ст. 270 КК досудове розслідування може бути розпочато в тому випадку, коли пожежа, що виникла внаслідок порушення встановлених законом вимог пожежної безпеки, спричинила хоча б один із нижчеперелічених наслідків: 1) середньої тяжкості тілесні ушкодження двом і більш особам; 2) тяжкі тілесні ушкодження хоча б одній особі; 3) загибель хоча б однієї людини; 4) майнова шкода в особливо великих розмірах.

Для вирішення питання про початок досудового розслідування за ч. 2 ст. 194 КК передусім необхідно встановити той факт, що пожежа сталася внаслідок підпалу. На це можуть вказувати дані, отримані під час огляду місця події, опитування очевидців виникнення пожежі та з інших джерел. Також необхідно встановити розмір майнової шкоди (в цьому разі – в особливо великих розмірах) і факт загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків. Під «іншими тяжкими наслідками» слід розуміти заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній або декільком особам, середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом і більше особам, залишення людей без житла або засобів до існування, тривалі припинення або дезорганізація роботи підприємства, установи, організації тощо.

Комплекс і послідовність слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій на початковому етапі розслідування визначаються у відповідності до слідчих ситуацій на підставі даних про подію, що характеризують місце та причину пожежі.

На початковому етапі розслідування злочинів, пов'язаних із пожежами, можуть скластися три основні слідчі ситуації, у відповідності до яких треба визначати завдання розслідування, необхідні для цього слідчі дії та оперативно-розшукові заходи.

Ситуація 1. *Первинна інформація про пожежу містить достовірні дані про ознаки (сліди) підпалу.* У цьому випадку досудове розслідування розпочинається за ознаками одного із злочинів першої групи, і слідчий вирішує завдання з установлення обставин підпалу, винної особи та відповідних доказів. Звісно, злочини, що належать до цієї групи, відрізняються один від одного спрямованістю, мотивами й особливостями злочинців, і це накладає відбиток на визначення порядку проведення слідчих дій та їх тактику.

У такій слідчій ситуації необхідно здійснити огляд місця події, допит потерпілого та свідків, організувати проведення слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення очевидців злочинної події, особи злочинця та місця її перебування та призначити пожежно-технічну й інші види експертиз. У разі встановлення особи злочинця та місця її перебування слід

організувати затримання, провести освідування з метою виявлення на одязі злочинця слідів горючих речовин і слідів впливу небезпечних факторів пожежі на його тіло й одяг, обшук за місцем проживання або роботи з метою пошуку можливих засобів і речовин, які могли бути використані для підпалу.

Ситуація 2. *Первинна інформація про пожежу містить достовірні дані про те, що вона стала наслідком неналежної поведінки людей, але залишається незрозумілим, були ці дії умисними чи необережними. У цій ситуації досудове розслідування розпочинається за ознаками одного із злочинів другої групи та проведення слідчих (розшукових) дій, спрямованих на перевірку двох загальних версій: 1) пожежа виникла внаслідок порушення правил безпечного поводження з джерелами підвищеної небезпеки; 2) пожежа виникла в результаті підпалу, замаскованого під необережні дії чи нещасний випадок.*

Із метою перевірки цих версій слідчий повинен провести огляд місця події, допитати потерпілого й очевидців для з'ясування обставин, які передували пожежі, вивчення специфіки місцевих умов, порядків та укладу. На виробничих об'єктах та об'єктах, де зберігаються товарно-матеріальні цінності матеріально-відповідальних осіб, та осіб, які проводили ті чи інші пожеженобезпечні роботи, треба провести виїмку необхідної документації й ревізію товарно-матеріальних цінностей, призначити пожежно-технічну та інші види експертиз, а також організувати слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії, спрямовані на встановлення очевидців виникнення пожежі, та осіб, причетних до виникнення пожежі.

Ситуація 3. *Первинна інформація про пожежу не містить достовірних даних про те, що вона стала наслідком «людського фактора». Якщо у такій ситуації після проведення слідчих (розшукових) дій буде встановлено причину пожежі, не пов'язану з винною поведінкою людей (дії природних сил, нещасний випадок), кримінальне провадження закривається (п. 1 ст. 284 КПК України). Коли необхідно перевірити версію про зв'язок пожежі з поведінкою певних осіб, досудове розслідування може бути розпочато за ознаками одного із злочинів другої групи. У цьому випадку проведення слідчих (розшукових) дій може призвести до ситуації № 2 або дати підстави для закриття кримінального провадження.*

У процесі досудового розслідування дії осіб, що його проводять, повинні бути спрямовані на встановлення часу виникнення пожежі, метеорологічних умов у цей період та інших обставин події. Із цією метою проводиться огляд місця події, опитування очевидців та потерпілого, витребування довідок із метеорологічної служби тощо.

Наприклад, у складському приміщенні, КСП «Перемога» Тарутинського району Одеської області, де зберігались агрономічні хімікати, виникла пожежа. Під час перевірки було встановлено, що ця місцевість потрапила в

зону дії землетрусу, епіцентр якого був у Румунії. Через землетрус було пошкоджено дах будівлі, а відразу після цього пішов дощ. До виникнення пожежі призвела взаємодія води з хімічними речовинами, що зберігалися у сховищі. Таким чином, кримінальне провадження було закрито.

Зазначені ситуації є узагальненими і, звісно, не відображають нюансів, які можуть виникати у кримінальних провадженнях зазначеної категорії, обумовлених конкретними складами злочинів, пов'язаних із пожежами, але вони визначають провідні напрямки розслідування та характер вирішуваних тактичних завдань у процедурі доказування.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВИНИКНЕННЯМ ПОЖЕЖ

Наступний етап розслідування має спрямовуватися на збирання даних, що підтверджують причетність до злочину особи, якій повідомлено про підозру у вчиненні злочину. У процесі проведення початкових слідчих (розшукових) дій накопичується значний обсяг інформації, що дозволяє визначити основне коло питань, які необхідно уточнити, конкретизувати й додатково перевірити.

На цьому етапі можуть бути проведені різноманітні слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії. Їх комплекс і послідовність залежать від поведінки підозрюваного та наявності зібраного фактичного матеріалу, що доводить його провину. У випадку, коли злочинець визнає свою провину в інкримінованому йому злочині, діяльність слідчого повинна бути спрямована на перевірку та підкріплення зібраної інформації іншими доказами, оскільки нерідко під час судового розгляду підозрюваний змінює тактику поведінки, відмовляючись від раніше даних свідчень, мотивуючи це тим, що до нього застосовувалося фізичне насильство, або наводить інші доводи, що роблять неможливим винесення справедливого вироку.

Якщо злочинець заперечує свою причетність до пожежі, незважаючи на наявність доказів, що його викривають, комплекс слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій має бути спрямований на перевірку та закріплення наявних даних і виявлення нових доказів, що підтверджують його провину.

У низці випадків під час розслідування пожеж виникає необхідність у проведенні слідчого експерименту з метою відтворення обстановки й обставин події. Ця слідча дія може застосовуватися для встановлення обставин, що передували пожежі, для реконструкції навколишньої обстановки, що склалася на момент виникнення пожежі, уточнення результатів допиту свідків, потерпілих чи підозрюваних і перевірки даних, отриманих за допомогою інших слідчих (розшукових) дій. Крім того, слідчий експеримент можна

провести з метою встановлення можливості загоряння конкретних речовин, матеріалів або технологічних установок за певних умов, можливості бачити або чути якісь факти тощо.

Перевірка показань на місці проводиться з метою виявлення злочинної поінформованості злочинця й уточнення раніше даних ним свідчень, а також для виявлення нових фактів, які викривають злочинця. Під час цієї слідчої (розшукової) дії уточнюються обстановка, яка передувала пожежі, та послідовність дій обвинувачуваного на місці події, перевіряються можливість запобігання злочинних наслідків і інші факти.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Тактичні особливості огляду місця пожежі. Дослідження обстановки місця події у справах про пожежі належить до найскладніших, тому його огляд доцільно проводити слідчо-оперативною групою, до складу якої входять слідчий (керівник СОГ), співробітник оперативного підрозділу й інспектор-криміналіст, а у визначених випадках – спеціалізована пересувна лабораторія НДЕКЦ і спеціаліст відповідного підрозділу пожежного нагляду України. Крім того, за наявності людських жертв до огляду місця події у справах про пожежі необхідно залучати судово-медичного експерта, у разі загибелі тварин – ветеринарного лікаря, а також залежності від особливостей об'єкта, на якому сталася пожежа, – інженера-електрика, будівельника, хіміка та/або інших спеціалістів.

Під час попереднього вивчення особливостей об'єкта пожежі насамперед необхідно встановити місце розташування, найменування та призначення об'єкта, на якому сталася пожежа; пожежно-технічну характеристику, конструктивно-планувальні рішення й інші особливості об'єкта (ступінь вогнестійкості, поверховість, наявність систем опалення, вентиляції, енергопостачання тощо); особливості технологічного процесу (розміщення технологічного устаткування, характер та умови зберігання речовин і матеріалів), протипожежний стан об'єкта, наявність охорони та систем виявлення й гасіння пожежі та їх працездатність. Уся ця інформація має бути відображена в протоколі огляду місця події.

Одним з основних завдань розслідування пожежі є встановлення причини її виникнення, а це в більшості випадків можна зробити лише тоді, коли правильно встановлено осередок пожежі. Відомо, що вогонь найінтенсивніше поширюється вгору й убік отворів (приблизно в 8–10 разів швидше, ніж по горизонталі), повільно по горизонталі й дуже повільно вниз (приблизно в два рази повільніше, ніж по горизонталі). Цьому сприяють висхідні потоки продуктів горіння, що, конденсуючись на конструкціях, викликають

закопчування. При цьому сліди горіння досить часто набувають форми трикутника, вершину якого спрямовано вниз і вбік від осередку пожежі, що обумовлює утворення осередкового конусу.

За слідами, які характеризують напрям поширення вогню, можна виявити осередок пожежі. Як правило, він розташований у місцях найбільшого вигорання горючих конструкцій і в місцях найбільшої деформації негорючих конструкцій. При цьому необхідно пам'ятати, що поширення вогню може здійснюватись по порожнинах перекриттів, перегородок та інших конструкцій, тобто прихованими шляхами, і в цьому випадку ознаки осередку пожежі можуть з'явитися не в місці первинного виникнення горіння, а і в інших місцях – це є однією з причин утворення вторинних осередків пожежі.

Вторинні осередки пожежі можуть обумовлюватися особливостями процесів горіння: у результаті іскроутворення в разі короткого замикання, переносу електричної напруги на якісь конструкції й установки, у результаті переносу палаючих предметів конвективними потоками, передання тепла променистою енергією тощо, але разом із тим слід пам'ятати, що нерідко вони можуть свідчити про підпал.

Найтриваліший вплив високої температури й полум'я викликає значніший ступінь перевуглювання деревини, більше вигорання горючих матеріалів, найсильнішу деформацію металевих і залізобетонних конструкцій, тобто найбільші ушкодження виявляються ближче до осередку чи в самому осередку пожежі. У міру віддалення від нього ступінь термічних ушкоджень на горючих і негорючих будівельних конструкціях, устаткуванні та навколишніх предметах зменшуватиметься. Розходження в ступені термічних ушкоджень указують на напрямок поширення горіння.

Необхідно відзначити особливу складність установа осередку пожежі у випадках, коли відбувається значне пошкодження об'єкта пожежі, тобто обвалення конструкцій, вигорання горючих матеріалів тощо. У таких випадках особливо важливо за допомогою обізнаних осіб скласти план-схему згорілого об'єкта з позначенням на ньому предметів обстановки та місць їх розташування.

Після фіксації обстановки на місці події в цілому проводиться розкриття й розбирання конструкцій і розкопку пожежного сміття. На цьому етапі ретельному огляду піддають електроустановки. Під час їх огляду слід керуватися принциповими й виконавчими схемами, а за їх відсутності огляд проводиться вздовж трас дротів і кабелів, причому насамперед оглядаються розподільні пристрої, групові щитки освітлення та силові зборки, плавкі запобіжники й автоматичні вимикачі як найбільш інформативні елементи електромережі. Далі оглядаються електроприймачі (нагрівальні пристрої, освітлювальні прилади, електродвигуни й ін.) і кабельні виробни, а також

приспосовування захисного заземлення корпусів електротехнічних пристроїв, розташованих у зоні осередку пожежі.

Під час огляду електромережі та її елементів необхідно звернути увагу на тип і будову засобів електрозахисту, їх справність і положення («вимкнено» чи «увімкнено»), стан контактів, загальний стан електропроводки, наявність розривів, оплавлень проводів та ізоляції й стан окремих пристроїв, що споживають електроенергію; оглянути та перевірити надійність пристроїв захисного заземлення й «занулення». За виглядом і станом контактних частин пристроїв з'єднання споживача електроенергії з електричною мережею можна судити про їх розташування до і під час пожежі. Так, наприклад, ножі рубильників, що були включеними до пожежі й виключеними після її виникнення, будуть менш закопченими в місцях їх з'єднання з губками.

Під час вилучення й упакування електропроводів зі слідами оплавлень слід пам'ятати, що вони вилучаються разом із неушкодженими ділянками завдовжки не менше 50 см, а якщо електропроводку виконано в трубах, металорукавах тощо, вони також вилучаються. Електропроводи не можна згинати, скручувати, піддавати різким ударам, тому що з їх поверхні може бути втрачена плівкоутворювальна окалина, яка утворилася в процесі пожежі й містить доказову інформацію. Рубильники, пускачі й інші комутаційні апарати демонтують разом із дротами, що підводять струм, і фіксують положення, в якому вони перебували («вимкнено» чи «увімкнено»). Електронагрівальні прилади вилучають разом зі з'єднувальними шнурами.

Особливе значення має виявлення, фіксація й вилучення слідів легкозаймистих речовин (ЛЗР) і горючих рідин (ГР), що можуть зберегтися на різних предметах, у попелі, вугіллі, на підлозі та стінах приміщень. Однією з характерних ознак горіння горючих рідин є ділянки з чітко враженими межами зони горіння, утворення глибоких прогарів у тріщинах і щілинах. Сліди ЛЗР і ГР можна знайти в місцях, що зазнавали незначного впливу полум'я й температури, – на внутрішніх поверхнях дерев'яних підлог, під плінтусами, у щілинах, на ґрунті, на гігроскопічних матеріалах (дерево, тканина і т. ін.). Залишки ЛЗР і ГР добре зберігаються на внутрішніх конструкціях дерев'яних підлог (шпунт, поверхня чорної підлоги), а також у тріщинах, пазах та в інших заглибленнях на меблях і дерев'яних конструкціях. Під час розкопування пожежного сміття слід ретельно досліджувати різні ємності, осколки скляної тари, де могли перебувати ЛЗР і ГР. Сліди цих речовин можна виявити за допомогою ультрафіолетового освітлювача.

У разі виявлення ємностей зі слідами легкозаймистих і горючих рідин їх необхідно ретельно оглянути на предмет наявності на них слідів пальців рук. У разі виявлення таких слідів, треба їх зафіксувати й вилучити, використовуючи загальні правила фіксації та вилучення таких слідів.

У випадку виявлення на місці пожежі трупа особливу увагу необхідно звернути на місце його розташування й позу. Хоча встановлення істинної причини смерті та диференціація прижиттєвого чи посмертного впливу небезпечних факторів пожежі може здійснюватись тільки за умови повного судово-медичного дослідження трупа, інформація про місцезнаходження й позу може послужити підставою для висування версій про те, чи жива людина зазнавала впливу небезпечних факторів пожежі. Якщо труп лежить долілиць, ніби прикриваючись руками, або ж на шляхах евакуації, біля евакуаційних виходів і віконних отворів, то це характерно для тих випадків, коли впливу полум'я зазнавала жива людина. Трупи дітей, а іноді й дорослих можуть бути виявлені в затишних місцях – під ліжком чи у шафі, що також може свідчити про те, що впливу небезпечних факторів пожежі зазнавала жива людина.

Під час впливу на труп високої температури відбувається випаровування вологи й настає так зване «теплове задубіння», коли тіло стає меншим за висотою й об'ємом і набуває форми, яка нагадує позу «боксера». Така поза є характерною для будь-якого трупа, що тривалий час піддавався впливу небезпечних факторів пожежі незалежно від причини смерті.

У результаті зовнішнього огляду трупа в протоколі треба відобразити місце його розташування, позу, зовнішні ушкодження, наявність і стан одягу, вміст кишень та особу загиблого в тому випадку, якщо її достовірно встановлено.

Допит свідків-очевидців проводиться з метою встановлення пожежної обстановки, яка охоплює відомості про обставини виникнення й розвитку пожежі та порядок її гасіння й використовувані при цьому засоби.

Під час допиту свідків – очевидців виникнення пожежі необхідно з'ясувати питання, спрямовані на встановлення часу виявлення або відчуття перших ознак горіння, місця початкового виникнення горіння, причини його виникнення, напрямки та шляхи поширення вогню, специфічні ознаки горіння, колір полум'я й диму, хто першим помітив пожежу, кого з підозрілих осіб бачили на об'єкті до виникнення пожежі.

Допит свідків – учасників гасіння пожежі. До таких належать працівники пожежної охорони, які брали участь у гасінні пожежі, та інші особи. Під час розслідування цієї категорії злочинів працівники пожежної охорони, які брали участь у гасінні пожежі, можуть надати значну допомогу, оскільки завдяки своїм професійним знанням і навичкам вони можуть набагато краще й повніше, ніж інші, оцінити та пояснити явища, які спостерігали під час гасіння пожежі. У них слід з'ясувати, коли та хто повідомив про пожежу, час прибуття на місце пожежі і початок гасіння, в якому напрямку почалося гасіння, які вогнегасні засоби застосовувалися, які зміни зроблено в обстановці, в якому положенні перебували заборони дверей і вікон у момент їх

прибуття на місце пожежі, чи не знайшли вони якісь предмети, пристрої або їх частини, що могли бути засобами підпалу чи причиною виникнення пожежі, що їм відомо про ознаки й місця найбільш інтенсивного горіння, чи не було створено додаткових умов, які б забезпечували найсприятливіший розвиток пожежі, місця виявлення потерпілих і трупів загиблих, а також поведінку певних осіб у момент прибуття до місця пожежі.

Допит свідків, які володіють іншою інформацією, що має значення для справи. Осіб, які не були очевидцями виникнення та розвитку пожежі й учасниками гасіння, але перебувають у певних відносинах із потерпілим чи мають стосунок до об'єкта, на якому сталася пожежа, необхідно також допитати з метою встановлення допожежної обстановки на об'єкті. До цієї категорії свідків слід віднести працівників підприємства, інспектора ДПН, який обслуговує цей об'єкт, сусідів, родичів потерпілого й інших осіб, добре знайомих з об'єктом, на якому сталася пожежа. Вони можуть повідомити інформацію про специфіку місцевих умов і порядків та інші дані, що мають значення для справи. Це може бути інформація про факти порушення протипожежного режиму на об'єкті, використання для обігріву різних небезпечних у пожежному плані пристроїв, факти, що стосуються порушення експлуатації різного технологічного устаткування, факти вилучення з об'єкта матеріальних цінностей, факти висловлення попередньої погрози підпалом на адресу потерпілого тощо.

Допит потерпілого має бути спрямований на встановлення такої інформації: про наявність, влаштування та порядок експлуатації систем опалення, електропостачання й нагрівальних електроприладів, їх справність і час останнього користування ними, чи були на об'єкті пожеженобезпечні речовини та матеріали, якщо так, то якими були місце й умови їх зберігання та використання, яке майно постраждало під час пожежі й чи було воно застраховане, якщо так, то коли та на яку суму укладено договір страхування; якою, на його думку, є причина виникнення пожежі, чи не було раніше випадків загоряння на об'єкті, хто перебував на об'єкті безпосередньо перед виникненням пожежі та чим займався, кого й у зв'язку з якими обставинами потерпілий підозрює в учиненні підпалу, хто міг затаїти образу чи з ким він перебуває у неприязних стосунках і в зв'язку з чим.

Допит підозрюваного. Тактика допиту підозрюваного визначається відповідно до позиції, яку той зайняв. У випадку, коли підозрюваний визнає свою провину й дає правдиві показання, вибір тактики допиту не є особливо складним. При цьому слідчий повинен з'ясувати, як і в зв'язку з якими обставинами підозрюваний опинився на місці події, в яких стосунках перебуває з потерпілим, якими були мотиви злочину, коли виник намір на вчинення підпалу, які обставини цьому передували, які засоби використовувалися для скоєння злочину, яким було джерело походження засобів підпалу й інші факти.

Під час допиту підозрюваного в конфліктній ситуації слід ретельно вивчити його особистість, його культурний і загальноосвітній рівень, світоглядні та професійні схильності, психічні й інші особливості, з'ясувати його відносини з потерпілим, ознайомитися з відповідною технічною літературою, різними інструкціями, правилами й настановами, проконсультуватися з фахівцями та вивчити дані, що містяться у висновках експертів, вивчити, проаналізувати й систематизувати наявну інформацію й визначити її доказове значення з метою використання цих даних під час допиту.

У результаті допиту має бути отримана докладна інформація про час і місце первинного виникнення горіння, засоби використані для вчинення злочину, мотиви й мету його скоєння. При цьому необхідно враховувати, що поведінку підозрюваного та його свідчення про фактичні обставини виникнення пожежі, пояснення по факту висуненого обвинувачення й зібраних доказів іноді спрямовано на свою реабілітацію, пом'якшення провини.

Показання підозрюваного необхідно піддати ретельній перевірці шляхом зіставлення з даними, що є в розпорядженні слідчого, а також шляхом проведення додаткових слідчих дій і застосування оперативно-розшукових заходів. Нерідко в результаті невідповідності тих чи інших даних з'являються нові докази, які можуть бути використані під час повторних допитів чи послужити підставою для проведення інших слідчих дій. Для викриття в попередній змові декількох підозрюваних велике значення має детальний допит кожного з них із приводу однакових моментів виникнення пожежі та проведення очної ставки.

Обшук. Під час розслідуванні пожеж мета обшуку полягає в відшуканні засобів запалювання й інших предметів, схожих на виявлені на місці пожежі. Якщо з приміщення, де виникла пожежа, викрадено матеріальні цінності, речі, службові документи, прилади й інші подібні до них предмети, завданням обшуку поряд з пошуком засобів і знарядь підпалу є виявлення викраденого, а також слідів пальців рук палія на цих предметах. Під час обшуку слід також звертати увагу на листи, щоденники й інші документи, що можуть містити відомості про винуватця підпалу, мету й мотиви вчинення злочину.

До початкових невідкладних дій у кримінальному провадженні про підпал належить також тимчасовий доступ до речей і документів (виїмка документів). Важливе доказове значення у справі про підпал можуть мати такі документи: акти перевірки стану протипожежної безпеки на об'єкті, документи, що характеризують стан зберігання та транспортування вибухових, горючих і самозаймистих речовин, що є на об'єкті, акт про пожежу, що складається представниками пожежної охорони, які брали участь у її гасінні, місцеві інструкції по техніці безпеки та пожежній безпеці, інвентаризаційні списки майна згорілого об'єкта, матеріали відомчого розслідування попередніх

випадків загоряння на об'єкті й інші документи, що мають значення для встановлення причини та винуватця пожежі.

У необхідних випадках необхідно витребувати довідку місцевої метеорологічної станції про стан погоди, температуру повітря, напрямок і силу вітру під час пожежі.

Освідчування. Під час підготовки й учинення злочину палій може забруднити горючою речовиною свої руки, одяг чи взуття, обпалити волосся або отримати опіки. У його кишенях можна знайти залишки запалювальних засобів, а одяг може зберегти запах пального й мати сліди опіку, плями кіптяви чи прогари. Тому ретельний огляд підозрюваного, його одягу та взуття можуть дати важливі речові докази. Оглядаючи одяг, взуття й тіло підозрюваного, необхідно точно зафіксувати, де і які плями виявлено, виміряти їх розмір, зафіксувати форму, колір, інтенсивність відкладення та запах.

Приховуючи сліди злочину, палій прагне знищити ознаки обпалення, очищає обпалену частину волосся й навіть вистригає їх. У разі виявлення опіків на тілі підозрюваного необхідно вказати в протоколі огляду їх місцезнаходження, кількість і ступень тяжкості за затвердженою медичною класифікацією й направити підозрюваного на судово-медичну експертизу.

Призначення пожежно-технічної та інших видів судових експертиз. До основних видів експертиз по цій категорії справ належать пожежно-технічна експертиза, експертиза речовин матеріалів і виробів, електротехнічна, криміналістична, товарознавча та інші. За наявності людських жертв і в разі загибелі худоби призначаються, відповідно, судово-медична та судово-ветеринарна експертизи.

Пожежно-технічна експертиза проводиться з метою встановлення місця й часу виникнення пожежі та напрямків поширення вогню, технічної причини пожежі, способу й засобів підпалу, якщо він стався, причин, що сприяли виникненню та поширенню вогню, визначення стану споруджень та устаткування, оцінювання протипожежного стану й пожежної охорони об'єкта на підставі виявлених фактів порушення правил пожежної безпеки, розробки рекомендацій з усунення причин та умов, що сприяли виникненню й поширенню пожежі.

Під час призначення пожежно-технічної експертизи доцільно ставити питання в такій послідовності.

Насамперед необхідно порушити питання, спрямовані на встановлення осередку й часу виникнення пожежі: де і коли виникла пожежа, які предмети почали горіти раніше, чим пояснюється найбільше вигорання в тому чи іншому місці тощо.

Далі ставляться питання, спрямовані на встановлення особливостей поширення вогню й інших технічних даних, пов'язаних з обставинами пожежі: як розповсюджувався вогонь, за який час згоряє певна кількість матеріалу,

який час потрібен для займання конкретного предмета від певного джерела загоряння, чи могло статися займання конкретного матеріалу за певних умов, чи може відбуватись горіння в цьому апараті, залишками якого матеріалу є продукти згоряння (зола, попіл), якою була тривалість пожежі тощо.

Після цього з'ясовуються питання, пов'язані з установленням фактів порушення правил пожежної безпеки: які правила пожежної безпеки регламентують протипожежний режим на цьому об'єкті, чи не були допущені порушення вимог технічних норм під час установки або експлуатації певного обладнання, чи всі заходи пожежної безпеки були витримані під час проведення певних робіт, хто з посадових осіб відповідальний за дотримання вимог пожежної безпеки, чи відповідали дії певних осіб в цій обстановці вимогам відповідних нормативних актів.

Потім ставляться питання, спрямовані на з'ясування безпосередньої причини виникнення пожежі: що було безпосередньою причиною виникнення пожежі, чи не могла пожежа виникнути внаслідок самозаймання матеріалів, які перебувають в осередку пожежі, чи не є причиною виникнення пожежі конкретні обставини, чи не сталася пожежа від вибуху або вибух став наслідком пожежі тощо, в якому стані перебували первинні засоби пожежегасіння, з якої причини не спрацювали пристрої автоматичного виявлення й гасіння пожежі тощо.

Заключними можуть бути поставлені питання, спрямовані на встановлення причинного зв'язку між діями тих або інших осіб і наслідками, що настали: чи існує причинний зв'язок між порушенням правил пожежної безпеки, причиною пожежі та її наслідками, які обставини ускладнювали гасіння пожежі.

Експертиза речовин матеріалів та виробів призначається для вирішення таких питань: що являє собою речовина того або іншого згорілого предмета, а також уміст осередку пожежі, чи не містять виявлені на місці пожежі предмети, що обвуглилися, а також попіл, зола слідів пального.

Судово-медична експертиза може відповісти на такі найбільш типові питання: чи настала смерть унаслідок опіків, задушення або з інших причин, жива людина або труп зазнали впливу вогню, чим викликано опіки (дією полум'я, горючої рідини або розжарених газів), чи немає на трупі інших пошкоджень, яким є характер цих пошкоджень, якими знаряддями їх нанесено, чи є виявлені на трупі пошкодження (наприклад, тріщини кісток черепа тощо) результатом впливу високої температури або вони виникли з механічних причин, якого ступеню опіки отримав потерпілий тощо.

Під час розслідування пожеж виникає велика кількість найрізноманітніших питань, які можна вирішити лише за допомогою використання комплексу спеціальних знань з різних галузей науки й техніки, пожежної та будівельної справи, хімії, фізики, електротехніки, піротехніки й криміналістики.

У таких випадках призначається комплексна пожежно-технічна експертиза, під час якої використовуються спеціальні пізнання з різних галузей науки й техніки, але яка має єдині предмет, об'єкт і мету дослідження.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Охарактеризуйте елементи криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із пожежами.
2. Дайте визначення поняттям «пожежа», «підпал», «порушення правил пожежної безпеки».
3. Якими є особливості відкриття кримінального провадження про злочин, пов'язаний із пожежами?
4. Назвіть типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із пожежами, та відповідні алгоритми дій слідчого.
5. У чому полягають особливості наступного етапу розслідування злочинів, пов'язаних із пожежами?
6. Укажіть особливості огляду місця злочину, обшуку й освідування в разі пожежі.
7. Назвіть особливості тактики допиту потерпілих, свідків і підозрюваних за цією категорією кримінальних проваджень.
8. Охарактеризуйте особливості призначення пожежно-технічної та інших видів судових експертиз, що проводяться у кримінальному провадженні про злочини, пов'язані з виникненням пожеж.

Глава 27

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ШАХРАЙСТВ

Шахрайством відповідно до чинного кримінального законодавства визнається заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК України). Його особливість полягає у тому, що потерпіла особа під впливом дій злочинця сама добровільно передає йому майно.

Шахрайство проявляється у двох можливих формах злочинної поведінки: 1) заволодіння чужим майном шляхом обману або зловживання довірою; 2) отримання права на чуже майно шляхом обману або зловживання довірою. Обидві форми вчинення злочину мають спільні ознаки: вони вчиняються стосовно чужого майна, з корисливою метою, є протиправними, безоплатними та завдають власнику шкоди, але вони мають і певні відмінності.

У разі *шахрайства у формі заволодіння чужим майном* дії злочинця спрямовано на спонукання потерпілого до передання всього комплексу прав на майно: володіння, користування та розпорядження. Прикладом таких дій шахраїв можуть бути заволодіння грошима чи майном громадян шляхом їх обману в азартних іграх, під виглядом ворожіння чи знахарства, під виглядом збирання пожертвуваль на благодійні цілі з подальшим їх присвоєнням, під виглядом збору обов'язкових платежів та ін.

Шахрайство у формі отримання права на чуже майно здійснюється тоді, коли зловмисник обманно набуває окремих повноважень щодо чужого майна і, користуючись ними, обертає майно на свою користь. У цьому випадку потерпілий передає злочинцю не весь комплекс прав на своє майно, а лише право користуватися своїм майном або право володіти ним чи розпоряджатися. Прикладом такого шахрайства можуть бути отримання права користування квартирою на умовах оренди з подальшим переданням її як власної іншим зйомникам (часто декільком одночасно), зловживання дорученням власника на укладення угоди з нерухомістю й повернення її (або виручених грошових коштів) на свою користь, заволодіння верхнім одягом жінки з використанням переданого нею номерка гардероба в театрі та ін.

Відповідно до ч. 1 ст. 190 КК України шахрайство вчиняється шляхом обману або зловживання довірою. Найбільш поширеним способом шахрайства є обман.

Обманом у разі шахрайства слід вважати поведінку, свідомо спрямовану на те, щоб будь-якими засобами викликати в іншій людині уявлення, яке не відповідає дійсності, і спонукати її до передання майна або права на нього.

Обман може виражатися як у формі дії (повідомлення неправдивих відомостей, використання спеціального одягу, форми і відповідних атрибутів, пред'явлення підроблених документів, демонстрація певних навичок і вмінь, жестів), так і у формі бездіяльності (приховування певних фактів, використання помилки потерпілого). Зазначене поняття обману охоплює також і такі прийоми вчинення шахрайств, як гіпноз, навіювання та введення в транс. Ці прийоми являють собою комплекс дій, спрямованих на блокування каналів сприйняття та самоконтролю жертви. Засобами такого впливу можуть бути жести, торкання рук або обличчя потерпілого під час розмови, використання сильного, упевненого, жорсткого погляду, певних інтонації, тембру та швидкості мовлення. Увесь цей комплекс дій зловмисника може розглядатися як приховане управління людиною та її поведінкою.

Зловживанням довірою вважається використання особою для заволодіння чужим майном довірливих відносин, які склалися за відсутності ознак обману. Класичним прикладом шахрайства шляхом зловживання довірою є заволодіння майном, переданим на тимчасове зберігання іншою особою через родинні чи дружні стосунки (з ініціативи саме цієї особи). Головною відмінністю цього способу є те, що передання майна або прав на нього ініціює сам потерпілий, а шахрай лише користується такою довірою з метою оборення майна на свою користь.

Шахрайства є надзвичайно динамічними злочинами, які трансформуються під впливом змін в економіці, політиці та суспільному житті. Із розвитком ринкових відносин в Україні шахрайство набуває дедалі більшого поширення й різноманітних форм, пронизуючи багато сфер людської діяльності. Саме сфери людської діяльності обумовлюють особливий механізм учинення шахрайств і, відповідно, особливості їх розслідування. Ця обставина робить необхідною класифікувати шахрайства, виділяючи окремі групи залежно від сфери його вчинення. За цим принципом можна виділити такі п'ять груп:

1) шахрайства, що вчиняються у сфері задоволення повсякденних потреб людини («вуличні шахрайства»);

2) шахрайства, що вчиняються у сфері побутових стосунків;

3) шахрайства, що вчиняються у сфері функціонування державних інститутів; серед цієї групи шахрайств можуть бути виділені дві підгрупи, до яких належать:

– шахрайства з використанням атрибутів управлінських, контролюючих чи правоохоронних структур, а також громадських та релігійних організацій;

– шахрайства, спрямовані на отримання майна з державних чи громадських фондів;

4) шахрайства, що вчиняються у сфері підприємницької діяльності;

5) шахрайства, що вчиняються у сфері використання новітніх електронних засобів і технологій (з використанням мобільного зв'язку, електронної системи банківських розрахунків, мережі Інтернет).

§ 2. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА Й ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ, ЩО ВЧИНЮЮТЬСЯ У СФЕРІ ЗАДОВОЛЕННЯ ПОВСЯКДЕННИХ ПОТРЕБ ЛЮДИНИ

Місце, обстановка й час учинення злочину. Характерним для цієї групи шахрайств є те, що місцем учинення шахрайств є місця скупчення людей: ринки, вокзали, вулиці, громадський транспорт, підземні переходи та місця відпочинку (парки, пляжі, кінотеатри тощо). Це місця загального громадського користування, де злочинець може розраховувати на широкий вибір жертв і водночас на обстановку, яка перешкоджає запам'ятати його зовнішній вигляд і прикмети та дозволяє швидко зникнути з місця події. Такі шахрайства вчиняються, як правило, у денну пору доби. Найбільш активно «вуличні» шахраї «працюють» улітку.

Особливості предмета посягання. Предметом злочину, як правило, виступають речі, які людина постійно має при собі – це невеликі суми грошей, ювелірні прикраси, мобільні телефони, планшети, смартфони, цінні наручні годинники тощо.

Способи вчинення шахрайств: обманне заволодіння грошима громадян шляхом їх обігравання в азартні ігри (карти, «наперстки», «лотереї»), вдаване жебрацтво або збір коштів під виглядом благодійних цілей, обманне заволодіння грошима громадян під час обміну валюти «за більш високим курсом», під виглядом ворожіння чи знахарства, або продажу дешевих прикрас під виглядом золотих, продаж підроблених квитків на виступи відомих артистів, обманне заволодіння коштовними речами шляхом підкидання гаманця перехожому з організацією його участі у розділенні «знахідки» та багато інших.

Сліди шахрайства. Матеріальними слідами такого шахрайства виступають предмети, використані шахраєм для введення потерпілого в оману. Такими можуть бути мічені карти, грошова «лялька», продане потерпілому зілля, предмети біжутерії, «продані» шахраєм як вироби з дорогоцінних металів, підроблені грошові купюри, антураж для проведення лотереї, до якого належать столи, ігровий барабан, білети, коробки від вдаваних призів тощо. Речовими доказами у провадженні можуть виступати засоби, за допомогою яких жебрак створював уявлення про свої фізичні вади, інвалідність

(спеціально пристосовані протези, інвалідні візки, накладні муляжі ран тощо), спеціальний одяг та інші предмети.

Особа шахрая. Більшість шахраїв цієї групи, як правило, вже осуджувались і перебувала в місцях позбавлення волі, де вони й набули або вдосконалили навички «шулера», «катали» або «крутячого». Як правило, вони є безробітними, не мають системної освіти, хоча іноді проявляють ерудицію в деяких галузях знань, мають широкий кругозір, начитані, позбавлені комплексів, у розмові можуть підтримувати будь-яку тему. Закони для шахрая – це набір технічних правил, позбавлених морального значення. Обманюючи людей, шахраї дотримуються особистої установки «про необхідність ділитися заробленим» і мають своє уявлення про справедливість. Вони хитрі й мають навички психологів, легко вступають у контакт, можуть із натовпу вибирати людей, схильних до отримання легкої наживи або співчуття, а також наївних і довірливих.

Особа потерпілого. Потерпілими від «вуличних» шахрайств найчастіше стають люди довірливі або схильні до азартних ігор. Від обману жодна людина не застрахована, адже все залежить від її фізичного, емоційного та психічного стану, від конкретної ситуації та «професіоналізму» шахрая, що з'являється на її шляху. Шахраї використовують у схемах обману такі риси своїх жертв, як віра у забобони, наївність, жадібність, схильність до авантюризму.

Особливості розслідування «вуличних» шахрайств обумовлюються специфікою вищеназваних елементів їх механізму. У разі звернення потерпілої особи із заявою або повідомленням про вчинення щодо неї дій, що містять ознаки шахрайства, необхідно внести цю інформацію в ЄРДР і детально задокументувати обставини події. На початковому етапі розслідування інформація про цей різновид шахрайств може фіксуватися у таких документах, як заява або повідомленні потерпілої особи про факт вчинення шахрайства й показання потерпілої особи, які повинні містити детальні відомості щодо обставин учинення шахрайства.

У заяві та показаннях потерпілої особи фіксуються юридично значущі факти (ознаки злочину). У ньому слід указати: час і місце вчинення шахрайства, характер дій шахрая, під впливом яких відбулося передання майна, ознаки переданого майна, його вартість і правовий статус (хто є його власником), відомості про особу злочинця, зокрема ознаки зовнішності й особливості його поведінки, дії злочинця після одержання майна, хто був свідком спілкування та передання майна.

Під час огляду місця події у протоколі відображають особливості території або приміщення, де вчинено злочин, а також описують предмети й документи, використані шахраєм для обману потерпілого (грошові «ляльки», карти, лотерейні білети, підроблені ювелірні вироби тощо). Після відкриття провадження за фактом шахрайства названі об'єкти набувають статусу

речових доказів і можуть використовуватись у процесі доказування, наприклад пред'являтися для впізнання потерпілим особам за іншими епізодами злочинної діяльності.

Якщо після внесення інформації в ЄРДР підтверджується наявність ознак складу злочину, необхідно невідкладно розпочати розслідування та здійснити такі дії:

- допитати потерпілого щодо обставин учинення шахрайства й можливостей упізнання злочинців;
- допитати свідків злочину;
- скласти словесний і суб'єктивний портрети злочинця (злочинців);
- організувати розшук і затримання всіх співучасників шахрайства (найбільш ефективно проводити тактичну операцію «затримання на гарячому» під час учинення цими особами чергового епізоду злочину);
- повідомити затриманим про підозру та провести їх допити, в процесі яких установити детальні обставини всіх епізодів їх злочинної діяльності, а також місцезнаходження майна потерпілих для забезпечення його повернення та відшкодування завданих збитків;
- провести обшуки за місцем проживання (роботи) підозрюваних для вилучення знарядь і засобів учинення злочинів, майна потерпілих, грошей та об'єктів власності підозрюваних для забезпечення відшкодування завданої шкоди;
- накласти арешт на майно підозрюваних із метою забезпечення відшкодування заподіяної шахрайством шкоди і можливої конфіскації майна;
- пред'явити потерпілому та свідкам для впізнання затриманих і вилучених у них речей (знарядь, засобів, майна потерпілих);
- призначити судові експертизи об'єктів, вилучених під час затримання й обшуків;
- призначити товарознавчу експертизу для оцінювання вартості майна потерпілих.

На наступному етапі розслідування необхідно вирішити такі завдання:

1) оцінити отримані у кримінальному провадженні висновки експертів та ухвалити рішення щодо їх використання в процесі доказування;

2) ужити заходів щодо встановлення інших епізодів злочинної діяльності підозрюваного (підозрюваних), проаналізувавши для цього обставини аналогічних правопорушень, що були зареєстровані в системі ЄРДР, але залишились нерозкритими; з цією ж метою рекомендується звернутися через засоби масової інформації до населення;

3) зібрати відомості, що характеризують особу підозрюваного (підозрюваних) шляхом направлення запитів до медичних установ та інформаційних центрів, а також отримати характеристики з місць роботи, навчання та проживання;

4) установити причини й умови, що сприяли вчиненню шахрайств і вжити заходів щодо попередження вчинення аналогічних злочинів.

Указані тактичні завдання є типовими для розслідування шахрайств усіх класифікаційних груп.

§ 3. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА Й ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ, ЩО ВЧИНЮЮТЬСЯ У ПОБУТОВІЙ СФЕРІ

Для цієї групи шахрайств є характерним те, що між потерпілим і злочинцем існує соціальний зв'язок у вигляді спільного проживання, роботи чи навчання, родинного зв'язку, шлюбних або дружніх стосунків.

Місце, обстановка та час учинення злочину. Місцем учинення шахрайства цієї групи є місця, де люди спільно мешкають, працюють чи відпочивають. Наприклад, шлюбні аферисти для знайомства з потенційною жертвою віддають перевагу місцям курортного відпочинку: санаторіям, базам, пляжам, готелям тощо. Такі місця характеризуються наявністю широкого спектру можливих обраниць, а також особливим настроєм цих жінок.

Особливості предмета посягання. Предметом шахрайств цієї групи переважно виступають гроші, але майном, що вилучається у такий спосіб, можуть бути автомобілі, нерухомість, частка в бізнесі, ювелірні коштовності, цінна побутова техніка і т. ін.

Способи вчинення шахрайств: позичання грошей без наміру повернути борг, вступ у фіктивні шлюбні відносини («шлюбна афера») з метою отримання права володіти й користуватися майном дружини (чоловіка) з подальшим заволодінням цим майном, привласнення грошей або цінностей особою, якій вони вручаються для передання як хабара, привласнення побутової техніки громадян, що була передана для тимчасового користування тощо.

Сліди шахрайства. Підґрунтям учинення шахрайств у побутовій сфері є вміння злочинця апелювати до почуттів близьких людей і використовувати їх у своїх корисливих інтересах, тому сліди таких злочинів залишаються, перш за все, у пам'яті потерпілого та його оточення. Окрім того, якщо предметом шахрайства були цінні речі або шахраєм були використані певні матеріальні засоби для введення в оману, вони можуть виступати матеріальними слідами злочину – речовими доказами.

Особа шахрая. Більшість злочинців, що вчиняють шахрайства у побутовій сфері, мають постійне місце роботи, знайомства з впливовими людьми, респектабельний зовнішній вигляд, відповідні обраному амплуа знання й обізнаність у пристойних манерах поведінки. Заняття побутовим шахрайством суттєво впливає на психіку людини й трансформує, перетворює її на

розважливого егоїста, хитрість якого, черствість і злопам'ятність переважають над сумлінням.

Особа потерпілого. Потенційні жертви шахраїв цієї категорії – люди із завищеним почуттям дружньої шани, співчуття, обов'язку взаємодопомоги та безмежної довіри близьким або люди, які керуються в своєму житті альтруїстичними переконаннями.

Особливості розслідування шахрайств, що вчиняються у побутовій сфері обумовлюються тим, що вчиненню злочину передують досить тривалий період тісних відносин між потерпілим і шахраєм. Ці відносини ґрунтуються на соціальному зв'язку у вигляді спільного проживання, роботи, навчання, родинного зв'язку, шлюбних або дружніх стосунків, і саме ці умови використовуються шахраєм у механізмі заволодіння майном потерпілого. Цей факт накладає суттєвий відбиток на процедуру доказування у провадженні цієї категорії. По-перше, реєстрація й перевірка інформації про такі шахрайства, а також початковий етап розслідування значно ускладнюються тим, що злочини мають оболонку звичайної побутової послуги або відносин (позичання грошей, розділ майна під час розлучення, тимчасове використання техніки тощо). По-друге, наявність між шахраєм і потерпілим близьких стосунків до вчинення злочину впливає на поведінку останнього під час досудового розслідування. Так, дуже часто потерпілі після відкриття кримінального провадження відмовляються від своїх попередніх показань або змінюють їх, унеможливаючи перспективу направлення провадження до суду з обвинувальним актом.

Відповідно, на момент подання потерпілим заяви про вчинення шахрайства з ним необхідно провести бесіду й детально роз'яснити під час неї не лише факт кримінальної відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину (ст. 383 КК України) і завідомо неправдиві показання (ст. 384 КК України), а й про наслідки для підозрюваного в разі притягнення його до кримінальної відповідальності (ознайомити потерпілого із санкцією ст. 190 КК України).

Після того як позицію потерпілого буде з'ясовано, необхідно прийняти від нього заяву про вчинення кримінального правопорушення, зареєструвати цю інформацію в системі ЄРДР і розпочати її перевірку з метою встановлення ознак складу злочину. У разі звернення потерпілої особи із заявою або повідомленням про вчинення щодо неї дій, що містять ознаки шахрайства, необхідно внести цю інформацію в ЄРДР і детально задокументувати обставини події.

На початковому етапі розслідування інформація про цей різновид шахрайств може фіксуватися у таких документах: у заяві або повідомленні громадянина про факт передання під впливом обману або зловживання довірою майна конкретній особі на певних умовах і неповернення цього

майна у встановлений строк; свідченнях потерпілої особи, які повинні не лише містити інформацію про місце й час передання майна певній особі, але й детально описані умови, на яких це майно передавалося.

Важливе значення у цьому аспекті має висновок самого заявника про те, що він був ошуканий. Під час узяття показань необхідно встановити, на яких саме фактах ґрунтується такий висновок. Такими фактами можуть бути, наприклад, відомості про те, що зловмисник уже продав чи обміняв передані йому речі.

Як свідки можуть бути допитані, з одного боку, члени сім'ї заявника чи знайомі, яким стало відомо від самого потерпілого про факт передання майна, а з іншого – ними можуть виступати особи з оточення запідозреної особи, які бачили у неї речі потерпілого, купували їх у неї, приймали в подарунок тощо.

У показаннях підозрюваної особи необхідно закріпити відомості про те, чи визнає вона факт отримання від потерпілого майна, чи розуміла вона умови передання-отримання, чи збиралася їх виконувати та як вона фактично розпорядилася майном потерпілого.

Якщо на початковому етапі розслідування кримінального правопорушення підтверджено фактичні дані, що вказують на наявність ознак складу шахрайства, необхідно провести такі дії:

- допитати потерпілого;
- допитати свідків злочину;
- повідомити про підозру, допитати підозрюваного й обрати запобіжний захід;
- провести одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб між потерпілим, свідками та підозрюваним (у разі наявності суперечностей у їх показаннях);
- провести обшук за місцем мешкання чи роботи підозрюваного з метою вилучення майна потерпілого та інших речових доказів;
- накласти арешт на майно підозрюваного з метою забезпечення відшкодування заподіяної шахрайством шкоди та можливої конфіскації майна;
- призначити необхідні судові експертизи;
- призначити товарознавчу експертизу предмета шахрайства.

Особливості потерпілих і злочинців та їх стосунки обумовлюють тактику проведення слідчих (розшукових) дій з їх участю. Слід відзначити, що головним мотивом поведінки потерпілих під час досудового розслідування у таких кримінальних провадженнях є намагання повернути втрачене майно. Відбувається це на тлі побутових стосунків між потерпілим і підозрюваним та їх родичів. Ураховуючи це, тактика слідчих дій повинна будуватися на спонуканні підозрюваного до дієвого каяття з орієнтацією на укладення мирової угоди з потерпілим (ст. 468 КПК України).

§ 4. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА Й ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ ТА ІНШИХ СУСПІЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ

Ця група шахрайств поділяється на дві підгрупи залежно від того, які саме інституції використовуються злочинцем.

1. Шахрайства з використанням атрибутів державних управлінських, контролюючих чи правоохоронних структур. Злочини цього різновиду вчиняються особами під виглядом співробітників указаних структур, при цьому шахраї використовують низьку правову обізнаність людей і наявність у них необґрунтованого страху перед представниками влади.

Місце, обстановка й час учинення злочину. Місцями вчинення цих злочинів є місця, де відповідні службові особи виконують функції із забезпечення правопорядку, управлінські чи контролюючі функції. До них можуть бути віднесені об'єкти, на яких здійснюється підприємницька діяльність (магазини, кіоски, ринки, салони краси, казино, станції технічного обслуговування тощо); території, де працівники правоохоронних органів забезпечують правопорядок (вокзали, парки, окремі ділянки доріг), місця, в яких, як правило, здійснюється збір різних платежів (курортні зони, території митниць, потяги під час перетинання ними кордону та ін.), території вищих навчальних закладів, відділів поліції, прокуратури чи суду, де громадяни можуть перебувати в очікуванні рішення відповідної службової особи.

Особливості предмета посягання. Схеми обману більшості шахрайств цієї класифікаційної групи спрямовано на заволодіння грошима громадян. Це пов'язано з тим, що злочинці прикидаються службовими особами, які приймають незаконну винагороду, стягують штрафи або збирають певні платежі. Але предметом цього злочину можуть бути гроші й цінні речі, нібито вилучені в процесі особистого обшуку, обшуку квартири чи транспортного засобу.

Способи вчинення шахрайств: заволодіння коштами громадян під виглядом збору обов'язкових платежів, привласнення вилученого майна громадян у разі адміністративних правопорушень і «складання протоколу», під час проведення «обшуку» за нібито відкритим кримінальним провадженням під виглядом працівників поліції, привласнення цінних державних нагород радянських часів, документів та орденів під виглядом передання їх для збереження в спеціальний відомчий підрозділ СБУ або для організації виставки в історичному музеї, заволодіння грошима громадян під виглядом адвоката чи працівника поліції для нібито передання їх відповідним особам як незаконної винагороди за закриття кримінального провадження (звільнення з-під варті, винесення більш м'якого вироку суду тощо).

Сліди шахрайства. Крім слідів у пам'яті потерпілих та очевидців (ознаки зовнішності шахраїв, особливості поведінки, мовлення тощо), важливе значення мають факти використання злочинцями підроблених або недійсних службових посвідчень, а також форми працівника поліції, пожежної безпеки, митної служби, Служби безпеки України, інспектора поліції тощо.

Особа шахрая. Часто шахраї, які використовують для вчинення злочину статус представника управлінських, контролюючих або правоохоронних структур, у минулому працювали на таких посадах, виконували допоміжні функції в цих підрозділах або мали можливість іншим чином спостерігати лінію поведінки вказаних осіб. Для вчинення цих злочинів є характерною участь декількох осіб. Відповідно, ці шахраї не лише володіють спеціальною термінологією, а й проявляють неабияку обізнаність в окремих нормативних актах, положення яких використовують для реалізації конкретної схеми обману.

Особа потерпілого. Потерпілих від шахрайств цієї категорії можна поділити на дві групи. До першої належать законослухняні громадяни, які стають жертвою цього злочину з причини своєї низької правової обізнаності, зайвої довірливості до людини у формі та звички підкорятися навіть явно незаконним вимогам представника влади. Другу групу потерпілих утворюють громадяни, які проявляють протиправну поведінку (займаються проституцією, контрабандою, незаконною підприємницькою діяльністю чи незаконним обігом наркотиків, намагаються «вирішити питання» шляхом передавання незаконної винагороди посадовій особі або нелегально перебувають на території України).

2. Шахрайства, спрямовані на отримання майна з певних державних чи громадських фондів. Сутність цих злочинів полягає в обманному отриманні пенсій, грошової допомоги та інших виплат.

Місце, обстановка й час учинення злочину. Це шахрайство складається з низки дій, які вчиняються в різних місцях. Так, місцями вчинення шахрайства будуть приміщення, де злочинець підробляє вищезазначені документи, місця, де він вступає в змову з посадовими особами, які внаслідок своїх повноважень можуть сприяти досягненню злочинного результату, а також установи, де шахрай на підставі підроблених документів отримує грошові кошти чи інше майно.

Підробка документів і процес змови співучасників цього злочину відбуваються в обстановці, яка виключає можливість присутності в цьому місці сторонніх осіб, тому свідками пред'явлення конкретною особою документів та отримання на їх підставі виплат виступають співробітники відповідної державної установи, яка здійснює виплату пенсій чи інших платежів, а також інші особи, які у той час були присутніми в цьому приміщенні. Час учинення

шахрайства цього різновиду обумовлюється режимом роботи відповідного державного закладу, який здійснює виплати.

Особливості предмета посягання. Предметом шахрайства цього виду можуть виступати грошові кошти, а також ліки, продукти харчування та санаторні путівки, які отримуються на пільгових умовах.

Способи вчинення шахрайств: отримання пенсій або інших виплат з органів соціального забезпечення шляхом надання підроблених документів про трудовий стаж, розмір заробітку, інвалідність тощо; незаконне отримання пільг матеріального характеру (отримання права на придбання ліків, продуктів харчування за пільговими цінами тощо); незаконне отримання житла або права на нього з муніципального житлового фонду шляхом використання підроблених документів (довідки про необхідність покращення житлових умов, виписки з домових книг, довідки про перевірку житлових умов).

Сліди шахрайства. У разі вчинення шахрайств цієї класифікаційної групи залишаються сліди у вигляді підроблених документів. Для досягнення злочинної мети шахраї можуть підроблювати трудові книжки, довідки про розмір заробітної платні з останнього місця роботи, довідки про інвалідність, наявність хвороби, набутої внаслідок роботи на відповідному виробництві, тощо.

Особа шахрая. У більшості випадків шахраї, які намагаються отримати майно з державних чи громадських фондів у вказані способи, є представниками малозабезпеченого прошарку суспільства. Це, як правило, літні люди, пенсіонери, безробітні чи малозабезпечені громадяни, які йдуть на вчинення злочину заради отримання засобів для існування. Але аналіз матеріалів кримінальних проваджень зазначеної категорії показує, що шахраї часто діють у співучасті зі працівниками соціального забезпечення, зі співробітниками бухгалтерії, відділу кадрів, керівництвом за останнім місцем роботи або лікарями ЛТЕК. Ці особи приймають підроблені документи, на підставі яких нараховуються пенсія чи інші виплати, або відповідно до своїх повноважень оформлюють такі документи, вносячи неправдиві відомості про трудовий стаж, його безперервність і розмір заробітної платні за останнім місцем роботи, наявність захворювань, отриманих у результаті роботи на підприємстві, тощо.

Розслідування шахрайств, що вчиняються у сфері функціонування державних та інших громадських інститутів, має суттєві особливості, обумовлені, зокрема, наявністю двох підгруп цих злочинів.

Перша підгрупа шахрайств. Якщо громадянин звертається із заявою або повідомленням про обманне заволодіння його майном представниками державних управлінських, контролюючих чи правоохоронних структур, необхідно, перш за все, перевірити достовірність цієї інформації. Для цього треба детально опитати потерпілого щодо того: працівники якої структури

здійснювали акцію вилучення майна, в якій формі вони були та якими атрибутами користувалися, чи називалися вони (називали свої прізвища, звання, посади), чи пред'являли свої службові посвідчення, в зв'язку із чим проводилося вилучення майна, чи склалися про це документи й чи підписувалися вони потерпілим, яке саме майно було вилучено. Після цього необхідно зв'язатися із керівництвом відповідної владної структури та з'ясувати, чи проводилися її співробітниками акції вилучення майна (за певною адресою, стосовно заявника) і чи працюють там співробітники, прізвища яких були названі потерпілим або дані яких містяться у поданих ним документах (протоколах, актах). Отриману інформацію слід зафіксувати в поясненнях, у рапорті працівника поліції або у довідці представника відділу кадрів установи, на працівників якого посплався потерпілий. Також доцільно вжити заходів з установлення місцезнаходження й затримання осіб, підозрюваних у вчиненні шахрайства, по «гарячих слідах» (за орієнтуваннями по державному номеру автомобіля, словесному портрету тощо).

Як правило, цей різновид шахрайства вчиняється неодноразово й набуває системної діяльності злочинців, що створює сприятливі умови для встановлення їх особи та затримання під час здійснення чергових протиправних дій. Тому комплекс слідчих (розшукових) дій на початковому етапі розслідування у цих кримінальних провадженнях є таким само, як у разі розслідування «вуличних» шахрайств.

Друга підгрупа шахрайств. Виявлення шахрайств, спрямованих на отримання майна з певних державних чи громадських фондів, зазвичай пов'язується із зверненням представника певної державної установи або муніципальної організації (власника фонду) про факт незаконного отримання коштів або матеріальних цінностей конкретною особою. При цьому, як правило, заявник надає документи, які містять відомості про особу шахрая, документи, які той використовував для вчинення злочину, та документи, які встановлюють розмір завданої злочином шкоди. Ця обставина значно спрощує проведення початкової перевірки інформації про цей різновид шахрайства.

На початковому етапі розслідування інформація про цей нього може фіксуватися у таких документах: у заяві або повідомленні представника державної установи або муніципальної організації (власника фонду) про факт виявлення незаконного отримання коштів чи матеріальних цінностей конкретною особою, показаннях заявника (законного представника), які повинні містити детальні відомості щодо обставин виявлення факту незаконного отримання ввіреного майна. У показаннях треба вказати дату, коли було виявлено порушення, посаду особи, яка його виявила, прізвище, ім'я, по батькові та інші дані особи, яка незаконно отримувала майно, а також точну назву документів, у яких містяться неправдиві дані та які були підставою

для нарахування певних виплат чи видачі майна. Крім того, заявник повинен надати повний перелік нормативних актів, які регламентують порядок складання названих документів, порядок їх перевірки та підстав нарахування грошей чи видачі майна.

У протоколі вилучення й огляду документів, в яких містяться неправдиві дані, що стали підставою незаконного отримання майна, необхідно вказати, у кого вилучено ці документи, їх точну назву, кількість сторінок і наявність у них ознак підробки. До нього додаються копії документів, на підставі яких незаконно отримувалось майно, й копії документів, у яких відображено загальну суму виплат чи перелік незаконно отриманого майна.

Як свідки можуть бути допитані особи, що виявили порушення під час складання документів; особи, які допустили ці порушення й нараховували виплати, а також особи, які безпосередньо здійснювали виплати чи видачу майна й особисто бачили шахрая, який незаконно це майно отримував, спостерігали за його поведінкою, розмовляли з ним.

Алгоритм розслідування цієї категорії злочинів можна проілюструвати прикладом кримінального провадження щодо підозрюваної гр. Х. Сутність кримінального правопорушення полягала у тому, що Х., будучи зареєстрованою в Павлоградському міському районному центрі зайнятості як безробітна, в цей період працювала за договором підряду реалізатором у приватного підприємця Г. та отримувала заробітну платню. Цей факт вона приховувала, хоча була зобов'язана своєчасно повідомляти службу зайнятості про зміну її статусу. Замість цього вона пред'являла трудову книжку, в якій запис про працевлаштування був відсутній, і повідомляла на співбесіді кожного місяця про статус безробітної. Таким чином, шляхом обману вона незаконно отримала у названому центрі зайнятості протягом одного року грошову допомогу по безробіттю в розмірі 6878 грн. Кримінальне провадження було відкрито за заявою директора Павлоградського міського районного центра зайнятості К., яка представляла інтереси очолюваної нею організації на досудовому розслідуванні.

У процесі розслідування цього кримінального правопорушення були проведені такі слідчі (розшукові) дії та заходи:

- допит директора центра зайнятості про обставини виявлення факту незаконного отримання грошової допомоги;

- допит інспектора центра зайнятості, яка приймала заяву Х. про присвоєння їй статусу безробітної, займалася підбором для неї вакансій, щомісяця проводила співбесіди та перевіряла записи трудової книжки;

- вилучення, огляд і визнання речовим доказом у провадженні заяви Х. про присвоєння їй статусу безробітної, в якій вона письмово підтверджувала факт її попередження про необхідність своєчасно повідомляти службу зайнятості про зміну даних;

- вилучення, огляд та визнання речовим доказом у провадженні картки персонального обліку Х., в якій містились неправдиві дані про її стан;
 - витребування та визнання речовим доказом у провадженні довідки бухгалтерії Павлоградського міського центру зайнятості, в якій зазначалися період, за який Х. незаконно отримала грошову допомогу, та її загальна сума;
 - проведення розшукових дій в заходів щодо встановлення місця роботи Х., а також її роботодавця зі складанням відповідного рапорту оперативним працівником про результат проведення перевірки;
 - затримання Х. під час виконання її обов'язків реалізатора та повідомлення їй про підозру;
 - допит Х. як підозрюваної про обставини отримання нею грошової допомоги по безробіттю за наявності місця роботи, наявність співучасників у центрі зайнятості, які сприяли її незаконній діяльності;
 - допит як свідка роботодавця Х. про обставини її працевлаштування (дата, умови, строк виконання та зміст обов'язків, розмір заробітної платні);
 - допит свідків з осіб, які працювали реалізаторами разом із Х.
- Тактика слідчих дій з участю підозрюваних з урахуванням їх особистості (літні малозабезпечені люди) повинна будуватися на схиланні їх до щирого каяття з відшкодуванням заподіяної шкоди, що є з правової точки зору пом'якшуючою обставиною й має враховуватися судом під час визначення виду та міри покарання. Також тактичний курс розслідування рекомендується спрямовувати на укладення в подальшому угоди про визнання винуватості між прокурором і підозрюваним (ст. 468 КПК України).

§ 5. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА Й ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Місце, обстановка й час учинення злочину. Головною особливістю цих злочинів є те, що вчиняються вони в середовищі, яке має визначення «підприємницька діяльність». Такі шахрайства часто за зовнішнім проявом збігаються із законною економічною діяльністю (заснування фірми, наймання робітників і службовців, відкриття рахунків у банках, розроблення економічних проектів, організація реклами й ділових зустрічей, ведення переговорів, оренда приміщень, транспорту та ін.), відповідають нормативним приписам господарського права та професійним стандартам. Ця обставина, по-перше, викликає довіру з боку потенційних «клієнтів», по-друге, унеможливорює своєчасне виявлення з боку правоохоронних органів злочинних умислів таких господарюючих суб'єктів і припинення їх діяльності, по-третє, надає можливість шахраям певний час уникати кримінальної відповідальності, посиляючись на цивільно-правовий характер спору щодо завданих збитків.

Особливості предмета посягання. Більшість способів шахрайств цієї групи спрямовано на заволодіння грошима (як у готівковій, так і в безготівковій формі) юридичних чи фізичних осіб, але деякі схеми обману розраховано і на заволодіння нерухомістю, транспортними засобами, устаткуванням, товарами виробництва, продуктами харчування чи сировиною.

Способи вчинення шахрайств:

- заволодіння грошима громадян шляхом продажу їм під час спеціально організованих презентацій нібито високоякісного товару, якому приписуються неіснуючі властивості;
- заволодіння грошима з використанням інституту передоплати вартості товару перед його доставкою;
- заволодіння грошовими коштами громадян під приводом надання послуг із працевлаштування;
- заволодіння грошовими коштами громадян або отримання права на їх житло агентствами нерухомості чи приватними підприємцями, які надають посередницькі послуги щодо укладання угод з нерухомістю;
- заволодіння коштами банку, отриманими як кредит за кредитним договором (з використанням підроблених документів, що гарантують його повернення);
- незаконне заснування інвестиційних компаній із подальшим заволодінням майном інвесторів;
- обманне залучення клієнтів страховими компаніями з подальшим заволодінням страховими внесками тощо.

Сліди шахрайства. Характерною рисою шахрайств у сфері підприємництва є використання різноманітних підроблених і фіктивних документів, особливості яких і місцезнаходження залежать від конкретної сфери діяльності. Оскільки ці злочини пов'язуються зі здійсненням певної господарської діяльності, джерелами доказової інформації є засновницькі, бухгалтерські й банківські документи того чи іншого суб'єкта підприємницької діяльності.

Особа шахрая. Шахраї цієї класифікаційної групи є інтелектуальною елітою злочинного світу, які, використовуючи свої природні дані, накопичені злочинним шляхом кошти та соціальні зв'язки, прагнуть зайняти у суспільстві панівні позиції, серед іншого проникаючи до владних структур.

Особливості розслідування шахрайств, що вчиняються у сфері підприємницької діяльності обумовлюються тим, що злочинцями використовуються для обману атрибути (статус) підприємства (реєстраційні документи, банківський рахунок, печатка). У зв'язку з тим, що такі шахрайства мають оболонку цивільно-правового спору, початкова перевірка інформації про ці кримінальні правопорушення ускладнюється необхідністю значно ширшого документального підтвердження ознак обману.

Головними завданнями на етапі проведення початкової перевірки є встановлення та документування:

1) ознак фіктивності підприємства, статус якого використовувався злочинцями для введення в оману потерпілих;

2) наявності у засновників та інших представників підприємства наміру не виконувати умов угоди з «клієнтами» на момент їх укладення;

3) наявності нелегальних (отриманих від шахрайства) доходів у засновників та інших представників підприємства;

4) розміру завданої шахрайством шкоди.

Відповідно до визначених завдань матеріали про цю категорію шахрайств повинні містити такі документи:

– заяву або повідомлення потерпілого (його представника) про факт вчинення кримінального правопорушення;

– показання заявника з детальним викладенням обставин вчинення щодо нього протиправних дій.

– показання свідків (це можуть бути працівники як тих комерційних структур, де працює чи якими керує заявник, так і тих, де працює особа, що підозрюється в шахрайстві);

– оригінали документів або завірені у встановленому законом порядку копії, що визначають організаційно-правовий статус підприємства, з використанням якого було вчинено кримінальне правопорушення (свідоцтво про реєстрацію підприємства; статут; угода засновників підприємства; реєстр акціонерів);

– оригінали документів або їхні копії, що свідчать про заняття певним видом підприємницької діяльності (ліцензії, договори тощо);

– оригінали бухгалтерських, банківських та інших документів або їхні копії, що відображають окремі господарські операції;

– підроблені (сфальсифіковані) документи, що були використані як засіб вчинення шахрайства;

– письмове пояснення особи (осіб), що підозрюється у вчиненні шахрайства, про обставини укладення угоди, внаслідок якої потерпілий зазнав збитків;

– матеріали ревізії фінансово-господарської діяльності суб'єкта підприємницької діяльності, у яких містяться ознаки кримінального правопорушення.

Характерним для висвітлення особливостей розслідування розглядуваної категорії злочинів є досвід розслідування шахрайств у сфері діяльності небанківських фінансових установ (довірчих товариств, страхових компаній, пенсійних фондів) та інших комерційних структур.

Показовим у цьому плані є кримінальне провадження щодо підозрюваного гр. Щ., який, будучи керівником спільного українсько-австрійського підприємства «Енграм-Харків Відень», що займалося постачанням і реалізацією

високоякісних продуктів харчування з Австрії, перетворив його на небанківський фінансовий заклад із прийому грошових вкладів від населення. Відповідного обґрунтування та офіційної реєстрації цієї діяльності гр. Щ. не мав.

Схема шахрайства полягала у такому. Гр. Щ. на одержані в кредит гроші закупив в Австрії продукти харчування й завів їх для реалізації у магазин підприємства «Віденський вальс». Потім він зареєстрував емісію цінних паперів у Міністерстві фінансів України та без складання відповідного реєстру незаконно виготовив на одному із спеціалізованих підприємств облігації «Віденський вальс». Після проведення рекламної кампанії він організував реалізацію облігацій через торговий зал магазину «Віденський вальс», обіцяючи власникам облігацій щомісячні виплати дивідендів у вигляді продуктових наборів («кошиків») високоякісних австрійських продуктів харчування з подальшим поверненням повної вартості облігацій через певний строк. Під час купівлі облігації з метою створення ілюзії виконання зобов'язань кожному покупцю вручався безкоштовний продуктовий «кошик».

Продані облігації за бухгалтерським обліком магазину та підприємства гр. Щ. не реєстрував, виручені за них кошти за касою не оприбутковував, а привласнював. Жодної господарчої діяльності, спрямованої на отримання прибутків, достатніх для виконання взятих зобов'язань щодо виплати дивідендів і повернення вартості облігацій, не велося. У період, коли кількість покупців облігацій стабільно зростала, гр. Щ. видавав продуктові набори за рахунок грошей, отриманих у кредит, і коштів, що надходили від нових покупців облігацій, але коли «піраміда» покупців почала зменшуватись, підозрюваний припинив видачу «кошиків» і повернення вартості облігацій, за якими настав термін їх погашення, і почав усіляко уникати зустрічей із клієнтами.

У процесі розслідування цього кримінального правопорушення були проведені такі слідчі (розшукові) дії та заходи:

- допити потерпілих вкладників (покупців цінних паперів);
- затримання підозрюваного у вчиненні шахрайства та повідомлення йому про підозру;
- допит підозрюваного у вчиненні шахрайства;
- пред'явлення для впізнання підозрюваного потерпілим і свідкам;
- обшук робочого місця підозрюваного та місця його проживання з метою виявлення й вилучення документів, що містять інформацію про операції виготовлення та реалізації цінних паперів, готівкових грошових коштів, валюти тощо;
- вилучення й огляд документів обліку реалізації цінних паперів підприємства, а також рекламних оголошень про їх випуск і продаж;
- допити свідків з працівників спеціалізованого підприємства, яке виконувало замовлення на виготовлення цінних паперів;

- вилучення й огляд документів, у яких відображалося замовлення на виготовлення та передання цінних паперів;
- допити свідків зі службових осіб підприємства щодо виготовлення, одержання та реалізації цінних паперів;
- ревізії фінансово-господарчої діяльності підприємства (з метою встановлення кількості укладених договорів і, відповідно, потерпілих, а також визначення способу використання отриманих від громадян коштів);
- огляд і призначення криміналістичних експертиз цінних паперів;
- розшукові дії та заходи спрямовані на встановлення майнового стану підозрюваного, накладення арешту на його майно і вклади;
- надсилання запитів у банки, які обслуговують підприємство, про його розрахункові операції та його фінансовий стан, накладення арешту на банківські рахунки;
- розшукові дії та заходи щодо встановлення зв'язків підозрюваного в підприємницьких колах, збору інформації про фінансово-господарські операції підприємства, його фінансовий стан тощо.

Особливістю розслідування шахрайств цієї групи є, зокрема, їх багатоепізодність і велика кількість потерпілих. Це обумовлює необхідність створення на початковому етапі розслідування численної слідчо-оперативної групи, для ефективної роботи якої потрібні чітке планування та координація зусиль слідчих, оперативних працівників і відповідних спеціалістів.

§ 6. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА Й ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ТЕХНОЛОГІЙ

До цієї групи злочинів належать схеми обману, для реалізації яких шахраї використовують стільниковий зв'язок, систему Інтернет або електронну платіжну систему банківських розрахунків.

Місце, обстановка й час учинення злочину. Особливістю цих шахрайств є те, що місце безпосереднього вчинення протиправного діяння (місцезнаходження злочинця, засобів учинення злочину) не збігається з місцезнаходженням потерпілого і настанням наслідків злочину (місцем завдання матеріальної шкоди). Це пов'язано з тим, що, по-перше, спілкування шахрая з жертвою і, відповідно, вплив на її поведінку та ухвалення рішення щодо свого майна здійснюються через технічні засоби (випадки використання злочинцями мережі та засобів стільникового зв'язку, мережі Інтернет). По-друге, зі створенням спеціальних операційних систем (систем розрахунків за допомогою банкоматів, банківського автоматизованого банку даних) і відповідних технічних засобів деякі власники «технологізували» процес ухвалення рішення щодо свого майна, у зв'язку з чим у шахраїв

з'явилася можливість обманути власника й заволодіти його майном опосередковано через ці технічні засоби.

Особливості предмета посягання. Майже в усіх випадках учинення шахрайств із використанням електронних технологій предметом злочинного посягання виступають гроші.

Способи вчинення шахрайств:

1) обманне заволодіння грошима громадян-абонентів мобільних мереж шляхом їх переконання у необхідності перерахувати певні суми (повідомити коди оплачених карток поповнення рахунку) чи надіслати SMS-повідомлення або в необхідності подзвонити для участі у певних акціях (розіграші цінних призів, путівок тощо);

2) заволодіння чужими коштами шляхом використання банківської системи розрахунків за допомогою пластикових платіжних карток (незаконне використання чужих карток, використання підроблених карток тощо);

3) заволодіння грошовими коштами банків через комп'ютерну мережу Інтернет шляхом злому банківської електронної системи захисту інформації;

4) обманне заволодіння грошовими коштами іноземних громадян шляхом використання шлюбних сайтів, використання послуг інтернет-кафе та ін.

Сліди шахрайства. Для вчинення злочинів цієї категорії шахраї активно використовують здобутки новітніх технологій, які обумовлюють утворення відповідних слідів (електронних). До засобів учинення злочину можна віднести мережу та засоби стільникового зв'язку, глобальну світову телекомунікаційну мережу Інтернет, засоби комп'ютерної техніки, зокрема спеціальне програмне забезпечення, програми-віруси, програми-шкідники, периферійне обладнання (принтер, CD-ROM-накопичувач, стример), а також носії комп'ютерної інформації («флешки», диски) та засоби телефонного зв'язку. Окрім того, для вчинення шахрайств за допомогою пластикових кредитних карток злочинці можуть користуватися, відповідно, банкоматами, спеціально виготовленими пристроями для зчитування інформації з чужих карток, електронними терміналами, імпрінтерами й декодерами. Усі ці об'єкти можуть бути носіями тієї чи іншої інформації, яка має значення у кримінальному провадженні.

Особа шахрая. До складу злочинних груп, які спеціалізуються на вчиненні цього різновиду шахрайств, можуть входити співробітники банківських закладів, різноманітних комерційних структур та обчислювальних центрів банківських установ, які мають доступ до секретної інформації, проводять операції з безготівковими грошовими коштами або мають можливість документально приховати ті чи інші незаконні дії з рахунками. Як правило, вони є кваліфікованими фахівцями у галузі електронних технологій і банківських розрахунків. Для шахраїв цієї категорії злочин є не лише способом матеріального

збагачення, але й джерелом гострих відчуттів, способом самовизначення та завойовування авторитету у найближчому оточенні. Заволодіння чужим майном з використанням електронних технологій сприймається як велике особисте досягнення, яке свідчить про їх виключність і неординарність.

Особливості розслідування шахрайств, що вчиняються у сферах використання електронних технологій, обумовлюються специфікою їх механізму. Виявлення таких шахрайств найчастіше пов'язано зі зверненням службових осіб підприємств (організацій), які зазнали шкоди від цього злочину, і проведенням працівниками оперативних підрозділів перевірки цієї інформації.

На початковому етапі розслідування для перевірки інформації про шахрайство необхідними є такі документи:

1) рапорт працівника оперативного підрозділу, який здійснював перевірку повідомлення про шахрайство; у ньому повинні міститися дані про: а) потерпілу сторону; б) особу злочинця (якщо його встановили); в) місце, час і використані засоби вчинення злочину; г) розмір заподіяної злочином матеріальної шкоди; г) свідків; д) використання викрадених об'єктів;

2) заява або повідомлення потерпілого (фізичної особи або представника юридичної особи) про факт вчинення розкрадання майна;

3) показання потерпілого про обставини виявлення розкрадання, можливий механізм його вчинення, причетних до цього осіб і розмір завданої шкоди;

4) показання осіб, яким відомі окремі обставини вчинення розкрадання;

5) оригінали або завірені в установленому законом порядку копії документів, що визначають організаційно-правовий статус підприємства, на якому здійснено викрадення коштів;

6) оригінали або копії документів, що визначають організаційно-правовий статус підприємства, працівники якого причетні до вчинення розкрадання;

7) оригінали або копії договорів про надання певних послуг (охорони, обслуговування банкоматів, забезпечення безпеки й захисту електронної бази даних тощо), виконання яких пов'язано з учиненням розкрадання;

8) оригінали або копії документів, які відображають проведення певних фінансових операцій з використанням комп'ютерних програм і мережі (дані банківських розрахунків);

9) оригінали документів, дійсність яких викликає сумніви і які можливо використовувалися як засіб учинення або приховування розкрадання;

10) матеріали спеціальних перевірок (акти документальної ревізії, внутрішньобанківських перевірок, висновки спеціалістів з питань використання електронних технологій тощо);

11) Документи щодо характеристики комп'ютерно-технічних засобів, програмного забезпечення і порядку їх використання на підприємстві (інструкції з експлуатації).

Показовою у плані висвітлення особливостей розслідування шахрайств, що вчиняються у сфері використання електронних технологій, є кримінальне провадження щодо підозрюваного гр. Я. Виявлення факту вчинення цього злочину було пов'язано зі зверненням керівництва акціонерного товариства (АТ) «Укрінбанк» із заявою про те, що з картових рахунків їх клієнтів викрадаються грошові кошти. Із матеріалів внутрішнього розслідування спеціалістами банку та подальшої початкової перевірки інформації про кримінальне правопорушення впливало, що кошти викрадаються через банкомати м. Києва. Зокрема, клієнти банку пояснювали, що з їх картових рахунків зникли кошти, хоча їх пластикові картки нікому не передавалися й гроші ними не знімалися. Спеціалістами банку було встановлено, що операції зняття коштів із картових рахунків дійсно відбувалися та здійснювалися через банкомати, які обслуговувалися товариством з обмеженою відповідальністю (ТОВ) «Біт» на підставі договору. За висновком фахівців викрадення вчинила особа, яка знає ПІН-коди клієнтів банку, й такою особою може бути спеціаліст, який здійснює технічне забезпечення роботи банкоматів «Укрінбанку». Шляхом проведення комплексу слідчо-оперативних заходів було встановлено, що викрадення коштів учинив працівник товариства з обмеженою відповідальністю «Біт» гр. Я., який обслуговував саме ті банкомати, через які було викрадено кошти клієнтів банку.

У процесі розслідування цього злочину були здійснені такі слідчі (розшукові) дії та заходи:

1) допит як представника потерпілого заступника керівника АТ «Укрінбанк» про обставини виявлення розкрадання коштів і розмір завданої шкоди;

2) допити як свідків службових осіб і спеціалістів АТ «Укрінбанк», які виявили ознаки незаконного зняття грошей з картових рахунків клієнтів банку;

3) допити клієнтів банку, з картових рахунків яких були незаконно зняті грошові кошти, про порядок використання ними пластикових карток у період вчинення розкрадання, обставини виявлення зникнення коштів та їх суми;

4) вилучення в АТ «Укрінбанк» документів: а) у яких зафіксовано правила експлуатації банкоматів (технічні паспорти, інструкції до банкоматів та їх програмного забезпечення); б) машинограм фінансових операцій з видачі готівки у банкоматах; в) договорів про відкриття рахунків та обслуговування платіжних карток, правил користування платіжними картками;

5) вилучення в АТ «Укрінбанк» банкоматів і їх огляд;

6) підготовка та призначення комп'ютерно-технічних експертиз програмного забезпечення банкоматів;

7) затримання гр. Я. на його робочому місці в ТОВ «Біт» і повідомлення йому про підозру;

8) допит підозрюваного гр. Я.;

9) обшук за місцем роботи гр. Я. з метою виявлення й вилучення засобів учинення злочину та його слідів (системного блоку комп'ютеру, інших електронних носіїв інформації та паперових документів);

10) обшук за місцем розташування центрального комп'ютера ТОВ «Біт», який використовувався для незаконного втручання в програмне забезпечення банкоматів, його вилучення й огляд;

11) обшук за місцем проживання гр. Я. з метою вилучення програмних засобів і макетів банківських карток;

12) накладення арешту й вилучення поштово-телеграфної кореспонденції гр. Я., серед іншого електронної пошти;

13) підготовка та призначення комп'ютерно-технічної експертизи електронних носіїв інформації, вилучених під час обшуків;

14) розшукові заходи з метою виявлення співучасників злочину та інших носіїв інформації;

15) допит керівників і службовців ТОВ «Біт» щодо обставин обслуговування банкоматів АТ «Укрінбанк»;

16) вилучення в ТОВ «Біт» трудового договору з гр. Я. щодо обслуговування банкоматів «Укрінбанку»;

17) направлення запитів до банків, бюро технічної інвентаризації, органів реєстрації автотранспорту заходи з метою встановлення майнового стану гр. Я.;

18) накладення арешту на майно та вклади підозрюваного.

Шляхом проведення цих слідчих (розшукових) дій було встановлено, що гр. Я., здійснюючи обслуговування програмного забезпечення двох банкоматів АТ «Укрінбанк», вніс заздалегідь розроблену ним програму фіксації інформації про номери й ПІН-коди платіжних карток клієнтів банку. Відповідно до висновку комп'ютерно-технічної експертизи така програма була визначена як «програма-закладка». Шляхом її використання Я. записував отриману інформацію на спеціальну магнітну стрічку, підроблював пластикові картки й використовував їх для заволодіння грошовими коштами банку через систему банкоматів.

Особливість механізму вчинення шахрайств цього різновиду обумовлює необхідність залучення допомоги спеціаліста у сфері комп'ютерних технологій уже на стадії початкової перевірки інформації про ці кримінальні правопорушення й ухвалення рішення про відкриття кримінального провадження.

**Питання для самоперевірки
та контролю засвоєння знань**

1. У чому полягають особливості шахрайства як злочину проти власності та які існують його форми?
2. Визначте класифікаційні групи шахрайства.
3. У чому полягають особливості криміналістичної характеристики та розслідування шахрайств, що вчиняються у сфері задоволення повсякденних потреб людини?
4. У чому полягають особливості криміналістичної характеристики та розслідування шахрайств, що вчиняються у побутовій сфері?
5. У чому полягають особливості криміналістичної характеристики та розслідування шахрайств, що вчиняються у сфері функціонування державних та інших громадських інститутів?
6. У чому полягають особливості криміналістичної характеристики та розслідування шахрайств, що вчиняються у сфері підприємницької діяльності?
7. У чому полягають особливості криміналістичної характеристики та розслідування шахрайств, що вчиняються у сферах використання електронних технологій?

Глава 28

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (службове розкрадання) є злочином проти власності, який відрізняється від інших змістом елементів криміналістичної характеристики, що обумовлює особливості його виявлення та розслідування.

Предметом посягання є майно у вигляді грошей і матеріальних цінностей, переданих у відання найманому працівнику для виконання певних трудових обов'язків щодо їх обслуговування. Гроші можуть бути предметом злочину в готівковій (банкноти) або у безготівковій (записи на рахунках у банках) формах, у національній чи іноземній валюті. Матеріальними цінностями можуть бути коштовні речі, цілісні майнові комплекси, партії певного товару, сировини, промислової продукції тощо. Особливістю цього майна є те, що воно, як правило, обліковується у документах, у яких багаторазово відображається його обіг.

Суб'єктом цього виду злочинів може бути лише найманий працівник підприємства, організації або установи, до функціональних обов'язків якого входять повноваження щодо обслуговування переданого у його відання майна (трудоий договір, договір про повну матеріальну відповідальність тощо). За службовим статусом вони можуть бути: 1) матеріально відповідальними особами (завідувачі складів, продавці, касири тощо); 2) службовими особами (керівники, головні бухгалтери тощо).

Названі особи, як правило, мають досить високий віковий та освітній рівень, професійну підготовку та досвід роботи, впливові соціальні зв'язки, вони добре знайомі з умовами й особливостями функціонування підприємств та організацій, де працюють. Їх професійне (службове) становище надає доступ до виготовлення, зберігання, транспортування, використання, розподілу або збуту майна, яке привласнюється або розтрачується. Їх діяльність характеризується неналежним виконанням (невиконанням) своїх

професійних функцій або повноважень. Серед морально-психологічних якостей цих злочинців виділяється гіпертрофована корислива тенденція в орієнтації особистості (накопичування грошей, цінностей, придбання коштовних речей). Нерідко зустрічаються особи, схильні до зловживання алкоголем та до азартних ігор, що стимулює мотивацію злочинної поведінки.

Заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем нерідко вчиняється злочинними групами, в тому числі організованими, до складу яких разом із матеріально відповідальними (службовими) можуть входити й інші особи, зокрема підприємці, працівники банків, чиновники тощо.

Місце, обстановка й час учинення злочину. Місцем учинення привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем зазвичай є робоче місце матеріально відповідальної чи службової особи. У криміналістичному аспекті таким місцем вважається також і місцезнаходження слідів злочину (місце зберігання майна, місце зберігання облікових документів). Обстановка злочину, перш за все, розглядається як певна сукупність умов і факторів, які впливають на поведінку особи під час учинення злочину та його відображення в навколишньому середовищі. До них належать установлені на підприємстві документообіг, стан службової дисципліни та стосунки між працівниками підприємства (організації).

Умовами цього виду злочинів є особливості та недоліки ведення обліку й звітності в установі, зберігання та руху майна, внутрішнього та зовнішнього контролю, нормативного регулювання відповідної сфери господарювання. Для цих злочинів характерними є значний проміжок часу (місяць, квартал, півроку, рік, кілька років), протягом якого вчиняються протиправні дії з метою заволодіння чужим майном.

Способи вчинення злочину. Способи привласнення, розтрати або заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем є різноманітними, що обумовлюється специфікою тієї сфери діяльності, де вони здійснюються. У криміналістичній літературі використовується узагальнена класифікація способів цього виду злочину з поділом за документальним оформленням його предмета на дві групи: 1) способи розкрадання облікованого в документах майна; 2) способи розкрадання не облікованого майна (виведеного з обліку).

Способи першої групи полягають у вилученні облікованого майна в результаті наявності у матеріально відповідальної особи прямого доступу до нього (касир бере й витрачає на особисті потреби гроші з каси, завідувачий складом привласнює матеріальні цінності, що зберігаються на складі, тощо). Для таких способів є характерним утворення недостачі грошей або матеріальних цінностей (різниці між облікованою та наявною їх кількістю). Способи поділяються на «прості» (призводять до відображення в документах

недостачі грошей або матеріальних цінностей) і «замасковані» (в разі обрання яких злочинці приховують недостачу підробленими документами).

Способи другої групи охоплюють дії злочинців щодо попереднього виведення майна з обліку (створення резерву для викрадення) з подальшим його вилученням. Ці способи вчинення злочину є досить різноманітними й залежать від профілю діяльності підприємства чи організації та характеру майна. Так, резерви для викрадення можуть створюватися шляхом списання майна на втрати, обману під час його продажу (передання), порушення технології зберігання й виробництва тощо. Наприклад, необліковані надлишки можуть створюватися під час здійснення виробничих операцій завдяки порушенню технології виготовлення певного товару (недовкладення або використання менш якісної сировини, недотримання температурних умов виготовлення тощо). До таких способів належить і приховування від обліку частини виробленого продукту (наприклад, сільськогосподарського врожаю після його збирання). Після створення надлишків майно обертається на власну користь або продається (матеріальні цінності).

Для механізму привласнення, розтрати або заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем характерним є приховування наслідків. Способами їх приховування є внесення неправдивих відомостей до облікових документів, їх знищення з імітацією втрати, оформлення фіктивних документів про видачу чи списання грошей або матеріальних цінностей, підміна товару на час інвентаризацій або ревізій, інсценування крадіжки чи іншого злочину щодо підзвітного майна, підпали місця зберігання майна (складу, магазину, каси тощо), застосування заходів впливу (погрози, підкуп тощо) на очевидців протиправних дій, ревізорів та інших осіб, які здійснюють контрольні функції. Обрання винною особою конкретного способу зумовлюється низкою обставин: її службовим становищем, характером господарської діяльності підприємства, установи чи організації, станом внутрішнього й зовнішнього контролю, наявністю співучасників, а також досвіду та знань у відповідній сфері тощо.

Сліди злочину. Кожному способу привласнення або розтрати майна відповідають певні сліди, які містяться, перш за все, у документах. Тому їх дослідження дозволяє встановити конкретний спосіб, обраний злочинцями. Слідами-ознаками злочинів цього виду є виявлення нестачі майна або його надлишків, що поєднується з ознаками підроблення документів, порушення встановленого порядку перевезення матеріальних цінностей і документообігу, порушень у здійсненні операцій із готівковими та безготівковими грошовими коштами тощо.

Характерними *документами-носіями матеріальних слідів* є такі: первинні та зведені документи бухгалтерського обліку, фінансової звітності (серед них підроблені), чорнові записи матеріально відповідальних або

службових осіб, причетних до злочинів, і ділове листування. Найсуттєвішими властивостями документації в цьому аспекті є, по-перше, складання багатьох документів у кількох екземплярах та їх зберігання у різних місцях, а по-друге – необхідність узагальненого відображення відомостей із первинних документів в облікових реєстрах і звітах. Унаслідок злочинної діяльності в документах виникають невідповідності, виявлення яких є важливим завданням розслідування.

Слідами-ознаками злочину можуть бути і предмети (наприклад, зразки продукції, устаткування). Своєрідними слідами злочину виступають гроші та матеріальні цінності, здобуті злочинним шляхом. Важливими носіями інформації про ознаки злочину є також очевидці протиправних дій на цьому підприємстві (працівники установи, де вчинено злочин: водії, вантажники, експедитори, бухгалтери, секретарі тощо), а також службові особи та працівники підприємств-контрагентів. Їх свідчення є важливим джерелом доказів у кримінальних провадженнях цієї категорії.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Типовими джерелами інформації про можливий злочин, передбачений ст. 191 КК України, виступають заяви та повідомлення засновників, власників, керівників, службових осіб, акціонерів і працівників суб'єктів господарювання, майно яких було привласнено; повідомлення службових осіб контролюючих органів, які виявили правопорушення під час проведення ревізій чи інвентаризацій; самостійне виявлення ознак злочину слідчим або іншими посадовими особами органу поліції, Національного антикорупційного бюро або іншого правоохоронного органу; повідомлення представників засобів масової інформації. Інформація про злочин за зазначеними заявами чи повідомленнями невідкладно (але не пізніше 24 годин) має бути внесена слідчим чи прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Ознаки обставин, що можуть свідчити про кримінальне правопорушення, можна встановити під час проведення ревізії фінансово-господарської діяльності підприємства, установи чи організації. Такі ревізії можуть проводитись ревізійними органами підприємств, де вчинено порушення (внутрішня ревізія), відомчими ревізійними службами (відомча ревізія) або органами Державної фінансової інспекції України (позавідомче планове чи позапланове інспектування). У випадках звернень до правоохоронних органів власників чи керівників постраждалих підприємств вони можуть надати матеріали раніше проведених аудиторських перевірок, які в цьому випадку мають стати предметом ретельного вивчення з метою виявлення ознак привласнення, розтрата чи заволодіння майном.

Під час аналізу ознак розкрадання, вчиненого певними особами, необхідно враховувати обставини, які впливають на їх поведінку в сфері фінансово-господарської діяльності в обстановці виробничого ризику та призводять до порушення вимог нормативів, які регламентують рух матеріальних цінностей, грошових коштів та оформлення документів. Сам характер таких дій та їх наслідки суб'єктивно можуть сприйматись як очевидні ознаки порушень, пов'язаних із привласненням або розтратою майна. У зв'язку з цим важливим є повний та об'єктивний аналіз пояснень матеріально відповідальних і службових осіб ревізорам із приводу виявлених порушень, з'ясування обставин, що призвели до цього, й висунення на цій основі всіх можливих для цієї ситуації слідчих версій про характер події та мотиви дій осіб, яким було ввірене майно. Під час аналізу висновків ревізорів слід звертати увагу на наявність усіх необхідних реквізитів, супровідних документів і додатків; персональний склад ревізійної групи та їх компетенцію, застосовані методи та повноту виконання поставлених завдань; на те, на підставі яких фактів порушень господарської діяльності зроблено висновки й наскільки вони документально підтверджені, які пояснення з приводу виявлених порушень надали матеріально відповідальні чи службові особи, чи спростовано їх заперечення аргументами ревізорів, на підставі яких документів і розрахунків визначено розмір матеріальних збитків, чи не містить акт ревізії помилок і неточностей.

Головними завданнями слідчого після початку кримінального провадження є встановлення:

- переліку та місцезнаходження документів – джерел доказів, предметів-засобів злочину й забезпечення їх збереження;
- свідків злочинних дій;
- місцезнаходження грошей і матеріальних цінностей, здобутих злочинним шляхом, і вжиття заходів щодо їх збереження.

Для вирішення цих завдань проводяться слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії та інші заходи, послідовність яких залежить у першу чергу від слідчої ситуації, що склалась. Найпоширенішими є дві типові слідчі ситуації залежно від характеру й повноти одержаних матеріалів про злочин, а також наявності у матеріально відповідальних або службових осіб інформації про виявлення їхньої злочинної діяльності та ймовірний початок досудового розслідування.

Ситуація 1. *Кримінальне провадження розпочато за матеріалами ревізії, відомими запідозреним особам.* Така ситуація є найбільш розповсюдженою у практиці. Її особливістю є те, що у ній відсутній «фактор раптовості», оскільки матеріально відповідальні (службові) особи знають про встановлені обставини, вони ознайомлювались з актами ревізій, надавали пояснення тощо.

У вказаній слідчій ситуації проводяться такі дії: 1) допит особи, яка повідомила про злочин; 2) допит ревізорів чи інших осіб, які проводили інспектування, під час яких виявлено порушення, що мають ознаки злочину; 3) допити матеріально відповідальних чи службових осіб, у діях яких виявлено правопорушення; 4) тимчасовий доступ, вилучення (виїмка), огляд і вивчення документів, що мають значення для кримінального провадження; 5) допити інших відомих свідків; 6) призначення технічних і почеркознавчих експертиз документів; 7) повідомлення про підозру й допит підозрюваного; 8) обшуки за місцем роботи та проживання підозрюваних; 9) арешт їхнього майна.

Ситуація 2. *Кримінальне провадження розпочато за матеріалами, про які запідозреним особам не відомо.* Така ситуація трапляється у випадках виявлення злочину та початку досудового розслідування за другорядним епізодом злочинної діяльності (наприклад, вивезення матеріальних цінностей або великих сум грошей за підробленими документами). У цьому випадку кримінальне провадження може бути розпочато за ознаками іншого, пов'язаного з розкраданням, злочину (наприклад, за ст. 358 КК України). Названа ситуація характеризується можливістю використання «фактору раптовості», що дозволяє зібрати на початковому етапі максимум доказової інформації. З іншого боку, для цієї ситуації є характерною обмеженість даних про обставини злочину, що вимагає від слідчого особливо ретельного аналізу всієї наявної інформації та готовності діяти в умовах тактичного ризику.

У цій ситуації алгоритм дій виглядає таким чином: 1) затримання підозрюваних та їх допити; 2) обшуки за місцем їх роботи та проживання; 3) одержання тимчасового доступу, вилучення (виїмка), огляд і вивчення необхідних документів; 4) проведення ревізії; 5) арешт майна підозрюваних; 6) допити свідків; 7) призначення технічних і почеркознавчих експертиз документів.

Суттєве значення на початковому етапі розслідування має виконання слідчим (слідчо-оперативною групою) певних дій не лише процесуального, а і підготовчого й організаційного характеру, до яких належать такі:

1) ознайомлення з характером, структурою й особливостями діяльності підприємства, установи чи організації, де вчинено злочин;

2) вивчення документів, зокрема нормативно-правових актів, що регламентують відповідну діяльність та її документальне оформлення, документації підприємства, установи чи організації, де вчинено злочин, документації підприємств-контрагентів тощо;

3) збір відомостей про осіб, які підозрюються у вчиненні злочину;

4) виявлення всіх підприємств, установ чи організацій, діяльність яких пов'язана з учиненням злочином;

5) організація проведення ревізій, інвентаризацій;

б) добір обізнаних осіб, допомога яких потрібна в процесі розслідування;
7) проведення негласних слідчих (розшукових) дій із метою встановлення інших злочинних епізодів, співучасників, місцезнаходження майна, здобутого злочинним шляхом, тощо;

8) організація роботи слідчої або слідчо-оперативної групи (за необхідності).

Планування розслідування цих злочинів відрізняє від інших наявність певних специфічних рис. Зокрема, для процесу розслідування привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем характерною є необхідність складання не тільки загального плану розслідування, але й планів проведення окремих тактичних операцій та окремих слідчих (розшукових) дій. У разі планування багатоепізодних справ план доцільно складати за епізодами. Також існує потреба у складанні графічних зображень (схем), які відображають зв'язки між епізодами й об'єктами, де вчинено злочинні дії, та між співучасниками, і дають уявлення про документообіг та рух грошей і матеріальних цінностей.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Після повідомлення матеріально-відповідальній або службовій особі про підозру хоча б за одним епізодом розслідування здійснюється у більш сприятливих умовах порівняно з початковим етапом, оскільки вже є сукупність доказів учинення злочину саме цією особою, обрано запобіжний захід, проведено арешт майна тощо.

На цьому етапі перед слідчим постають такі основні завдання:

1) формування системи доказів щодо висунення підозри особі в повному обсязі у вчиненні розкрадання майна та інших пов'язаних із ним злочинів;

2) установлення всіх співучасників злочину, збір доказів для висунення підозри;

3) установлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів, і вжиття заходів щодо їх усунення;

4) забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочинцем, та можливої конфіскації майна (якщо це завдання не було повністю вирішено на початковому етапі);

5) збір інформації про особистість підозрюваного, необхідної для висунення судом обґрунтованого та справедливого вироку.

Послідовність проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів на наступному етапі також значною мірою зумовлюється специфікою слідчої ситуації, характер якої визначається позицією сторони захисту.

Ситуація 1. Підозрюваний визнає свою вину в учиненні злочину. Поряд із викладеними вище у цій ситуації постають завдання щодо збереження безконфліктності, одержання від підозрюваного максимально повних показань, недопущення впливу на нього співучасників, недобросовісних захисників і корумпованих чиновників.

Ця ситуація визначає необхідність проведення таких дій: 1) детальний допит підозрюваного щодо обставин учинення злочину; 2) допит свідків, які раніше не були допитані; 3) одночасні допити раніше допитаних осіб, у показаннях яких є суперечності; 4) слідчі експерименти; 5) призначення судових експертиз; 6) збір документів, що характеризують особу підозрюваного; 7) проведення негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів із метою встановлення місцезнаходження співучасників, причетності підозрюваного до інших злочинів, одержання інформації про його особистість тощо.

Ситуація 2. Підозрюваний не визнає своєї вини (повністю або частково). Така ситуація трапляється у випадках заперечення підозрюваним причетності до злочину взагалі, спроб перекидання вини на інших осіб, пояснення своїх дій винятковими обставинами (форс-мажором, невідкладними потребами підприємства), оспорювання розміру заподіяної шкоди тощо.

Основними тактичними завданнями розслідування в зазначеній ситуації є виявлення суперечностей у показаннях підозрюваного встановленим у кримінальному провадженні фактам, спростування алібі, нейтралізація можливої протидії розслідуванню тощо.

Алгоритм дій у цій ситуації виглядає таким чином: 1) допит підозрюваного щодо аргументації його непричетності до злочину; 2) проведення заходів, спрямованих на перевірку обставин, на які посилається підозрюваний; 3) призначення судових експертиз; 4) проведення негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів із метою встановлення місцезнаходження майна, одержаного злочинним шляхом, співучасників, причетності підозрюваного до інших злочинів, одержання інформації про його особистість тощо; 5) ужиття заходів щодо ізолювання від впливу підозрюваного свідків, чиї свідчення є ключовими для розслідування; 6) проведення одночасних допитів підозрюваних і свідків, у показаннях яких є суперечності, тощо.

Для більш ефективного планування заходів, спрямованих на встановлення всіх співучасників злочину, слідчому необхідно ретельно розібратись у специфіці здійснення господарських операцій, пов'язаних із розкраданням. Так, необхідно висувати та перевіряти версії щодо причетності до злочину осіб, які підписували в порядку узгодження недостовірні документи, здійснювали безпосередні операції з майном-предметом злочину (експедитори, виконроби) та виконували функції з безпосереднього контролю за цією діяльністю.

Установлення причин учинення злочину тісно пов'язується з вивченням особистості підозрюваного та з'ясуванням мотиву його протиправної діяльності. Такими причинами можуть бути негативні риси особи: надмірні матеріальні потреби, ставлення до грошей, як до найвищої цінності в житті, зневажливе ставлення до встановлених нормативними актами правил діяльності, авантюризм, необґрунтована довірливість, схильність до ухвалення рішень і дій під впливом інших осіб тощо. Вони встановлюються під час спілкування з підозрюваним у процесі допиту шляхом збору й вивчення документів, що характеризують його особу, допиту родичів, друзів, близьких знайомих, колег по роботі тощо. Профілактичні заходи слідчого полягають у виховному впливі на особу з метою її схилення до каяття та відшкодування заподіяної шкоди.

Виявлення умов, які сприяли вчиненню злочину, вимагає під час проведення слідчих дій, зокрема допитів (ревізорів, свідків, які брали участь у здійсненні певних господарських операцій, підозрюваних), установлювати обставини, які полегшили привласнення, розтрату або заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем. Під час підготовки та проведенні вилучення документів може бути з'ясовано, що умови належного їх оформлення, реєстрації та/або зберігання на підприємстві, в установі чи організації порушуються, і це є однією з умов, що сприяє вчиненню злочинів. Відповідні завдання необхідно ставити й перед судовими експертами. Такий комплексний підхід дозволяє найбільш повно визначити коло зазначених обставин та обрати дієві заходи, яких доцільно вжити для їх усунення.

Типовими умовами, що сприяють вчиненню привласнень і розтрат майна, є такі:

1) недоліки в організації внутрішнього або зовнішнього контролю за виробничими або товарно-грошовими операціями;

2) недоліки у документальному оформленні операцій із грошами та матеріальними цінностями;

3) недоліки в організації охорони майна;

4) необґрунтована лояльність вищих службових осіб щодо підлеглих під час вирішення питання про притягнення їх до відповідальності за вчинені порушення трудової (службової) дисципліни, відсутність роз'яснювальної роботи з ними;

5) некомпетентність осіб, які зобов'язані здійснювати поточне контролювання дотримання встановлених правил під час здійснення відповідних операцій з майном (керівники, працівники бухгалтерії, юристи);

6) прорахунки у складанні штатних розписів і розподілі функцій між різними матеріально відповідальними та службовими особами;

7) учинення правопорушень з боку інших осіб (погрози та насильство, халатність, вимагання неправомірної вигоди тощо).

Дії щодо забезпечення відшкодування матеріальних збитків, заподіяних злочинцем, і можливої конфіскації мають полягати у виявленні майна підозрюваного шляхом проведення допитів, обшуків, негласних слідчих (розшукових) дій, запитів до органів реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, нерухомого майна й особистих транспортних засобів і наявності депозитних рахунків у банках. Щодо виявленого майна у встановленому законом порядку здійснюється арешт.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Найбільш поширеними слідчими діями у кримінальному провадженні за цією категорією злочинів є допит, обшук, огляд приміщень, предметів і документів, проведення судових експертиз, а також такий захід забезпечення кримінального провадження як тимчасовий доступ до майна (документів) із подальшим їх вивченням та, за необхідності, вилученням.

Допити не лише відіграють суттєву роль у встановленні обставин привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, але й дозволяють у багатьох випадках визначити оптимальну послідовність проведення інших слідчих (розшукових) дій.

Допити свідків. Нерідко одразу після початку досудового розслідування доцільним є допит ревізорів, членів інвентаризаційних комісій або осіб, які проводили службові перевірки. Підставами для проведення таких допитів є виявлення у поданих матеріалах неточностей, суперечностей або прогалин. На допиті встановлюються кваліфікація таких осіб та їх досвід, а також обставини проведення перевірочних заходів, а саме: методи, що ними застосовувались, які конкретно порушення виявлено, якорю є їхня сутність, якими документами підтверджуються порушення і які ще не були вилучені, якою була поведінка матеріально відповідальних (службових) осіб, діяльність яких перевірялась, які вони надавали пояснення, чи спростовуються ці пояснення документами або іншими даними, хто перешкодив або намагався втручатись у перевірочну роботу, кому доповідалося про виявлені порушення, якою була реакція на це, які обставини сприяли порушенням і яких заходів треба вжити для їх недопущення в майбутньому.

Як свідки також допитуються працівники установи, підприємства чи організації, де працює підозрюваний; працівники підприємств-контрагентів, близькі знайомі, родичі та друзі підозрюваного й інші особи, яким відомі обставини, що мають значення для кримінального провадження.

Під час допиту працівників підприємства (установи), де працює підозрюваний, з'ясовуються такі питання: яким є порядок здійснення відповідної діяльності та якими є функції свідка та інших осіб під час її проведення,

обставини конкретних операцій, про які факти порушень відомо свідку та якими є їхні обставини, яким чином йому стало відомо про ці порушення, у яких документах вони відображені, кому ще відомо про порушення; що, на думку свідка, сприяло зловживанням і яких заходів доцільно вжити для їх недопущення в майбутньому, як свідок може охарактеризувати особистість підозрюваного. На ситуацію допиту значною мірою впливає така обставина, як можливість порушення самим свідком своїх обов'язків, неналежного ставлення до них тощо. Характерним є намагання приховати таку інформацію, що може ускладнити допит.

Працівники підприємств-контрагентів допитуються з метою з'ясування обставин укладання та виконання відповідних угод. При цьому необхідно звертати увагу й на те, які саме особи діяли від імені контрагента (вели переговори, підписували документи, одержували гроші тощо).

Родичі, близькі, друзі та сусіди підозрюваного допитуються головним чином щодо обставин, які характеризують матеріальне становище, спосіб життя та особистість останнього.

Обираючи тактику допиту свідків, слід ураховувати особисті стосунки свідка з підозрюваним (нейтральні, дружні, ворожі), можливість перебування свідка під тиском з боку підозрюваного, його співучасників або корумпованих чиновників.

Допит підозрюваних. Підготовка до допиту підозрюваних обов'язково має передбачати вивчення слідчим особливостей господарської діяльності підприємства, установи чи організації, службових повноважень допитуваного та наявних даних про його особистість. Також необхідно заздалегідь підібрати документи, що будуть пред'являтися допитуваному, зробити закладки у матеріалах кримінального провадження та скласти письмовий план допиту.

Тактичні прийоми допиту або їх комбінації обираються залежно від ситуації цієї слідчої дії. Так, у безконфліктній ситуації (коли допитуваний бажає давати правдиві й повні показання) головним завданням допиту є одержання максимального повних показань. Труднощі можуть бути зумовлені природним забуванням певних обставин, їх неправильним сприйняттям з об'єктивних або суб'єктивних причин. Тактичні прийоми, що застосовуються у цій ситуації, мають бути спрямовані на встановлення психологічного контакту, актуалізацію у пам'яті забутого тощо. Це можуть бути такі прийоми: відновлення у пам'яті певних обставин (звернення до суміжних фактів, пропонування намалювати схему події), деталізація свідчень, стимулювання позитивних якостей особи тощо. Треба з'ясувати такі обставини: ставлення допитуваного до виявлених порушень, розміру заподіяної шкоди, яким чином здійснювалась підготовка до злочину, якими були детальні обставини щодо прийомів та операцій з учинення та приховування злочину, куди збувалось привласнене майно, спрямовувались кошти тощо; хто, крім допитуваного,

і яким чином (ролі співучасників) брав участь у підготовці, вчиненні та приховуванні злочину; хто сприяв злочину і з яких причин, як розподілялись «прибутки» між співучасниками злочину, які недоліки у діяльності підприємства, установи, організації, окремих осіб або в нормативно-правовому регулюванні діяльності сприяли вчиненню злочину, яким є сімейне й матеріальне становище допитуваного, у яких відносинах він перебуває зі свідками, якими документами й ким можуть бути підтверджені надані свідчення.

У конфліктній ситуації, коли особа не бажає говорити правду, головне завдання слідчого полягає у викритті неправдивості показань і спонуканні до каяття та добровільного відшкодування заподіяних збитків (звичайно, за наявності доказів вини особи). Відповідно, *тактичними прийомами допиту* можуть бути такі:

- 1) пред'явлення доказів;
- 2) деталізація показань;
- 3) використання суперечностей у показаннях;
- 4) залучення спеціаліста (бухгалтера, технолога, інженера) до участі в допиті;
- 5) акцентуація позитивних якостей особи.

Слід урахувати, що для матеріально відповідальних і службових осіб суттєве значення мають доводи, підкріплені даними, зафіксованими в документах, тому найбільш дієвими є тактичні прийоми та комбінації, пов'язані з пред'явленням під час допиту документів-доказів.

Обшук, тимчасовий доступ до документів та їх вилучення. Завданнями зазначених дій і заходів є виявлення й вилучення документів і предметів, що мають значення для кримінального провадження. Обшуки проводяться, як правило, за місцем роботи та проживання підозрюваних, в інших приміщеннях, що їм належать, їхніх транспортних засобах, житлі та іншому володінні їхніх родичів. Під час затримання здійснюється особистий обшук.

Найбільш типовими об'єктами пошуку є документи, що мають значення для кримінального провадження, особливо ті, що містять сліди злочину (зокрема чорнові записи, неофіційні листи тощо), технічні засоби підrobлення документів (обладнання, бланки, печатки тощо), матеріальні цінності, гроші й документи, що підтверджують права власності на майно, предмети, вилучені з обігу, та поштово-телеграфна кореспонденція. Під час підготовки та проведення обшуку важливо пам'ятати про необхідність вилучення електронних носіїв інформації. Також слід урахувати, що матеріальні можливості підозрюваних нерідко дозволяють їм обладнувати складні тайники й придбавати на підставних осіб житло та інші приміщення для зберігання майна, здобутого злочинним шляхом. Тому до проведення обшуків доцільно залучати співробітників оперативних підрозділів, спеціалістів і допоміжний персонал.

Серед тактичних прийомів обшуку треба відзначити такі: 1) проведення одночасних обшуків у всіх співучасників; 2) проведення повторних обшуків; 3) одночасне проведення допиту підозрюваного одним слідчим та обшуку за його місцем роботи чи проживання іншим; 4) використання технічних засобів пошуку.

Так, проведення одночасних обшуків не дозволяє співучасникам знити або ретельно сховати докази. Повторний обшук застосовується, коли початковий не дав очікуваних результатів. Наприклад, підозрюваний М. зберігав здобуті злочинним шляхом цінності у своєї теці. Після того як у нього вдома був проведений обшук, дружина вирішила перенести це майно, вважаючи, що тепер обшук буде проведений у її матері. Повторний обшук дозволив знайти та вилучити важливі докази у справі.

В іншому випадку один слідчий проводив обшук за місцем проживання підозрюваного, а другий у цей час допитував його у себе в кабінеті. Після того як під час обшуку було знайдено цінності на горищі будинку, слідчий зателефонував і повідомив про це колегу. Останній сказав допитуваному, що у нього виявлено сховані цінності, не повідомивши, де та які саме. Підозрюваний, вважаючи, що знайшли все, розповів не лише про схованку на горищі, а і про інші тайники.

Тимчасовий доступ до майна як захід забезпечення кримінального провадження проводиться для одержання документів і предметів, місцезнаходження яких є точно відомим. Зокрема, цей захід проводиться в структурних підрозділах підприємства, установи чи організації, де було вчинено злочин, контролюючих органах, вищих установах, підприємствах-контрагентах, державних органах, що проводили реєстрацію суб'єкта господарювання, видавали ліцензії чи патенти, у банках, податкових органах, фондах, архівах та установах поштового зв'язку.

Під час планування зазначеного заходу доцільно складати письмовий перелік документів і предметів, з якими слід ознайомитись та які необхідно буде згодом вилучити за відповідним рішенням слідчого судді. У деяких випадках слід залучати до заходу спеціаліста-бухгалтера, який може надати слідчому допомогу у визначенні кола документів, які необхідно буде вилучити, виходячи зі специфіки ведення бухгалтерського обліку на цьому підприємстві, в установі чи організації.

Огляд. Огляд приміщень або ділянок місцевості проводиться, як правило, стосовно виробничих приміщень і місць, де проводились або мали проводитись відповідні роботи (будівництво, ремонт тощо), а також місць зберігання матеріальних цінностей, що були привласнені або розтрачені. Безпосередніми завданнями вказаних видів огляду у кримінальному провадженні за цією категорією злочинів найчастіше виступають перевірка стану відповідних приміщень і місцевості з точки зору можливості втрати майна з природних

причин, перевірка заяв про крадіжки майна сторонніми особами, перевірка дотримання технології виробництва, встановлення й фіксація стану приміщень чи місцевості, які мали зазнати змін унаслідок операцій, під час здійснення яких учинено злочин (збудовані, відремонтовані, засіяні тощо).

Огляд також проводиться стосовно документів, які мають ознаки підроблення. Підготовка до нього вимагає від слідчого ознайомитись з основними способами підроблення документів, запросити спеціаліста й визначити технічні засоби, що будуть застосовуватись під час огляду. У протоколі обов'язково вказуються ознаки, які індивідуалізують документ і можуть мати значення для кримінального провадження (ознаки внесення змін, підписання певною особою, вказані грошові суми тощо).

Призначення експертиз. Суттєву роль у доказуванні обставин привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем відіграють судові експертизи: технічна експертиза документів, почеркознавча, товарознавча та судово-економічна експертизи.

Технічна експертиза документів призначається з метою встановлення способу виготовлення документа та використаного обладнання, давності його виготовлення, наявності внесення змін, відновлення тексту документа тощо.

Почеркознавча експертиза вирішує питання про виконання підписів або рукописних записів певною особою. Призначати її треба навіть у ситуації, коли особа визнає факт виконання нею рукописного тексту чи підпису (в подальшому вона може відмовитися від такої заяви).

Товарознавча експертиза призначається для визначення найменування та характеристики товару (вид, сорт, артикул, наявність дефектів), умов зберігання та транспортування, їх впливу на товар, можливості й обсягів природної втрати, матеріалу, з якого виготовлено товар, його якості тощо.

Судово-економічна експертиза бухгалтерського обліку призначається для вирішення завдань, пов'язаних із дослідженням документів бухгалтерського обліку та звітності, зокрема для:

1) встановлення правильності та повноти застосованих ревізією методів і прийомів дослідження даних бухгалтерського обліку під час виконання поставлених перед нею завдань;

2) визначення документальної обґрунтованості операцій з одержання, зберігання та витрачання матеріальних цінностей і грошей, наявності їх нестачі або надлишків, періоду, місця їх утворення та розміру;

3) установлення правильності ведення в установі (на підприємстві) бухгалтерського обліку та звітності, його відповідності вимогам чинних нормативних актів;

4) з'ясування кола осіб, на яких покладено обов'язок забезпечити дотримання вимог нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку та контролю;

5) визначення недоліків в організації бухгалтерського обліку та контролю, що сприяли вчиненню порушень, заходів бухгалтерського порядку, які необхідно здійснити для усунення цих недоліків, та ін.

У складних випадках може призначатись комплексна судово-економічна експертиза, яка, крім дослідження документів бухгалтерського обліку, охоплює дослідження фінансово-кредитних операцій і фінансово-господарської діяльності підприємства. Дослідження документів про фінансово-кредитні операції дозволяють вирішити питання, пов'язані з визначенням правильності формування й використання фінансових ресурсів. Дослідження фінансово-господарської діяльності підприємства надає можливість вирішити питання правильності формування статутних фондів та ефективності господарської діяльності. У разі призначення судово-економічних експертиз слід уникати постановки правових запитань, які експерти вирішувати не вправі.

Під час досудового розслідування привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, учиненого в окремих сферах господарювання, залежно від обставин справи може виникати потреба у призначенні інших видів експертиз. Наприклад, для розслідування розкрадань у будівництві характерним є призначення будівельно-технічної експертизи, у виробництві – технологічної тощо.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які елементи містить криміналістична характеристика привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем та в чому полягають їх особливості?

2. Назвіть типові джерела інформації про злочин, укажіть, яким чином здійснюється перевірка матеріалів ревізії.

3. Визначте типові слідчі ситуації, характерні для початкового етапу розслідування, завдання й алгоритми дій слідчого.

4. Укажіть типові слідчі ситуації, характерні для наступного етапу розслідування, завдання й алгоритми дій слідчого.

5. Які організаційні та підготовчі дії має здійснювати слідчий під час розслідування, в чому полягає специфіка планування розслідування таких злочинів?

6. Які причини й умови сприяють учиненню привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем?

7. Які слідчі (розшукові) дії є найбільш характерними для розслідування зазначеного виду злочинів і в чому полягають їх особливості?

8. Які судові експертизи призначають під час досудового розслідування цього виду злочинів та які завдання вони вирішують?

Глава 29

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Злочини проти довкілля (екологічні злочини) – це передбачені кримінальним законом злочинні посягання на навколишнє природне середовище, що вчиняються службовими, спеціально уповноваженими особами, на яких покладено обов'язок дотримання встановлених екологічних правил, та іншими особами шляхом злочинної діяльності або бездіяльності, яка заподіяла шкоду довкіллю, спричинила загибель або захворювання людей, інші тяжкі наслідки або створила небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля (ст. 236–254 КК України).

З огляду на різноманітність екологічних злочинів і визначення особливостей розслідування доцільно їх криміналістично класифікувати. Підставою для класифікації є особливості механізму вчинення цих злочинів, що дозволяє виділити чотири їх групи:

- 1) злочини, що вчиняються шляхом незаконного корисливого вилучення природних об'єктів;
- 2) злочини, що вчиняються шляхом забруднення природних об'єктів;
- 3) злочини, що вчиняються шляхом знищення (пошкодження) природних об'єктів;
- 4) злочини, що вчиняються шляхом порушення встановлених правил екологічної безпеки.

1. Злочини, що вчиняються шляхом незаконного корисливого вилучення природних об'єктів, охоплюють незаконну порубку лісу (ст. 246 КК), незаконне полювання (ст. 248 КК), незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249 КК) і порушення правил охорони надр (ст. 240 КК). У криміналістичному аспекті вказані злочини спрямовано на відокремлення об'єктів рослинного чи тваринного світу або корисних копалин від їх природного середовища, захоплення та знищення їх як самостійних природних об'єктів. Це обумовлює особливості їх криміналістичної характеристики.

Предметом злочинного посягання досліджуваної групи екологічних злочинів є об'єкти рослинного й тваринного світу та корисні копалини, які вилучаються з корисливою метою. До об'єктів рослинного світу належать

сироростучі (живі) дерева й чагарники, що ростуть у лісах, захисних та інших лісових насадженнях, у заповідниках або на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду.

Об'єктами тваринного світу є дикі звірі та птахи, водні живі ресурси (риби різних видів на всіх стадіях свого розвитку), ракоподібні й голкошкірі водні безхребетні тварини (раки, краби, морські їжаки, морські зірки, змієхвістки, голонтурії), молюски (головонігі, черевонігі, двостулкові – мідії, кальмари, устриці тощо), промислові водні рослини та водорості, які використовуються для виготовлення продуктів харчування та медичних препаратів (наприклад, морська капуста), які охороняються законом і перебувають у стані природної волі або утримуються в напіввільних умовах (на штучно створених ізольованих ділянках) у межах мисливських угідь і можуть бути об'єктами полювання.

Під *корисними копалинами* розуміють природні мінеральні речовини органічного та неорганічного походження, які можуть використовуватися безпосередньо або після їх обробки. За призначенням вони поділяються на корисні копалини загальнодержавного та місцевого значення. Не є предметом посягання корисні копалини місцевого значення, які розглядаються як загальнопоширені (наприклад, гравій, галька, камінь будовий тощо). Найчастіше предметом незаконного видобування корисних копалин є вугілля, бурштин, камінь габро, граніт, мігматит, гнейс і пісок формувальний.

Обстановка вчинення злочинів визначається специфікою розташування предмета злочинного посягання. Так, незаконне видобування корисних копалин учиняється в регіонах, де є їх відповідні родовища. Вибір часу залежить від якостей предмета злочинного посягання, способу та місця скоєння злочину.

Більшість злочинів першої групи вчиняється в населених пунктах сільської місцевості або за їх межами, на окраїнах міста. Незаконне полювання й рибний промисел, як правило, вчиняються на значній території, що обумовлено використанням транспортних засобів (човнів тощо). Місцем учинення злочину є мисливські угіддя (ліс, поле, водойма, заповідники, заказники).

Способи незаконного корисливого вилучення природних об'єктів залежать, у першу чергу, від предмета злочинного посягання.

Типовими способами незаконної порубки лісу є такі:

- повне відокремлення дерева або чагарнику від кореня шляхом сплювання або зрубування;
- викорчовування деревостану з корінням;
- пошкодження дерева або чагарнику до стану припинення росту шляхом відокремлення основних гілок від стовбура;
- пошкодження дерев шляхом нанесення глибоких насічок на стовбурі.

Типовими способами незаконного полювання є такі:

- незаконне полювання з використанням зброї;
- незаконне полювання з використанням самоловів;
- незаконне полювання з використанням хімічних препаратів;
- незаконне полювання з використанням транспортних засобів.

Типовими способами незаконного зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом є такі:

- незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом із використанням промислового знаряддя лову;
- незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом із використанням любительських знарядь лову;
- незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом з використанням заборонених знарядь лову.

Типовими способами незаконного видобування корисних копалин є такі:

- незаконне видобування корисних копалин у відкритий спосіб (полягає у вилученні їх із верхніх пластів залягання – кар'єри, копальні тощо);
- незаконне видобування корисних копалин у підземний спосіб (полягає у вилученні їх з родовищ шляхом викачування, будівництва шахт, рудників тощо).

Типові сліди. У разі вчинення екологічних злочинів цієї групи найчастіше залишаються:

- сліди людини: сліди рук, ніг, зубів та особистих речей, сліди паління (недопалки, сірники) тощо;
- сліди транспортних засобів: коліс, опуклих частин, паливно-мастильних матеріалів тощо;
- сліди на об'єктах тваринного та рослинного світу: на трупах тварин і птахів, на виловлених водних ресурсах, зрубаних деревах тощо;
- сліди знарядь учинення злочину: сліди застосування зброї, вибухових механізмів, капканів, петель, рублячих чи ріжучих інструментів тощо.

Особа злочинця. Як показує слідчо-судова практика, більшість екологічних злочинів корисливої спрямованості вчиняється звичайними особами (групою осіб). Як правило, це чоловіки працездатного віку, які не мають постійного заробітку. Але поступово зростає і кількість таких злочинів, що вчиняються особами, на яких покладено обов'язок щодо охорони навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів (егерями, лісниками тощо).

2. Злочини, що вчиняються шляхом забруднення природних об'єктів, охоплюють забруднення або псування земель (ст. 239 КК), забруднення атмосферного повітря (ст. 241 КК), порушення правил охорони вод (ст. 242 КК) і забруднення моря (ст. 243 КК). Вони охоплюють дії та бездіяльність службових, спеціально уповноважених та інших осіб, унаслідок

яких водні об'єкти, землі або атмосферне повітря насичуються шкідливими речовинами.

Предметом злочинного забруднення є атмосферне повітря, водні об'єкти та землі. Їх особливістю є те що вони є об'єктом правового регулювання екологічного права, що під час розслідування вимагає посилань на відповідне екологічне законодавство.

Обстановка злочинних забруднень визначається територією місцезнаходження джерела забруднення. Забруднення природних об'єктів учиняється, як правило, у промислово розвинутих містах або селищах. На обстановку впливають рівень технічного обладнання й особливості технологічного процесу на підприємствах. Певний вплив чинять і природно-кліматичні умови місця скоєння злочину. *Час учинення злочину* залежить від технічних і технологічних характеристик джерела забруднення, режиму роботи підприємства та здійснення екологічного контролю. Як правило, викид шкідливих речовин відбувається під час закінчення виробничого циклу, але він може мати й випадковий характер (аварійний викид).

Способи вчинення злочинних забруднень. Забруднення атмосферного повітря відбувається шляхом викидання шкідливих речовин, забруднення водних об'єктів, моря, землі – шляхом скидання та поховання таких речовин. Поховання, на відміну від скидання, передбачає занурення у воду (море) або закопування в землю шкідливих речовин і матеріалів, попередньо поміщених у якусь ємність (контейнер, бочку тощо). Наслідками забруднення є негативні зміни якостей водних об'єктів, атмосферного повітря чи земель у результаті проникнення в них шкідливих речовин.

Джерелами забруднення атмосфери, як правило, є підприємства чорної та кольорової металургії, теплоелектростанції й підприємства хімічної промисловості. Забруднення водних об'єктів може здійснюватися стаціонарними та пересувними (наприклад, плавучими суднами) джерелами.

Типовими способами забруднення водних об'єктів стаціонарними джерелами в процесі основної виробничої діяльності є такі:

- систематичне скидання зовсім неочищених і не знешкоджених стічних вод або шкідливих речовин в атмосферу;
- залпове скидання неочищених і не знешкоджених стічних вод у водні об'єкти або залпове викидання шкідливих речовин в атмосферне повітря;
- аварійне скидання неочищених і не знешкоджених стічних вод у водні об'єкти або викидання шкідливих речовин в атмосферне повітря в результаті поломки технологічного устаткування чи систем очищення.

Причинами забруднень є відсутність на підприємствах очисних споруд або експлуатація недостатньо ефективних (несправних) систем очищення відходів виробництва, а також порушення правил складування, зберігання й поховання побутових і промислових відходів, хімічних добрив, отрутохімікатів тощо.

Типові сліди. Найчастіше сліди злочинного забруднення об'єктів природи проявляються у вигляді речовин, матеріалів і предметів, зберігання (переробка, використання) яких спеціально регламентується екологічним законодавством (радіоактивні, вибухові, отруйні, сильнодіючі речовини); у вигляді радіоактивного випромінювання; на тілі людини чи в організмі як наслідки негативного впливу екологічних злочинів; на об'єктах рослинного й тваринного світу, в атмосферному повітрі, водоймах, ґрунті, на об'єктах сільгоспвиробництва; в документах, у технологічному процесі, на механізмах та устаткуванні (зміна конструкції, ремонт тощо).

Особа злочинця. Злочини вчиняються, як правило, особами, на яких покладено функціональний обов'язок виконання природоохоронних правил. Ними є службові особи підприємств, установ чи організацій (директор, заступник директора, начальник цеху) та головні спеціалісти або спеціалісти підприємства, установи чи організації (головні інженери, інженери, начальники змін, майстри й інші особи, відповідальні за правильне ведення технологічного процесу та дотримання інших природоохоронних правил, установлених нормативними актами). Суб'єктами злочинів можуть бути й пересічні працівники підприємств, які працюють безпосередньо з потенційними забруднювачами на потенційних джерелах забруднення (працівники очисних споруд, агрегатів газоочищення та пиловловлення, водії транспортних засобів, що перевозять відходи виробництва, мінеральні добрива, отрутохімікати, нафтопродукти тощо).

Дії винних осіб полягають у порушенні відповідних правил, положень або посадових інструкцій:

1) службових осіб – у віддаванні незаконних розпоряджень чи дозволів або у вигляді бездіяльності;

2) працівників підприємств – у виконанні таких розпоряджень, указівок чи доручень, а також у самостійних діях, що зумовили забруднення водних об'єктів, атмосферного повітря або земель.

3. Злочини, що вчиняються шляхом знищення (пошкодження) природних об'єктів, охоплюють знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245 КК), порушення правил охорони рибних запасів під час проведення вибухових робіт (ст. 250 КК) і знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 КК). Ці злочини проявляються у діях чи бездіяльності певних осіб, внаслідок чого цінність окремих природних об'єктів зменшується або повністю втрачається, що обумовлює особливості їх криміналістичної характеристики.

Предметом злочинного знищення (пошкодження) об'єктів природи є лісові масиви, зелені насадження навколо населених пунктів, зелені насадження вздовж залізниць або інші такі насадження, риби та дикі водні тварини, які перебувають у стані природної свободи, території, взяті під охорону держави, й об'єкти природно-заповідного фонду.

Обстановка вчинення злочинів визначається специфікою розташування предмета злочинного посягання. Більшість злочинів цієї групи вчиняється в населених пунктах сільської місцевості або за їх межами, на окраїнах міста. Злочинне знищення (пошкодження) природних об'єктів спеціально уповноважені або інші особи вчиняють, як правило, під час виконання своїх функціональних трудових обов'язків.

Способи вчинення. Типовими способами злочинного знищення (пошкодження) лісових масивів, територій, узятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду є знищення лісових масивів і зелених насаджень шляхом підпалу чи пошкодження лісових масивів шляхом затоплення, знищення лісових масивів шляхом застосування отруйних речовин, знищення лісових масивів і зелених насаджень із використанням вибухових речовин, пошкодження територій, узятих під охорону держави, шляхом незаконного влаштування стоянок транспорту, будівництва або проведення геологорозвідувальних робіт.

Типовими способами знищення рибних запасів і диких водних тварин є їх знищення під час проведення будівельних робіт, під час проведення днопоглиблювальних і вибухових робіт, а також під час проведення інших видів робіт на землях водного фонду.

Типові сліди. Сліди досліджуваної групи злочинів охоплюють сліди людини, сліди засобів учинення злочину, сліди транспортних засобів, сліди в документах (інтелектуальні та матеріальні), сліди на механізмах та устаткуванні, сліди у вигляді радіоактивного випромінювання, сліди на природних об'єктах, в атмосферному повітрі, водоймах, ґрунті, на об'єктах сільгоспвиробництва тощо.

Особа злочинця. Досліджувані злочини вчиняють службові, спеціально уповноважені та інші особи. Серед *службових осіб* варто виділити керівників суб'єктів господарської діяльності та керівників заповідників і заказників (інших об'єктів природно-заповідного фонду). До *спеціально уповноважених* належать особи, які відповідають за проведення будівельних, днопоглиблювальних і вибухових робіт, видобування піску, гравію, прокладання кабелів, трубопроводів та інших комунікацій на землях водного фонду, особи, на яких покладено обов'язок уживати заходів щодо забезпечення режиму охорони об'єктів природно-заповідного фонду, тощо. Серед *інших осіб* варто виділити приватних підприємців, які порушують норми екологічного законодавства.

4. Злочини, що вчиняються шляхом порушення встановлених правил екологічної безпеки, охоплюють порушення правил екологічної безпеки (ст. 236 КК), нежиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237 КК), приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238 КК), порушення

законодавства про континентальний шельф України (ст. 244 КК), порушення законодавства про захист рослин (ст. 247 КК), порушення ветеринарних правил (ст. 251 КК), проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст. 253 КК) і безгосподарське використання земель (ст. 254 КК).

Безпосереднім **предметом екологічних злочинів цієї категорії** є певні правила, порушення яких спричинило загибель людей чи забруднення навколишнього середовища (атмосферного повітря, водних об'єктів, землі, об'єктів рослинного й тваринного світу, континентального шельфу України та його природних багатств) або перешкоджає своєчасній ліквідації таких наслідків.

Обстановка порушень правил екологічної безпеки визначається місцем і часом проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів тощо.

Способами злочинних порушень правил екологічної безпеки є такі:

- порушення порядку проведення екологічної експертизи під час проектування, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів;
- порушення встановлених правил екологічної безпеки під час проектування, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, експлуатації та ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів;
- порушення встановлених законом правил проведення відновлювальних робіт на території, що зазнала екологічного забруднення;
- порушення встановленого порядку надання відомостей про екологічний стан або захворюваність населення;
- порушення встановленого порядку використання, освоєння й охорони континентального шельфу України та його природних багатств;
- порушення встановлених правил захисту рослин;
- порушення встановлених ветеринарних правил;
- порушення встановлених правил використання земель.

Службові особи порушують **установлений порядок проведення екологічної експертизи** шляхом надання завідомо неправдивих відомостей про екологічні наслідки діяльності об'єкта екологічної експертизи, надання дозволів на спеціальне природокористування без позитивного висновку екологічної експертизи, надання дозволів на фінансування та реалізацію проектів і програм без позитивного висновку екологічної експертизи, ухилення від надання у відповідь на законну вимогу державних еколого-експертних органів необхідних відомостей і матеріалів, приховування або фальсифікації відомостей про наслідки екологічної експертизи, примушення експертів до надання хибного експертного висновку, ухилення від проведення державної екологічної експертизи у тих випадках, коли її проведення є обов'язковим.

Порушення порядку проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля здійснюється шляхом розроблення та задачі проектної документації замовнику службовою чи спеціально уповноваженою особою без обов'язкових інженерних систем захисту довкілля, введення (прийняття) в експлуатацію споруд без такого захисту.

Типовими способами порушення законодавства про континентальний шельф України є такі: порушення правил безпеки під час будівництва споруд та інших установок, порушення встановлених правил експлуатації споруд та інших установок, порушення встановлених правил дослідження, розвідування та розробки природних багатств на континентальному шельфі та порушення встановлених правил під час проведення інших робіт на континентальному шельфі.

Типовими способами порушень ветеринарних правил є виробництво заражених продуктів чи сировини тваринного походження, продаж заражених продуктів чи сировини тваринного походження, продаж хворих тварин, неповідомлення або несвоєчасне повідомлення органів державної ветеринарної медицини про виникнення захворюваності тварин і неперед'явлення тварин для проведення ветеринарного огляду, досліджень або щеплень.

Типовими способами порушення законодавства про захист рослин є ввезення в Україну засобів захисту рослин, що не пройшли державних випробувань і реєстрації, реалізація на території України засобів захисту рослин, що не пройшли державних випробувань і реєстрації, надмірне вживання пестицидів і використання заборонених хімічних речовин для знищення шкідників та збудників хвороб.

До способів безгосподарського використання земель належать використання земель не за цільовим призначенням, недбале ставлення до збереження іригаційних систем, порушення агротехнічних правил, непроведення протиерозійних і меліоративних заходів, незбереження захисних лісонасаджень, протиерозійних гідротехнічних споруд, невиконання заходів щодо ліквідації процесів засолення та заболочування ґрунтів, заростання кущами чи дрібнолісям сільськогосподарських угідь і запобігання їм, нездійснення зняття та зберігання родючого шару ґрунту підприємством під час виконання робіт (рекультивациі ділянок), непроведення терасування схилів, невиконання обов'язкових заходів щодо поліпшення ґрунтів та їх охорони від вітрової й водної ерозії, екологічно необґрунтоване використання у недопустимо великій кількості мінеральних добрив, пестицидів та інших хімічних препаратів і непроведення заходів щодо попередження селів, підтоплення, затоплення, висушування, ущільнення та іншого несприятливого впливу.

Типовими слідами порушення правил екологічної безпеки є такі:

– негативні зміни у довкіллі – сліди негативних змін властивостей вод, атмосферного повітря, земель та інших природних об'єктів (надр, корисних

копалин, континентального шельфу України); сліди негативних змін на територіях, узятих під охорону держави, та на об'єктах природно-заповідного фонду, сліди ураження тварин і рослин;

– негативні зміни стану здоров'я людини (тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження; захворювання чи загибель людей);

– наявність речовин та матеріалів, шкідливих для здоров'я людей і довкілля (вибухових, легкозаймистих та їдких речовин, радіоактивних і ядерних матеріалів, джерел іонізуючого випромінювання, відходів і вторинної сировини, мікробіологічних або інших біологічних агентів чи токсинів тощо);

– сліди у документах (проектній документації, звітах про екологічний стан місцевості, виробничій документації тощо);

– сліди у технологічному процесі, на механізмах та устаткуванні (зміна конструкції, ремонт тощо).

Особа злочинця. Серед осіб, що вчиняють злочинні порушення правил екологічної безпеки, виділяють три групи осіб.

Перша група охоплює: 1) службових осіб державних органів виконавчої влади (державних інспекторів з карантину рослин, службових осіб центральних органів виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів; службових осіб еколого-експертних підрозділів Міністерства екології та природних ресурсів України тощо); 2) службових осіб підприємств, установ, організацій (керівників господарств, архітекторів, керівників проектних бюро, відділів, інститутів; членів приймальних або ліквідаційних комісій підприємств, установ, організацій тощо).

Друга група охоплює: 1) осіб, які відповідають за експлуатацію технологічних установок або інших джерел небезпеки; 2) представників підприємств, установ чи організацій, уповноважених надавати технічні умови щодо інженерного забезпечення об'єкта архітектури, й осіб, які розробляють робочу документацію для будівництва, тощо.

Третя група охоплює орендарів і власників земельних ділянок.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Повідомлення про екологічні злочини та первинні матеріали (дані перевірок) надходять, як правило, від органів екологічного контролю. Ними можуть бути: 1) супровідний лист, у якому стисло викладено зміст виявленого порушення й указано, вимоги якого нормативного акта порушено (конкретні статті); 2) акти перевірки дотримання норм екологічного законодавства, протокол про адміністративне правопорушення та інші документи, в яких зафіксовано факти порушення законодавства про охорону навколишнього

природного середовища; 3) акти попередніх перевірок додержання норм природоохоронного законодавства; 4) письмові пояснення правопорушників; 5) довідки фахівців про вид незаконно вилучених природних ресурсів, результати аналізів лабораторного дослідження забрудненого природного об'єкта тощо; 6) постанови про призупинення чи припинення робіт або експлуатації об'єкта; 7) довідка про розмір заподіяної шкоди; 8) довідка про зберігання речей і предметів, які були знаряддям злочину; 9) копії відомчих інструкцій і наказів чи виписки з них, що стосуються допущених порушень.

Послідовність першочергових слідчих (розшукових) дій у разі розслідування злочинів, які вчиняються шляхом незаконного корисливого вилучення природних об'єктів, залежить від ситуацій, що трапляються на початковому етапі розслідування.

Ситуація 1. *Кримінальне провадження відкрито за матеріалами про незаконне корисливе вилучення природних об'єктів стосовно встановленої особи (яка була затримана з речовими доказами).* Завдання розслідування – пошук та одержання інформації про механізм учинення злочину, встановлення всіх епізодів злочинної діяльності та розшук раніше незаконно добутих природних ресурсів.

У зазначеній ситуації проводяться такі слідчі (розшукові) дії: огляд місця події, огляд вилучених у підозрюваного предметів злочинного посягання (зрубаних дерев, незаконно добутих диких звірів, виловленої риби, видобутих корисних копалин), вилучення й огляд знарядь злочину (бензопили, сітки, лопати, кирки, спеціальної техніки залежно від предмета злочинного посягання та способу вчинення злочину), допит підозрюваного (кожного із членів групи), огляд приміщень (місцевостей), де зберігаються незаконно добуті природні ресурси, та транспортних засобів, на яких перевозилися незаконно добуті природні ресурси, обшуки за місцем проживання (роботи) злочинця з метою пошуку предметів браконьєрства та засобів учинення злочину тощо й призначення експертиз (трасологічних, балістичних, біологічних, хімічних та ін.). У порядку ст. 40 КПК України слідчому доцільно дати окреме доручення оперативним підрозділам з метою встановлення можливих місць зберігання незаконно добутих природних ресурсів та очевидців незаконного добування природних ресурсів чи їх збуту.

Ситуація 2. *Кримінальне провадження відкрито за матеріалами про незаконне корисливе вилучення природних об'єктів, учинене невідомою особою.* У цій ситуації порівняно з попередньою додатковим завданням розслідування є одержання інформації про осіб, що вчинили злочин, їх розшук та затримання. Звісно, ця обставина суттєво впливає на проведення вище названих початкових слідчих (розшукових) дій.

Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування злочинів, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря, водних об'єктів або

земель, залежать від характеру повідомлення й повноти даних, що послужили підставою для відкриття кримінального провадження, настання шкідливих наслідків і початку розслідування, цілісності слідів забруднення й обстановки місця події, даних про механізм і джерело забруднення та наявності свідків.

Ситуація 1. Кримінальне провадження відкрито за матеріалами про забруднення атмосферного повітря (водних об'єктів чи земель) і встановлено місце та джерело забруднення й відповідальну особу. Завдання розслідування – пошук та одержання інформації про механізм учинення злочину, встановлення потерпілих та обсягів шкідливих наслідків, що настали в результаті вчинення злочину, збирання й перевірка доказів винності встановленої особи.

У цій ситуації проводяться такі слідчі (розшукові) дії: огляд місця події, допит свідків, допит потерпілих, виїмка й огляд документів, які підтверджують факти загибелі рибних запасів, знищення сільськогосподарських культур тощо, призначення судових експертиз (судово-медичних, судово-хімічних, судово-іхтіологічних, судово-агротехнічних та ін.) і допит підозрюваного.

Ситуація 2. Кримінальне провадження відкрито за матеріалами про забруднення атмосферного повітря (водних об'єктів чи земель), але джерело забруднення та відповідальну особу не встановлено. У цій ситуації додатковим завданням розслідування є одержання інформації про джерело забруднення та відповідальну за це особу, а також про механізм учинення злочину, що відображається на проведенні вищезазначених слідчих (розшукових) дій.

Типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування злочинного знищення (пошкодження) об'єктів природи (лісових масивів, рибних запасів, територій, узятих під охорону держави, й об'єктів природно-заповідного фонду) є такі.

Ситуація 1. Кримінальне провадження відкрито за матеріалами про злочинне знищення (пошкодження) об'єктів природи встановленою особою. Завдання розслідування – встановлення механізму вчинення злочину, всіх епізодів злочинної діяльності та шкідливих наслідків злочинної діяльності.

Алгоритм початкового етапу розслідування може складатися з таких дій: огляд місця події, слідчий огляд вилучених у підозрюваного знарядь злочину, судово-медична експертиза підозрюваного, допит підозрюваного, допит свідків і призначення судових експертиз (лісотехнічної, трасологічної, цілого за частинами, біологічної, хімічної та ін.).

Ситуація 2. Кримінальне провадження відкрито за матеріалами про злочинне знищення (пошкодження) об'єктів природи не встановленою особою. Завдання розслідування – пошук та одержання інформації про особу підозрюваного, встановлення механізму та наслідків злочину. Проводяться слідчі (розшукові) дії, характерні для попередньої ситуації, але з урахуванням завдання щодо встановлення особи підозрюваного.

Типовими ситуаціями початкового етапу розслідування злочинів, учинених шляхом порушення встановлених правил екологічної безпеки, є такі.

Ситуація 1. Кримінальне провадження відкрито за матеріалами про злочинне порушення правил екологічної безпеки встановленою особою. Завдання розслідування в цьому разі полягають в одержанні інформації про механізм і наслідки вчиненого злочину, встановленні всіх епізодів порушень правил екологічної безпеки, потерпілих осіб і розміру заподіяної шкоди та в збиранні й перевірці доказів винності встановленої особи. Для цього здійснюються такі дії: огляд місця події, огляд транспортних засобів, огляд вилучених знарядь злочину, допит підозрюваного, виїмка й огляд документів, допит свідків і призначення судових експертиз (екологічних, хімічних, ветеринарних, будівельно-технічних тощо).

Ситуація 2. Кримінальне провадження відкрито за матеріалами про злочинне порушення встановлених правил екологічної безпеки нествореною особою. У цій ситуації, крім перелічених для попередньої, вирішується завдання встановлення винної особи, що відображається на проведенні певних слідчих (розшукових) дій.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Початковий етап розслідування екологічних злочинів завершується встановленням особи, щодо якої є достатні підстави для висунення підозри у вчиненні протиправних дій (докази). Наступний етап характеризується вирішенням завдань, спрямованих на перевірку та розширення доказової бази щодо винуватості особи. На ньому можуть скластися такі ситуації.

Ситуація 1. Підозрюваний визнає себе винним у вчиненні екологічного злочину у повному обсязі висуненої підозри. У цій ситуації слідчий спрямовує зусилля на деталізацію обставин учинення злочинних дій (під час допиту підозрюваного) та перевірку одержаних показань іншими джерелами доказів (документами, висновками експертиз тощо).

Ситуація 2. Підозрюваний визнає себе винним у вчиненні екологічного злочину частково. У цій ситуації слідчий на підставі аналізу свідчень підозрюваного висуває версії з кожного пункту як визнання вини, так і її заперечення. Із метою перевірки версій проводяться допити свідків, які раніше не були допитані, одночасні допити двох чи більше вже допитаних осіб та інші слідчі (розшукові) дії.

Ситуація 3. Підозрюваний не визнає себе винним у вчиненні екологічного злочину. Як правило, підозрюваний, заперечуючи свою вину, посилається на алібі або на те, що його дії були вчинені через виробничу необхідність

тощо. В указаній ситуації перевіряються версії щодо місця перебування підозрюваного, правомірності його дій за конкретних обставин тощо. Проводяться додаткові обшуки, виїмки документів, судові експертизи, допити свідків, одночасні допити двох чи більше вже допитаних осіб та інші слідчі (розшукові) дії.

Однією з умов ефективного розслідування екологічних злочинів є організація взаємодії слідчих із працівниками оперативно-розшукових і природоохоронних органів. Аналіз практики розслідування таких злочинів свідчить, що нагальна необхідність у взаємодії слідчого з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ найчастіше виникає під час: 1) розшуку злочинця та його затримання; 2) установлення можливих свідків; 3) організації перевірки висунених версій. Під час розслідування екологічних злочинів застосовуються такі форми взаємодії слідчого з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ, як спільний виїзд на місце події, сумісні планування й організація окремих тактичних операцій.

Під час розслідування окремих екологічних злочинів слідчий залежно від виду такого злочину взаємодіє зі службовими особами спеціально уповноважених органів державного управління в галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів – органів Державної екологічної інспекції Міністерства екології та природних ресурсів України, органів Державного агентства лісових ресурсів України, органів Державного агентства водних ресурсів України, органів Державного агентства рибного господарства України, органів Державної санітарно-епідеміологічної служби України, органів Міністерства охорони здоров'я України, органів Державного агентства земельних ресурсів України, органів Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України тощо. Найчастіше взаємодія слідчого з указаними державними органами здійснюється у формі консультацій і залучення відповідних фахівців до участі у проведенні огляду місця події та призначенні судових експертиз.

Одним із завдань, яке вирішується на наступному етапі розслідування, є встановлення причин екологічних злочинів та умов, що сприяли їх учиненню (криміногенних факторів). Причини екологічних злочинів пов'язані з психологічними та соціальними особливостями злочинця. До них слід віднести правовий нігілізм, низький рівень екологічної культури, прагнення окремих осіб нехтувати екологічними нормативами заради досягнення зростання обсягів виробництва й отримання прибутку.

Ураховуючи специфіку екологічних злочинів до *суб'єктивних умов* їх учинення можна віднести такі фактори: низький рівень виховної роботи з особами, відповідальними за дотримання екологічних нормативів, негативне ставлення службових осіб і пересічних працівників до дотримання природоохоронного законодавства та спеціальних нормативів, їх необізнаність

щодо своїх обов'язків у галузі природоохоронного законодавства, недоліки в діяльності контролюючих і правоохоронних органів, які своєчасно не виявляють або не реагують на екологічні правопорушення та корумпованість державних природоохоронних органів.

До *об'єктивних умов*, що сприяють вчиненню екологічних злочинів, зокрема, належать такі фактори, як застарілість існуючих технологій виробництва, розвиток ринкових відносин, коли окремі представники бізнесу зневажають екологічні вимоги (більшість підприємців занижує обсяги виробництва і як наслідок – обсяги викидів у навколишнє природне середовище), прорахунки у політиці соціального захисту (втративши легальні джерела існування у результаті економічних реформ, певна частина населення знайшла вихід у браконьєрській діяльності), недосконалість чинного законодавства (велика кількість бланкетних норм, невідповідність між різними правовими актами та нормами, відсутність механізму їх реалізації тощо), низький рівень взаємодії правоохоронних та природоохоронних органів щодо спільного запобігання злочинам, їх припинення та розслідування, недооцінювання суспільної небезпечності екологічних правопорушень, недосконалість системи державних органів спеціального управління в галузі охорони навколишнього природного середовища, недоліки у застосуванні кримінального законодавства (призначення м'яких покарань злісним порушникам, не в усіх необхідних випадках конфіскація знаряддя злочину та відшкодування заподіяних збитків).

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Огляд місця події. Особливість огляду місця події екологічних злочинів полягає в тому, що слідчий залежно від виду вказаних злочинів може проводити не один, а кілька оглядів різних місць події. Так, у разі розслідування забруднень водоймищ оглядається місце виявлення наслідків, а також виявлене місце поширення забруднення (джерело). У зв'язку з цим основними об'єктами слідчого огляду є ділянки, що зазнали забруднення (водойми, ріки, їхні береги, прилегла територія), об'єкти, приведені в непридатність унаслідок забруднення поверхневих або підземних вод чи водоносних горизонтів, очисні споруди, відстійники, водостоки, промислова територія (разом із приміщеннями), технічна документація й інші документи, місця поховання шкідливих речовин, транспортні засоби, призначені для вивозу промислових відходів, тощо. Зазначимо, що така класифікація об'єктів слідчого огляду є характерною для злочинного забруднення об'єктів природи.

Особливість слідчого огляду місця події екологічних злочинів полягає у тому, що він вимагає використання спеціальних знань. Головним завданням

підготовчого етапу є інформаційно-тактичне та матеріально-технічне забезпечення виїзду на місце події. До огляду місця події залучаються спеціалісти, які допоможуть визначити місце газопилових викидів і межі території, на якій осіли забруднюючі речовини. Залежно від виду екологічного злочину слідчий залучає маркшейдерів (фахівців у галузі геології), працівників Державної екологічної інспекції Міністерства екології та природних ресурсів, працівників санітарно-епідеміологічної служби (в разі забруднення атмосферного повітря), технологів (якщо огляду підлягають технологічні установки), ветеринарів (якщо огляду підлягають тварини), егерів, лісників тощо. Доцільним є використання науково-технічних засобів за участю відповідних спеціалістів – приладів для відібрання проб води, повітря чи ґрунту, дозиметрів тощо. Також доцільно використовувати засоби індивідуального захисту (спецодяг, взуття тощо).

Спочатку проводиться загальний огляд, який починається з визначення меж місця події й вирішення питання про послідовність огляду. Необхідно встановити, які об'єкти є на місці події, визначити їх взаємне розташування та взаємозв'язок з іншими елементами обстановки. Потім ретельно вивчаються виявлені сліди екологічних злочинів. Наприклад, у разі розслідування незаконного видобування корисних копалин слідчому доцільно розпочати огляд місця події з ділянки, на якій проводиться незаконне видобування корисних копалин, техніки та інших знарядь, за допомогою яких здійснювалося видобування.

Під час огляду місця події злочинних забруднень об'єктів природи виділяють центральний і периферійний вузли місця забруднення. *Центральний вузол* – це ділянка території (акваторії), де відбулася основна подія (наприклад, залповий викид) і де можна виявити її характерні наслідки. Тому слідчий залучає фахівців (екологів, іхтіологів тощо) і за їх участю ретельно оглядає джерела забруднення, а потім – прилеглу територію. *Периферійний вузол* може містити певні ділянки забрудненої землі чи водної поверхні. Це дозволить зробити висновок про розмір шкоди, заподіяної здоров'ю людей, рибним запасам тощо.

Під час огляду місця події необхідно встановити й зафіксувати суспільно-небезпечні наслідки забруднення, тобто наявність загиблої риби, тварин або птахів, знищення або пошкодження лісових насаджень, посівів тощо. Вони можуть бути виявлені відразу або через деякий проміжок часу. У ситуації, коли наслідки забруднення не були виявлені під час огляду місця події, слідчому доцільно провести повторний огляд. При цьому треба враховувати, що територія події під час повторного огляду може бути значно розширена у зв'язку з появою нових ділянок забруднення. Під час повторного огляду слідчий за участю спеціаліста встановлює ознаки, характерні для забруднення: наліт сторонніх речовин на стеблах, листі чи ґрунті, інтенсивність

забруднення (суцільне забруднення, густі або рідкі, великі або малі плями), його консистенцію (рідка, густа, тверда монолітна, порошкоподібна маса), ступінь прозорості води, температуру, наявність забруднюючих речовин тощо.

У разі огляду території підприємств необхідно звертати увагу на наявність або відсутність очисних споруд, установок і ємностей зберігання речовин, водночас треба з'ясувати їх вид, методи очистки, стан, справність, відповідність проекту й технологічному регламенту (дотримання часу перебування води у відстійнику, проектне навантаження, дозування та рівномірність подачі хлору тощо), наявність слідів ремонту, режим експлуатації (звичайний, аварійний) і відповідність фактичних показників роботи регламентним (температура газоповітряної суміші, вологість, швидкість руху).

Результати огляду місця події фіксуються у протоколі огляду місця події, в якому визначаються загальна характеристика місця події, його межі, стан, найменування та вид оглянутих об'єктів, спосіб незаконного видобування, забруднення природних об'єктів тощо, виявлені сліди на місці незаконного видобування корисних копалин, злочинного забруднення об'єктів природи тощо. До протоколу додаються фототаблиці та схеми чи креслення з позначенням ділянок незаконного видобування корисних копалин, забруднених ділянок, джерел забруднення, очисних споруд, напрямку розповсюдження забруднюючих речовин, місцезнаходження кожного пункту вилучення проб для проведення аналізів, часу, глибини (якщо відбираються проби води, ґрунту) та метеорологічних умов, за яких відбиралися проби.

Допити свідків. На початковому етапі розслідування екологічних злочинів однією з першочергових слідчих (розшукових) дій є допит свідків. Одержання інформації в процесі допиту свідків дозволяє встановити способи вчинення злочинів, викрити винних і виявити інші обставини, що мають значення для справи. З урахуванням обізнаності свідків про подію екологічного злочину можна виділити чотири групи свідків.

Перша група свідків – це працівники природоохоронних органів (інспектори Державної екологічної інспекції Міністерства екології та природних ресурсів України, працівники санітарно-епідеміологічної служби тощо). Шляхом їх допиту можна одержати криміналістично значущу інформацію про виявлені ними порушення екологічного законодавства, причини й умови, що сприяли вчиненню екологічного злочину, про те, від кого вони отримали інформацію про злочин, про обставини вчинення екологічного злочину та причетних до його вчинення осіб, про наслідки екологічного злочину тощо.

Друга група свідків – це очевидці злочинного забруднення об'єктів природи, незаконного корисливого вилучення природних ресурсів тощо. До цієї групи належать і свідки продажу чи переробки продуктів браконьєрства. У процесі допиту вказаних осіб слідчий з'ясовує, коли і за яких умов

вони були залучені до незаконного вилучення природних ресурсів, чи знайомі вони з особою, що їх найняла, що входило до їх обов'язків, якими були режим роботи, кількість найманих робітників та їх обов'язки, наявність і вид технічних засобів, що використовувалися для незаконного добування природних ресурсів, якими були шляхи збуту незаконно добутого, причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, коли, скільки і де ці особи купували незаконно добуті природні ресурси, якими були їх вид, якісні показники та вид розрахунку, чи знали свідки про незаконність добування цих ресурсів, як розпорядилися придбаним товаром, чи знайомі з особою, що реалізувала незаконно видобуті природні ресурси, та як можуть її охарактеризувати тощо.

Третю групу свідків становлять свідки – службові особи й інженерно-технічні працівники. Вони володіють криміналістично значущою інформацією про причини виходу з ладу очисних споруд чи їх неправильну експлуатацію, організацію звалищ у невстановлених місцях тощо. Під час їх допиту слідчий установлює ступінь оснащення виробництва очисними спорудами, режим їх експлуатації, його відповідність установленим нормам, чи відбувалися тимчасові відключення, яким є стан контролю за роботою очисних споруд тощо.

Четверту групу свідків становлять особи, які можуть характеризувати підозрюваного, спосіб його життя, зв'язки та поведінку на роботі й у побуті. У процесі допиту цих свідків слідчий з'ясує, чи знайомий свідок з обвинуваченим, якщо так – за яких обставин вони познайомилися, як він може охарактеризувати підозрюваного (обвинуваченого).

Під час підготовки до допиту слідчий на підставі вивчення матеріалів складає план допиту, формулює відповідні запитання й прогнозує тактичні прийоми допиту. Однією з важливих тактичних рекомендацій стосовно підготовки слідчого до допиту свідків є ознайомлення його із законодавчими та відомчими актами й іншими документами, що регулюють відносини у сфері довкілля. Це сприятиме досягненню цілеспрямованості та конкретності допиту й правильному оцінюванню одержаних показань.

Допит підозрюваного. Під час підготовки до допиту підозрюваних, що вчинили екологічний злочин у групі, важливо визначити черговість їх допиту та врахувати при цьому їх функції й особистісні якості кожного злочинця. У процесі допиту слід з'ясувати обставини, пов'язані з учиненням екологічного злочину. Так, на початку допиту підозрюваний допитується про обставини, що стали підставою для його затримання або обрання щодо нього запобіжного заходу. Під час допиту підозрюваного у вчиненні екологічного злочину з'ясовуються інформація про інших осіб, що брали участь у вчиненні злочину, про роль кожного із них, які оформлялися документи, якими були причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, тощо.

Під час допиту підозрюваного – члена злочинної групи (характерно для незаконного вилучення об'єктів природи) необхідно з'ясувати такі обставини: склад злочинної групи, функції її учасників, хто є організатором і виконавцями, протягом якого часу функціонувала злочинна група, коли кожен з учасників ввійшов до складу кримінального колективу й скільки часу перебував у ньому, чи існували зв'язки з корумпованими працівниками органів влади та управління і в чому вони проявлялися, хто вибирав об'єкт злочинного посягання та розробляв план учинення злочинів і здійснював підготовчі дії, зокрема розподіляв ролі, в чому конкретно полягав план підготовки до вчинення злочину, ким і як вивчалася обстановка вчинення злочину тощо.

Тактика допиту залежить від ситуації, що склалася. У ситуації, коли підозрюваний визнає себе винним, слідчому треба встановити місце вчинення злочину, час, протягом якого тривала злочинна діяльність, спосіб незаконного корисливого вилучення природних ресурсів (злочинного забруднення об'єктів природи, злочинного знищення чи пошкодження природних об'єктів, порушення встановлених правил екологічної безпеки), чи були в учиненні злочину співучасники та яким був розподіл ролей поміж ними, яких заходів було вжито з метою приховання слідів злочинної діяльності тощо.

У ситуаціях, коли підозрюваний не визнає своєї вини, слідчому доцільно за наявності належних підстав використовувати такі тактичні прийоми: пред'явлення речових доказів, оголошення показань свідків, оголошення результатів окремих слідчих (розшукових) дій, деталізація свідчень підозрюваного (продумати всі свої показання підозрюваний не може), проведення повторних допитів щодо тих самих обставин.

Під час розслідування злочинів про забруднення навколишнього природного середовища з метою викриття винних слід використовувати під час допиту вилучені й оглянуті документи (посадові інструкції, накази тощо) та показання свідків.

Призначення експертиз. Вид експертизи визначається видом екологічного злочину та характером завдань, які треба вирішити. Під час розслідування екологічних злочинів зазвичай призначаються такі групи експертиз: 1) екологічна експертиза; 2) експертизи екологічної спрямованості; 3) технічні експертизи; 4) криміналістичні експертизи.

Екологічна експертиза призначається для встановлення таких обставин злочину: фактів забруднення навколишнього природного середовища, безпосередніх причин забруднення, характеру та розміру завданої шкоди, доцільності профілактичних заходів. Слід зазначити, що ця експертиза, як правило, має комплексний характер і проводиться екологами, хіміками, біологами, судовими медиками та іншими фахівцями.

Експертизи екологічної спрямованості: дендрологічна (визначає породи дерев тощо), орнітологічна (об'єктом дослідження є птахи), зоологічна (досліджуються об'єкти тваринного походження), іхтіологічна (досліджуються риби різних видів), ентомологічна (об'єктом дослідження є комахи), судово-геологічна (встановлює вид корисних копалин), водогосподарська (встановлює розмір шкоди в разі забруднення водних об'єктів), судово-ветеринарна (встановлює причини загибелі чи захворювання тварин), санітарно-гігієнічна (встановлює причини забруднення атмосферного повітря), гідрометеорологічна та рибогосподарська.

До *технічних експертиз* належать агротехнічні, що призначаються у випадках забруднення водойм стоками сільськогосподарського виробництва (отрутохімікатами, добривами); зоотехнічні, які встановлюють причини та ступінь псування кормів для тварин, те, які зоотехнічні правила були порушені під час виконання певних робіт щодо догляду за тваринами; лісо-технічні, будівельно-технічні, що встановлюють причини аварій у будівництві очисних споруд тощо; пожежо-технічні, судово-технологічні, які встановлюють порушення технології виробництва, та ін.

Криміналістичні експертизи: дактилоскопічна, трасологічна (за слідами взуття, використання знарядь вилучення природних ресурсів – інструментів, технологічних установок обробки чи переробки), почеркознавча, технічна експертиза документів (за слідами підробки в документах) та ін.

Під час розслідування екологічних злочинів можуть призначатися також інші експертизи, зокрема судово-медична експертиза для встановлення причини захворювання або загибелі людей, експертизи для дослідження фізичних чи хімічних властивостей предметів або речовин промислового виробництва (хімічні, радіологічні тощо).

Проведення експертиз може доручатися як державним експертним установам, так і фахівцям науково-дослідних інститутів, державної санітарно-епідеміологічної служби, органів рибоохорони тощо.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Сутність екологічних злочинів та їх криміналістична класифікація.
2. Визначте особливості криміналістичної характеристики екологічних злочинів.
3. Які типові сліди екологічних злочинів є джерелами доказів?
4. На підставі яких первинних матеріалів про екологічний злочин відкривається кримінальне провадження?
5. Назвіть ситуації, типові для початкового етапу розслідування екологічних злочинів.

6. Якими обставинами визначаються особливості розслідування екологічних злочинів на наступному етапі?

7. У чому полягають особливості огляду місця події під час розслідування екологічних злочинів?

8. Які різновиди експертиз призначаються під час розслідування екологічних злочинів?

9. Які особливості має допит підозрюваних під час розслідування екологічних злочинів?

10. У чому полягає профілактична діяльність слідчого під час розслідування екологічних злочинів?

Глава 30

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ БЕЗПЕКИ РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОРУШЕННЯМ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ

У розділі XI КК України «Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту» міститься 16 статей, якими передбачається кримінальна відповідальність за різноманітні злочинні діяння в указаній сфері. Найбільш поширеними й небезпечними з них є порушення правил дорожнього руху та експлуатації транспорту, які пов'язуються з *дорожньо-транспортною пригодою (ДТП) з тяжкими наслідками* (ст. 286, 287, 288, 291 КК України).

Відповідно до п. 1.10 Правил дорожнього руху, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 р. № 1306, дорожньо-транспортна пригода – це подія, що сталася під час руху транспортного засобу, внаслідок якої загинули або поранені люди чи завдані матеріальні збитки. Причиною ДТП може бути порушення правил як водієм транспортного засобу, так і іншими суб'єктами:

1) порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України), – суб'єктом злочину є водій транспортного засобу;

2) випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації (ст. 287 КК України) – суб'єктом злочину є службова особа підприємства (організації чи установи), до функціональних обов'язків якої входить здійснення контролю за технічним станом транспортних засобів або їх експлуатацією, суб'єктом злочину може бути й особа, яка передає керування транспортним засобом особі, що не має права на управління ним;

3) порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення дорожнього руху (ст. 288 КК України), – суб'єктом злочину є службова особа підприємства (організації чи установи), відповідальна за будівництво, реконструкцію, ремонт чи утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, інших дорожніх споруд, або особа, яка виконує такі роботи;

4) порушення чинних на транспорті правил, які спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки (ст. 291 КК України): у разі порушення правил

дорожнього руху іншими учасниками, крім водія транспортного засобу, суб'єктами можуть бути велосипедисти, пішоходи, пасажери та погоничі худоби; в разі порушення правил, норм і стандартів виготовлення, переобладнання та ремонту транспортних засобів, суб'єктами можуть бути працівники підприємств, на яких виготовляють транспортні засоби, та працівники спеціалізованих ремонтних підприємств і станцій технічного обслуговування.

Особливістю цих злочинів є те, що їх *об'єктивна сторона* полягає в порушенні певних правил, які перебувають у причинно-наслідковому зв'язку з дорожньо-транспортною пригодою із заподіянням потерпілому тілесних ушкоджень середньої тяжкості або більш тяжких наслідків. Тому у кримінальних провадженнях цієї категорії початковим безпосереднім об'єктом дослідження виступає *механізм ДТП*. У літературі традиційно до криміналістичної характеристики злочинів цієї категорії належить така класифікація ДТП за його механізмом:

– *зіткнення* – пригода, в якій транспортні засоби зіштовхнулись між собою, або з рухомим складом залізничних доріг (зустрічні, попутні, бокові, задні);

– *перекидання* – дорожньо-транспортні пригоди, за яких транспортний засіб, що рухається, втратив стійкість і перекинувся;

– *наїзд на нерухому перешкоду* – пригода, за якої транспортний засіб наїхав або вдарився в нерухомий предмет (опора моста, стовп, дерево, огороження, нерухомий транспортний засіб тощо);

– *наїзд на пішохода* – пригода, за якої транспортний засіб наїхав на людину чи вона сама наштовхнулась на транспортний засіб, що рухався;

– *наїзд на велосипедиста* – дорожньо-транспортна пригода, за якої транспортний засіб під час руху контактує з велосипедистом;

– *наїзд на гужовий транспорт* – ДТП, за якої механічний транспортний засіб під час руху контактує із запряженою твариною чи повозкою;

– *наїзд на тварин* – дорожньо-транспортні пригоди, за яких транспортний засіб контактує під час руху з дикими чи домашніми тваринами;

– *падіння вантажу*, що перевозиться транспортним засобом або відділення його частини (наприклад, колеса);

– *випадання пасажира* з транспортного засобу.

У наведеній класифікації ДТП акцент робиться на характері руху транспортного засобу та наслідках, що є важливим для розуміння сутності розслідуваної події. Але здається, що більш інформативним підґрунтям для побудови криміналістичної характеристики зазначених злочинів є механізм ДТП як динамічної системи взаємодій елементів дорожнього руху, представлених у формулі «*водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище*». Під час дорожнього руху постійно змінюється складна картина взаємодії вказаних елементів (ланок) системи, а ДТП є наслідком збою

(розладнання) у вказаній системі, який стався з вини певних осіб, що порушили встановлені правила, і завданням кримінального провадження виступає встановлення суб'єкта, чиє протиправне діяння спричинило настання ДТП із тяжкими наслідками. Для цього треба дослідити всі елементи системи дорожнього руху.

Отже, механізм ДТП являє собою цілу систему тимчасових динамічних та інших зв'язків окремих чинників, що формують певні сліди на взаємодіючих об'єктах під час розвитку дорожньо-транспортної події: 1) водія транспортного засобу; 2) транспортного засобу; 3) дороги (стан дорожнього покриття, рельєф, наявність або відсутність дорожніх знаків тощо); 4) навколишнього середовища (інші транспортні засоби, пішоходи, погодні умови). Саме вказані елементи повинні виступати підставою для визначення елементів криміналістичної характеристики злочинів, передбачених ст. 286, 287, 288, 291 КК України.

1. Водій транспортного засобу як елемент криміналістичної характеристики злочинів. Водій є головним суб'єктом дорожнього руху та складовим елементом системи чинників ДТП, оскільки він керує механічним засобом, який являє собою джерело підвищеної небезпеки. Правилами дорожнього руху на нього покладаються численні обов'язки, зокрема перевіряти й забезпечувати технічно справний стан і комплектність транспортного засобу, стежити за правильністю розміщення та кріплення вантажу, не перевозити пасажирів, не пристебнутих ременями безпеки, бути уважним, стежити за дорожньою обстановкою, відповідно реагувати на її зміну тощо (п. 2.3.). За статистикою найчастіше ДТП виникають унаслідок порушень правил дорожнього руху саме водієм (ст. 286 КК України), тому елементами криміналістичної характеристики злочинів є типові відомості щодо: 1) особистості водіїв, які порушують правила дорожнього руху; 2) способів учинення злочинних порушень.

Відомості щодо особистості водіїв, які порушують правила дорожнього руху. Як свідчать багаторічні спостереження, 75–80 % дорожньо-транспортних злочинів учиняється саме водіями. Найчастіше винуватцями є малодосвідчені водії, які не вміють швидко та правильно оцінювати ситуацію, що виникла, прогнозувати її ускладнення й не мають достатніх навичок керування транспортним засобом. Суттєво впливають на ймовірність виникнення аварійної ситуації особистісні якості, притаманні людям певного віку. Практика свідчить, що молоді люди через свою самовпевненість часто схильні до невинуватого ризику. Спостерігається стабільна тенденція переважання серед винних у ДТП осіб вікової категорії водіїв 18–24 років, що пояснюється зростанням кількості молодих людей, які отримують допуск до керування транспортними засобами. У низці випадків дії винуватців автотранспортних пригод обумовлюються особливостями їх психологічного

та фізичного стану (втомленість, хворобливий стан, стан алкогольного чи наркотичного сп'яніння), тому водії належать до тієї категорії працівників, стан здоров'я яких має контролюватися перед початком кожної робочої зміни й по її закінченню, оскільки їх робота вимагає підвищеної уваги й напруження. Регулярне проходження медичного огляду є обов'язковим для водіїв транспортних засобів у відповідності до Положення про медичний огляд кандидатів у водії та водіїв транспортних засобів, затвердженого спільним наказом МОЗ і МВС України від 31.01.2013 № 65/80.

Способи злочинних порушень правил дорожнього руху водієм транспортного засобу. Матеріали кримінальних проваджень свідчать, що найчастіше дорожньо-транспортні пригоди виникають через такі порушення правил водіями транспортних засобів: перевищення встановленої швидкості руху, виїзд на смугу зустрічного руху, недотримання безпечної дистанції руху, недотримання правил обгону, повороту чи рядності, недотримання сигналів світлофору, порушення правил проїзду перехресть, перевезення пасажирів у непристосованому для цього транспорті, неправильне завантаження й закріплення вантажу на автотранспорті, порушення правил руху на залізничних переїздах і виїзд на завідомо технічно несправному транспорті.

Саме такі порушення правил дорожнього руху водієм транспортного засобу і наводяться в криміналістичній літературі як **причини ДТП**. Але такий підхід є формальним, коли порушення правил дорожнього руху одним учасником автоматично оцінюється як причина ДТП, і цей учасник визнається винним у злочині, передбаченому ст. 286 КК України. Йдеться про одну з найпоширеніших правових помилок багатьох водіїв, в тому числі і досвідчених, а також працівників поліції. Проблема полягає у тому, що зовсім не обов'язково винуватцем аварії є водій, який порушив правила, наприклад виїхав на головну дорогу з другорядної. Якщо згодом буде встановлено, що він виїхав на головну дорогу перед автомобілем, що рухався цією дорогою, водій якого мав технічну можливість запобігти аварії, але не зробив цього, то винуватцем буде визнано саме водія автомобіля, що рухався головною дорогою (тим більше, якщо водій цього автомобіля перевищував швидкість). Так, у пункті 12.3. Правил дорожнього руху сказано, що у разі виникнення небезпеки для руху або перешкоди, яку водій об'єктивно спроможний виявити, він повинен негайно вжити заходів для зменшення швидкості аж до зупинки транспортного засобу або безпечного для інших учасників руху об'їзду перешкоди. У зв'язку з цим може виявитися, що винуватцем створення аварійної ситуації є один водій (наприклад, недосвідчений водій, який не розібрався в дорожній обстановці й виїхав на перехрестя на заборонний сигнал світлофора), а винуватцем аварії – інший водій, який від самого початку не порушував ніяких правил, але, маючи можливість, не зупинив свій автомобіль, коли це стало необхідно для запобігання ДТП.

2. Транспортний засіб як елемент криміналістичної характеристики злочинів. Згідно з приміткою до ст. 286 КК України під *транспортними засобами* розуміються всі види автомобілів, трактори та інші самохідні машини, трамваї і тролейбуси, а також мотоцикли та інші механічні транспортні засоби. Ця ланка в системі взаємодії «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище» відіграє суттєву роль у механізмі ДТП, адже її причиною може стати технічний стан транспортного засобу. Сучасний автомобіль, як і всі інші види механічного транспорту, являє собою складний комплекс різних агрегатів, механізмів і пристроїв, від узгодженої роботи яких залежать його важливі експлуатаційні властивості, зокрема стійкість, керованість, маневреність і динамічність. Характерною особливістю транспортних засобів є те, що вони не можуть повністю контролюватися людиною й тому визнаються джерелом підвищеної небезпеки, що обумовлює підвищені вимоги до їх використання. Отже, для аналізу механізму ДТП важливе значення має визначення технічного стану окремих вузлів та агрегатів транспортного засобу, наявності причинно-наслідкового зв'язку між виявленими несправностями та ДТП і відповідальності за це особи.

Відповідно до пункту 2.3 ПДР водій зобов'язаний перед виїздом перевірити й забезпечити технічно справний стан і комплектність транспортного засобу. Водій-власник автомобіля повністю відповідає за його технічний стан. У випадку, коли транспортний засіб не є власністю водія, а сам він є найманим працівником, суб'єктом злочину виступає також і службова особа підприємства (організації, установи), якій належить транспортний засіб, відповідальна за своїми функціональними обов'язками за технічний стан та експлуатацію транспортних засобів (ст. 287 КК України).

Існують такі *способи вчинення правопорушень*, що вчиняються згаданими службовими особами: непроведення обов'язкових технічних оглядів і регламентних ремонтних робіт, допуск до керування транспортним засобом осіб, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, тощо.

Слід зважати й на те, що незадовільний технічний стан транспортного засобу може зумовлюватись неякісним виготовленням окремих його деталей, вузлів чи механізмів, переобладнанням чи ремонтом транспортних засобів. У такому разі до відповідальності притягаються винні службові особи заводу-виробника або станції технічного обслуговування, які неякісно виконали ремонтні роботи чи обслуговування транспортного засобу, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ст. 291 КК України).

3. Дорога як елемент криміналістичної характеристики злочинів. У Правилах дорожнього руху України цей елемент позначається поняттям «дорожні умови». *Дорожні умови* – це сукупність факторів, що характеризують (з урахуванням пори року, періоду доби, атмосферних явищ, освітленості

дороги) видимість у напрямку руху, стан поверхні проїзної частини (чистота, рівність, шорсткість, зчеплення), а також її ширину, величину нахилів на спусках і підйомах, віражів і заокруглень, наявність тротуарів або узбіч, засобів організації дорожнього руху та їх стан (п. 1.10 ПДР).

Дорожні умови суттєво впливають на інші елементи динамічної системи «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище». Так, на ухвалення рішень і дії водія транспортного засобу впливають, зокрема, профіль дороги (нахил, підйом, радіус повороту тощо), кількість полос для руху, їх ширина, наявність дефектів дороги (підвищення, впадини, вибоїни, хвилястість) та ін. З урахуванням цих параметрів дороги водій повинен обирати швидкість руху та прийоми керування транспортним засобом, щоб мати гарантію безпечного пересування. Усе це повинен враховувати водій транспортного засобу в контексті ст. 286 КК України, де центральним є питання, чи мав він можливість уникнути ДТП і що зробив для того, щоб його уникнути. Але ДТП можуть ставатись не лише з вини водія транспортного засобу, вони можуть бути наслідком злочинних порушень, правил, норм і стандартів особами, відповідальними за будівництво, ремонт або утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів та інших дорожніх споруд, або особою, яка виконує такі роботи (ст. 288 КК України). Із недоліками стану дороги пов'язані і способи вчинення названих правопорушень службовими особами відповідних підприємств чи організацій: невідповідність дороги стандартам, що забезпечують безпечний рух; несвоєчасний та неякісний ремонт дорожнього полотна, відкриті каналізаційні люки на проїзній частині, відсутність огорожі, попереджувальних знаків тощо.

4. Навколишнє середовище як елемент криміналістичної характеристики злочинів. Навколишнє середовище відносно водія транспортного засобу складається з низки факторів, які створюють умови для його пересування. У термінології Правил дорожнього руху України навколишнє середовище позначається терміном «дорожня обстановка». *Дорожня обстановка* – це сукупність факторів, що характеризуються дорожніми умовами, наявністю перешкод на певній ділянці дороги, інтенсивністю та рівнем організації дорожнього руху (наявність дорожньої розмітки, дорожніх знаків, дорожнього обладнання, світлофорів та їх стан), які повинен враховувати водій під час вибору швидкості, смуги руху та прийомів керування транспортним засобом (п. 1.10 ПДР). Із цього визначення випливає, що дорожня обстановка являє собою комплекс різних факторів, які впливають на безпеку дорожнього руху. І водій зобов'язується бути уважним, стежити за дорожньою обстановкою й відповідним чином реагувати на її зміну (підп. «б» п. 2.3 ПДР).

Традиційним елементом криміналістичної характеристики злочинів цієї категорії визнаються *сліди ДТП*. Тут важливо враховувати, що спочатку

вчиняється злочин (порушуються певні правила дорожнього руху або експлуатації транспорту певним суб'єктом), а потім через це відбувається ДТП. Розслідування ж ведеться у зворотному напрямку – спочатку виявляються ДТП та його наслідки (сліди), визначаються його причини й установлюється особа, яка порушила певні правила, що призвело до настання суспільно-небезпечних наслідків. Тобто треба розрізнити дві події, які перебувають у причинно-наслідковому зв'язку: 1) порушення певною особою чинних правил, що забезпечують дорожній рух або експлуатацію транспорту; 2) дорожньо-транспортна пригода (яка є наслідком порушення певних правил). Отже, треба розрізнити *сліди (наслідки) ДТП* і *сліди порушень чинних правил, що визнаються злочинами* (ст. 286, 287, 288, 291 КК України), хоча вони і перебувають у взаємному зв'язку.

Сліди злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України). Ці сліди проаналізовано найбільш детально саме як сліди ДТП, класифіковані з виділенням трьох груп:

1) сліди на місці події, залишені транспортними засобами чи іншими об'єктами на дорожньому покритті чи на предметах навколишньої обстановки (сліди коліс, сліди ковзання частин транспортного засобу, осипи дрібних частинок, сліди потерпілих);

2) сліди та пошкодження на транспортних засобах, що виникли під час зіткнень, наїздів, переїздів або перекидань (ділянки деформації, сліди ковзання та дряпання, відбитки окремих деталей транспортного засобу, мікрочастинки тканини одягу й тіла потерпілих тощо);

3) сліди та пошкодження на тілі, одязі й взутті потерпілих, що виникли внаслідок удару під час наїзду, переміщення дорогою, переїзду колесами транспортного засобу, впливу частин транспортного засобу на людину⁵.

Сліди злочинного випуску в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації (ст. 287 КК України). Як уже зазначалося, суб'єктом цього злочину є службова особа підприємства (організації чи установи), до функціональних обов'язків якої входить здійснення контролю за технічним станом транспортних засобів або їх експлуатацією. Слідами (ознаками) вказаних дій, зокрема, виступають такі:

1) технічна несправність транспортного засобу, яка стала причиною ДТП;

2) факт надання дозволу чи віддання вказівки про здійснення поїздки на транспортному засобі, який мав технічну несправність, за якої його експлуатація заборонена (наказ, розпорядження, оформлення маршрутного листка);

⁵ Розслідування обставин дорожньо-транспортних пригод: метод. рек. / авт.-уклад.: С. О. Шевцов, К. В. Дубонос. Харків: Факт, 2003. С. 34.

3) інформація про те, що особа, яка надала дозвіл чи вказівку, мала такі повноваження (наказ про призначення на посаду, функціональні обов'язки);

4) дані про те, що уповноважена особа знала про технічну несправність, за якої його експлуатацію заборонено (акт технічного обстеження транспортного засобу, доповідна записка тощо).

Сліди злочинного порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення дорожнього руху (ст. 288 КК України). Суб'єктом цього злочину є службова особа, відповідальна за будівництво, реконструкцію, ремонт чи утримання шляхів, вулиць, залізничних переїздів або інших шляхових споруд, чи особа, яка виконує такі роботи. Слідами (ознаками) вказаних дій, зокрема, виступають такі:

1) дефекти дороги чи дорожніх споруд, які і стали причиною ДТП;

2) порушення вимог безпеки в проектній документації на будівництво (реконструкцію) дороги та дорожніх споруд;

3) порушення вимог безпеки в документації на виконання робіт (договори підряду, кошториси тощо);

4) порушення вимог безпеки, зафіксовані в інших документах (письмові звернення громадян, повідомлення у ЗМІ, повідомлення правоохоронних органів тощо).

Сліди злочинного порушення чинних на транспорті правил, що забезпечують рух (ст. 291 КК України). Як зазначалося, суб'єктами цього злочину є інші учасники дорожнього руху (пішоходи, велосипедисти, погоничі худоби). Слідами їх протиправних дій є вже розглянуті сліди ДТП. Але суб'єктами можуть бути й особи, відповідальні за порушення правил, норм і стандартів виготовлення, переобладнання, ремонту транспортних засобів (працівники підприємств, на яких виготовляють, переобладнують або ремонтують транспортні засоби). Слідами (ознаками) їх протиправних дій є факти встановлення на транспортному засобі завідомо неякісних (бракованих) вузлів та агрегатів, невиконання або неякісне виконання робіт із технічного обслуговування транспортного засобу з переданням його для експлуатації.

Підсумовуючи викладене, слід відзначити, що криміналістична характеристика злочинів проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, побудована на основі структурного аналізу системи «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище», надає найбільш ґрунтовне уявлення про механізм ДТП і можливих суб'єктів злочинів зазначеної категорії. Вона містить необхідні інформаційні підстави для побудови версій кримінально-правової кваліфікації наслідків ДТП, а отже і для чіткого визначення тактичних завдань розслідування.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Розслідування злочинів проти безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту відрізняється від розслідування інших злочинів, що обумовлюється низкою факторів. Ними є швидкоплинність ДТП, техногенний характер ДТП і складний її механізм, за що можуть бути відповідальними кілька різних суб'єктів (не лише учасники дорожнього руху, але й службові особи певних підприємств та організацій).

Первинна інформація про факт ДТП, як правило, надходить від підрозділів патрульної поліції, на яку відповідно до закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р. покладається функція регулювання дорожнього руху та здійснення контролю за дотриманням правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі (п. 11 ст. 23 Закону). Але кримінальне провадження може бути відкрите лише за наявності достовірної інформації про заподіяння потерпілому тілесних ушкоджень середньої тяжкості або настання більш тяжких наслідків. У первинному матеріалі підрозділу патрульної поліції слід зафіксувати місце, час, вид, обставини та наслідки ДТП, що відображається у протоколі про ДТП, схемі місця ДТП, поясненнях водіїв транспортних засобів і свідків та довідках про медичне освідчування.

Під час вирішення питання щодо кримінально-правової кваліфікації події слід виходити з того, що вона в окремих ситуаціях може бути проблематичною. Зокрема, нерідко буває так, що зразу неможливо встановити ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, завданих потерпілому внаслідок ДТП.

Наприклад, гр. Ф. близько 23 год. 50 хв., керуючи мотоциклом марки «ІЖ-Планета», що йому належить, рухався з пасажиркою Б. по автомобільній дорозі між с. Зелений Гай та с. Борівська Андріївка Борівського району Харківської області в напрямку с. Зелений Гай. При цьому Ф. не обрав безпечної швидкості для руху на вказаній місцевості з урахуванням дорожньої обстановки (чим порушив пункт 12.3 ПДР України) й допустив падіння мотоцикла. У результаті цього пасажирка мотоцикла Б. отримала подряпини на правій половині тулуба та кінцівок. Через три дні після ДТП у зв'язку з появою пухлини на стопі лівої ноги вона звернулася до районної лікарні, де було встановлено, що внаслідок цієї дорожньо-транспортної пригоди їй завдано тілесні ушкодження у вигляді закритого осколкового перелому кістки лівої стопи. Тому кримінальне провадження було розпочате лише на дванадцятий день після ДТП.

За наявності очевидних тяжких наслідків ДТП ще до відкриття кримінального провадження проводиться огляд місця події слідчо-оперативною групою (СОГ). Під час огляду керівник СОГ може доручити працівникам

патрульної поліції провести необхідні опитування свідків, ужити заходів щодо встановлення транспортного засобу, який зник із місця ДТП, і його розшуку. По закінченні огляду відомості про ДТП з ознаками кримінального характеру вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань, і розпочинається провадження, яке, як правило, доручається слідчому, який виїжджав на місце події та проводив його огляд.

Слід відзначити, що огляд місця ДТП у переважній більшості випадків не надає достатньої інформації, на підставі якої можна було б судити про винність конкретної особи – учасника дорожнього руху (водія транспортного засобу, потерпілого чи третіх осіб). Тому кримінальне провадження відкривається за фактом ДТП із тяжкими наслідками (тілесні ушкодження у потерпілих, загибель людей), як правило, за ст. 286 КК України, але не стосовно конкретної особи.

На початковому етапі розслідування виконується основна частина роботи щодо встановлення всіх обставин ДТП, які потім виступають підставою для ухвалення процесуальних рішень.

Установленню підлягають такі *обставини*: чи є ця подія дорожньо-транспортною, її вид; якою була дорожня обстановка в момент події (місце, час та ін.); які транспортні засоби були задіяні у події, їх технічний стан (як до події, так і після неї); які положення правил дорожнього руху чи експлуатації транспорту було порушено; якими є наслідки, що настали внаслідок порушення правил безпеки дорожнього руху; хто постраждав; якими є безпосередня причина ДТП, ступінь вини кожного учасника події (водія, працівника автотранспорту, пасажирів, пішохода та ін.); чи існує причинний зв'язок між допущеними порушеннями правил дорожнього руху або експлуатації транспорту й наслідками, що настали; які обставини сприяли злочину (недоліки в організації руху транспорту й пішоходів, неналежний контроль за випуском транспорту та водія на лінію тощо).

Зазначений перелік обставин орієнтує слідчого на збирання відомостей про ДТП, потрібних для відповіді на низку юридичних питань. Але практика показує, що не завжди обстановка ДТП, виявлена після прибуття СОГ на місце події, є наслідком саме ДТП, тому виявлені конкретні обставини обов'язково треба аналізувати в контексті таких загальних версій, які порізнено пояснюють виявлену обстановку:

- 1) порушення водієм транспортного засобу правил дорожнього руху (ПДР) – ст. 286 КК України;
- 2) порушення водієм правил експлуатації транспортних засобів – ст. 286 КК України;
- 3) грубе порушення пішоходами ПДР під час переходу вулиць в умовах, коли це заборонено правилами дорожнього руху (у невстановлених

місцях чи при забороняючому сигналі світлофора або регулювальника) – ст. 291 КК України;

4) грубе порушення ПДР погоничами худоби під час прогону тварин через дорогу – ст. 291 КК України;

5) технічна несправність окремих вузлів чи агрегатів транспортного засобу – ст. 287 КК України;

6) самогубство потерпілого (дуже рідко, але трапляються випадки, коли потерпілий сам кидається під колеса транспортного засобу, що може містити ознаки доведення до самогубства) – ст. 120 КК України;

7) випадковий збіг обставин, який не могли передбачити водій та інші учасники дорожнього руху;

8) умисне вбивство з використанням механічного транспортного засобу як знаряддя вбивства – ст. 115 КК України;

9) інсценування ДТП з метою приховання іншого більш тяжкого злочину (наприклад, убивства) – ст. 115, 116, 118, 119 КК України.

Після відкриття кримінального провадження встановлення обставин ДТП здійснюється шляхом проведення слідчих (розшукових) дій. Як правило, в підручниках їх проведення описується у певній послідовності: огляд місця події та транспортних засобів, допит водія, допит свідків, допит потерпілих, розшук транспортного засобу й затримання водія, експертизи та ін. Такий підхід дає загальне уявлення про зміст досудового розслідування у кримінальних провадженнях цієї категорії, але він не вказує на послідовність проведення слідчих дій, що значною мірою залежить від особливостей слідчої ситуації.

Можна визначити такі *типові слідчі ситуації* початкового етапу розслідування, які детермінують тактичні завдання й послідовність проведення слідчо-розшукових дій.

Ситуація 1. Кримінальне провадження відкрито за наявності *потерпілого, водія та транспортного засобу на місці ДТП*. Така ситуація, пов'язана із заподіянням потерпілому середньої тяжкості тілесних ушкоджень, зустрічається найчастіше. Головним тактичним завданням у ній є з'ясування всіх обставин ДТП, які виступають підґрунтям для встановлення винної особи та правильної кваліфікації її дій. Слід зазначити, що у такій ситуації ДТП часто виникають з вини потерпілих, які за різних обставин намагаються перекласти вину на водія транспортного засобу. Через це може виникнути проблемна ситуація з кваліфікацією за ст. 286 чи 291 КК України.

Наприклад, гр. О. в темну пору доби, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, управляв велосипедом, що йому належить, не обладнаним світловідбивачами і ліхтарем, на якому рухався по автошляху Лозова – Близнюки – Барвінкове в напрямку с. Червоне. При цьому О. перевозив на

велосипеді пасажир – свою дружину. У цей час позаду О. в попутному напрямку рухався автомобіль «Міцубісі-Протон» з увімкненим ближнім світлом фар під керуванням гр. П. Приблизно на 72 км указанного автошляху сталося зіткнення (передньої частини автомобіля «Міцубісі-Протон» із задньою частиною велосипеда). У результаті пасажиру велосипеда (дружині О.) відповідно до висновку судово-медичної експертизи було завдано середньої тяжкості тілесне ушкодження у вигляді закритого перелому зовнішньої щиколотки лівого гомілковостопного суглоба. Під час досудового розслідування та судового розгляду справи було встановлено, що ДТП сталося з вини гр. О., який, керуючи велосипедом у темну пору доби, порушив низку правил дорожнього руху (п. 1.5, п. 2.9 а, п. 6.2, п. 6.3, п. 6.7 д), і його дії були кваліфіковані за ст. 291 КК України. Будучи допитаний у судовому засіданні, О. свою вину визнав частково, тому що вважав, що в ДТП винен і водій автомобіля «Міцубісі-Протон» гр. П., який здійснив наїзд на велосипед.

У цій ситуації головне завдання розслідування на його початковому етапі (з'ясування обставин ДТП) можна розкласти на низку тактичних завдань, які вирішуються шляхом проведення таких окремих слідчо-розшукових дій чи їх комплексів:

- установлення механізму ДТП (вирішується комплексом слідчо-розшукових дій, як-то: огляд місця події, допити учасників ДТП і свідків, проведення криміналістичних експертиз, слідчого експерименту тощо);
- виявлення свідків-очевидців ДТП (проведення оперативно-розшукових заходів);
- визначення фізіологічного стану водія транспортного засобу (проведення медичного освідування та судово-наркологічної експертизи);
- установлення ступеню тяжкості тілесних ушкоджень у потерпілого (проведення судово-медичної експертизи);
- визначення технічного стану транспортного засобу (огляд транспортного засобу, проведення автотехнічної експертизи).

Ситуація 2. *Кримінальне провадження відкрито за наявності потерпілого (трупа) та транспортного засобу, водій якого зник із місця ДТП.* Як правило, така ситуація пов'язується з настанням тяжких наслідків – завданням потерпілому тяжких тілесних ушкоджень або смерті. Вона є характерною для випадків порушення правил дорожнього руху водієм транспортного засобу, який був ним викрадений. Але слідчій практиці відомі й випадки, коли злочин учинявся власником автомобіля, який зникав із місця події, кидаючи там пошкоджений автомобіль, із подальшим зверненням у поліцію із заявою про викрадення його автомобіля невідомою особою. У такому разі винний власник автомобіля починає активно протидіяти розслідуванню, намагаючись створити псевдодокази своєї непричетності до ДТП (наприклад, схилати родичів і знайомих до неправдивих свідчень).

Наприклад, у м. Миколаєві о 4.50 ранку в районі перехрестя пр. Центрального та вул. Шосейної в результаті наїзду автомобіля BMW-320 загинули чотири людини – працівники автодорожньої служби, які наносили в момент ДТП дорожню розмітку. Водій BMW протаранив спочатку машину для нанесення розмітки, наїхав на працівників і вилетів з дороги, збивши дорожній знак. Медики, які приїхали на місце аварії, констатували смерть трьох чоловіків – вони загинули під час удару об машину. Ще одного чоловіка доставили до лікарні, але врятувати його не вдалося. Сам водій вижив – його захистила подушка безпеки. При цьому можливий винуватець аварії втік із місця події після ДТП. Через годину його затримали співробітники поліції. Після цього він стверджував, що не винен в аварії, і навіть заявив, що його автомобіль напередодні викрали. При цьому, як відзначили свідки, його обличчя й тіло були забруднені в білу фарбу.

У разі таких вихідних даних разом із завданням встановлення механізму ДТП та іншими тактичними завданнями, характерними для попередньої слідчої ситуації, треба:

- виявити й вилучити сліди, що дозволять ідентифікувати особу, яка управляла транспортним засобом (вирішується проведенням огляду місця події та транспортного засобу з метою виявлення слідів рук, крові та/або волокон одягу водія й проведенням допиту потерпілого та свідків щодо прикмет зовнішності водія транспортного засобу й можливості його впізнання);

- установити власника транспортного засобу (використовується облік транспортних засобів, що здійснюється органами поліції);

- установити, розшукати та затримати особу, яка управляла транспортним засобом (оперативно-розшукові дії з використанням інформації, отриманої під час проведення огляду й допитів);

- ідентифікувати затриману особу, як таку, що керувала транспортним засобом під час ДТП (вилучення одягу, проведення освідування, пред'явлення для впізнання, проведення ідентифікаційних експертиз з використанням слідів з місця події, транспортного засобу і слідів, виявлених на тілі особи та її одягу);

- установити ступінь тяжкості тілесних ушкоджень чи настання смерті, а також механізм їх заподіяння шляхом проведення судово-медичної експертизи потерпілого чи трупа, проведення комплексних медико-криміналістичних експертиз слідів (мікрооб'єктів) біологічного походження, вилучених під час огляду з місця події, й одягу потерпілого.

Ситуація 3. *Кримінальне провадження відкрито за наявності на місці ДТП лише потерпілого (водій зник разом із транспортним засобом).* Така ситуація є характерною для випадків із тяжкими шкідливими наслідками, вчинення ДТП водієм транспортного засобу в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, або особою, позбавленою права управління (чи в їх

поєднанні). У разі отримання потерпілим тілесних ушкоджень, небезпечних для його життя, дії винної в ДТП особи додаткові кваліфікують за ст. 135 КК України «Залишення в небезпеці».

Наприклад, гр. Т. близько 21.50, керуючи автомобілем «Мерседес-Бенц 210», рухався в м. Дніпропетровську по вул. Набережній Заводській у напрямку вул. Метробудівельної. Він, будучи вже позбавленим права керування транспортним засобом і брутально порушуючи правила безпеки дорожнього руху, не вибрав у встановлених межах безпечної швидкості руху й, проявляючи крайню неуважність до дорожньої обстановки та її змін, скоїв наїзд на пішоходів Є. і Д., які перетинали проїжджу частину дороги. У результаті ДТП потерпілій Є. були заподіяні тілесні ушкодження середньої тяжкості, а потерпілому Д. – тяжкі тілесні ушкодження. Після скоєння вказаної дорожньо-транспортної пригоди Т. свідомо залишив без допомоги потерпілих, які перебували в небезпечному для життя стані й не мали можливості вжити заходів для самозбереження. У процесі досудового розслідування Т. був установлений, розшуканий і затриманий. Було з'ясовано, а під час судового розгляду справи підтверджено, що він порушив низку правил дорожнього руху, передбачених пунктами 1.3, 1.5, 2.1, 12.3 та 12.4, і його дії були кваліфіковані за ч. 2 ст. 286 і ч. 3 ст. 135 КК України. При цьому суд використав постанову Пленуму Верховного Суду України № 14 від 23 грудня 2005 року «Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті», згідно з яким порушення особою правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту, правил водіння або експлуатації машини та подальше залишення потерпілого від такого злочину без допомоги слід кваліфікувати за наявності підстав для цього за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами статей 286 або 415 і відповідною частиною ст. 135 КК України.

Ця слідча ситуація схожа на попередньо розглянуту, але має і суттєві відмінності, які полягають у тому, що на місці відсутній не лише водій, але і транспортний засіб. Ця обставина ускладнює завдання розслідування, оскільки доводиться розшукувати й ідентифікувати не один, а два об'єкти – водія та транспортний засіб.

Основними тактичними завданнями розслідування в цій ситуації є такі:

- виявлення й вилучення слідів, які дозволять ідентифікувати автомобіль і його водія (огляд, допити свідків);
- визначення ймовірних пошкоджень і слідів, які могли утворитися на автомобілі (в результаті огляду місця події, допитів свідків і потерпілих);
- установлення родової групи автомобілів та їх власників, серед якої треба шукати автомобіль, причетний до ДТП (використовується облік транспортних засобів, що здійснюється органами поліції);

– розшук та ідентифікація автомобіля, причетного до ДТП (оперативно-розшукові заходи з використанням місцевих засобів масової інформації, огляд автомобіля з фіксацією пошкоджень і слідів та проведення криміналістичних експертиз);

– установлення, розшук і затримання водія, який керував автомобілем під час ДТП (допит власника автомобіля, оперативно-розшукові заходи).

Ситуація 4. *Кримінальне провадження відкрито після надходження до лікувального закладу потерпілого, доставленого водієм автомобіля – учасником ДТП.* Така ситуація може виникнути у випадку, коли водій з метою надання своєчасної медичної допомоги потерпілому доставляє його в лікувальний заклад. Відповідно до ПДР у разі причетності до дорожньо-транспортної пригоди водій зобов'язаний ужити можливих заходів для надання першої медичної допомоги потерпілим, викликати карету швидкої медичної допомоги, а якщо це неможливо – звернутися за допомогою до присутніх і відправити потерпілих до лікувального закладу. У разі ж неможливості виконати вказані дії водій зобов'язаний:

– відвезти потерпілого до найближчого лікувального закладу своїм транспортним засобом, попередньо зафіксувавши розташування слідів пригоди, а також положення транспортного засобу після його зупинки;

– у лікувальному закладі повідомити своє прізвище та номерний знак транспортного засобу (з пред'явленням посвідчення водія або іншого документа, який посвідчує особу, та реєстраційного документа на транспортний засіб) і повернутися на місце пригоди;

– повідомити про дорожньо-транспортну пригоду орган чи підрозділ поліції, записати прізвища й адреси очевидців і чекати прибуття працівників поліції;

– ужити всіх можливих заходів для збереження слідів пригоди й огородження їх та організувати об'їзд місця пригоди (підп. «г», «г'», «д», «е» п. 2.10 ПДР).

Таким чином, указана слідча ситуація фактично передбачається нормативно-правовим актом, яким регулюється дорожній рух. Найчастіше вона складається в разі наїзду транспортного засобу на пішохода, травмування пасажирів, який перебуває у цьому транспортному засобі, під час екстреного гальмування або наїзду на нерухому перешкоду.

Звісно, в ПДР описано ідеальну ситуацію (повернення водія, збереження ним слідів ДТП, організація огороження, об'їзду тощо). На практиці водій, за участі якого сталася ДТП, у кращому випадку повертається на місце пригоди, на якому очікує прибуття працівників поліції. Тобто в цьому разі місце події, як правило, зазнає змін після ДТП, оскільки значний час залишається без нагляду. Тому його огляд проводиться завжди за активної участі водія транспортного засобу, який фактично показує це місце (частину

дороги, вулиці), місце початку гальмування, наїзду, звертає увагу на сліди та ін. Звичайно, це накладає досить специфічний відбиток на проведення як огляду місця події, так і інших слідчих дій на початковому етапі розслідування.

Послідовність у проведенні слідчо-розшукових дій у проаналізованих ситуаціях може бути як однозначною (наприклад, огляд місця події та проведення криміналістичних експертиз щодо вилучених слідів і речових доказів), так і альтернативною, коли допускається можливість будь-якої черговості слідчих дій (наприклад, послідовність допиту свідків). Це питання слідчий повинен вирішувати з урахуванням організаційних, психологічних та інших умов, що склалися на цей момент розслідування (наявність досвідченого спеціаліста-автотехніка та необхідних технічних засобів, кваліфікованих працівників оперативного підрозділу, можливості встановлення психологічного контакту з тим чи іншим учасником кримінального провадження тощо).

Закінчення початкового етапу розслідування злочинів проти безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту пов'язується з вирішенням основних завдань – виявлення ознак кримінального правопорушення у ДТП і встановлення його обставин, достатніх для визначення особи, яка порушила чинні на транспорті правила, та повідомлення їй про підозру в учиненні відповідного злочину (ст. 286, 287, 288, 291 КК України).

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Наступний етап розслідування охоплює проведення слідчих (розшукових) дій після повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину, коли формується цілісна система доказів. Визначальним його моментом є допит підозрюваного. Типовою є ситуація, коли стороною захисту оспорується (заперечуються) окремі обставини ДТП (наприклад, факт порушення правил підозрюваним, наявності у нього об'єктивної можливості запобігти наїзду чи зіткненню тощо) або причинно-наслідковий зв'язок між порушенням правил підозрюваним і тяжкими наслідками ДТП. Така ситуація є цілком звичайною, оскільки виступає проявом змагальності сторін у кримінальних провадженнях. Найчастіше вона складається, коли є ознаки обопільної вини кількох учасників дорожнього руху в порушенні встановлених правил (перехід пішоходом проїжджої частини дороги в забороненому місці, перевищення швидкості водієм транспортного засобу, проїзд на забороняючий сигнал світлофора тощо). За таких умов важливо правильно визначити й оцінити сутність суперечливості відомостей, отриманих з різних джерел, і врахувати можливий вплив зацікавлених осіб. Для усунення суперечностей між свідченнями осіб треба провести комплекс слідчо-розшукових дій, який охоплює як допити раніше допитаних свідків (повторні допити), так і допити нових свідків, а також проведення слідчих експериментів та експертиз.

Проведення повторних допитів свідків має на меті усунення суперечностей між свідченнями, даними окремими групами свідків. Предметом допиту в таких випадках виступають певні деталі обставин події, що мають значення для усунення виниклих суперечностей. Для цього треба, перш за все, чітко визначити такі деталі й підготувати уточнюючі запитання. При цьому слід ураховувати також імовірну добросовісність чи недобросовісність свідка (знайомство, дружні стосунки з водієм транспортного засобу). Може статися й так, що сторона захисту заявить клопотання щодо допиту свідка, якого не допитували на початковому етапі розслідування.

Із метою перевірки й уточнення відомостей, отриманих на початковому етапі розслідування, зокрема показань учасників і свідків ДТП, може виникнути необхідність у слідчому експерименті, який проводиться шляхом відтворення дій, обстановки й обставин ДТП. Проведення слідчого експерименту, як правило, пов'язано з попередньо проведеними допитами та спрямовано на отримання відповіді на питання, чи могли статися певний факт чи подія, про які стверджує допитана особа. Тобто йдеться про перевірку спірних моментів у механізмі ДТП, про які повідомляють учасники або свідки ДТП, і його зміст найчастіше полягає у реконструкції окремих моментів розвитку ДТП.

Характерним для наступного етапу розслідування є і проведення технічних експертиз. Оскільки об'єктом пізнання виступають обставини ДТП як техногенного явища взаємодії механічних, фізичних і хімічних факторів, закладених у системі «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище», їх дослідження є неможливим без використання спеціальних технічних знань. До того ж сторона захисту нерідко свідомо обирає позицію, спрямовану на використання в своїх інтересах саме технічних складностей ДТП. Це робить фактично обов'язковим проведення технічної експертизи в багатьох випадках для вирішення ключового питання, чи мав можливість водій транспортного засобу в конкретних умовах технічну можливість уникнути ДТП, а якщо він мав таку можливість, то що саме у відповідності до ПДР мав здійснити: обрати певну швидкість руху відповідно до дорожньої обстановки, уважно стежити за її змінами, застосувати екстрене гальмування аж до самої зупинки транспортного засобу тощо.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Особливості тактики огляду місця події. Оглядають такі об'єкти, які є носіями слідів події: 1) ділянку місцевості, де сталася ДТП (дорогу, вулицю); 2) транспортний засіб; 3) труп (за наявності).

Для визначення завдань огляду слід виходити зі складових елементів ДТП (водій, транспортний засіб, дорога, навколишнє середовище). Огляд

місця ДТП виступає засобом отримання інформації про названі елементи ДТП, яка потім використовується для вирішення переважно спеціальних технічних завдань, а вже потім отримані висновки відповідних експертиз виступають підґрунтям для ухвалення процесуальних рішень.

Проведенням огляду місця ДТП вирішуються три групи основних *тактичних завдань*: 1) з'ясування та фіксація обстановки ДТП; 2) виявлення, фіксація та вилучення слідів ДТП; 3) визначення технічного стану транспортного засобу.

З'ясування та фіксація обстановки ДТП. Це тактичне завдання спрямовано на встановлення й аналіз таких ДТП елементів, як «дорога» та «навоколишнє середовище». Названі елементи мають суттєве значення як у плані факторів впливу на дії водія транспортного засобу й дотримання ним правил дорожнього руху (ст. 286 КК України), так і з точки зору встановлення ознак злочину з боку посадових осіб, відповідальних за проектування, будівництво та експлуатацію доріг і дорожніх споруд (ст. 288 КК України). Слід зазначити, що огляд виступає тут засобом отримання відомостей, які потім використовуються для експертного аналізу (дорожньо-технічна експертиза, інженерно-транспортна експертиза обставин ДТП). Саме характер вирішуваних експертних завдань обумовлює необхідність установаження й фіксації необхідних для її проведення даних, які характеризують дорогу. Зокрема, в протоколі огляду слід зафіксувати напрямок і повздожній та поперечний профілі дороги, тип дорожнього покриття (асфальт, асфальтобетон, цементобетон, бетон, бруківка, гравій, пісок тощо) та його «зернистість», стан дорожнього покриття, довжину та стан схилів і кюветів та ін.

Виявлення, фіксація й вилучення слідів ДТП. Одним із принципово важливих положень для тактики проведення огляду місця ДТП є те, що воно виступає відображенням ДТП, і завдання слідчого полягає у визначенні, які саме зміни були внесені в обстановку, що існувала до події. Саме ці зміни, що сталися, та окремі предмети й виступають джерелами доказів у кримінальних провадженнях цієї категорії. Але слід урахувувати і ймовірність внесення змін в обстановку ДТП до прибуття слідчо-оперативної групи на місце (а іноді й повне його інсценування). З урахуванням цього треба вирішувати тактичні завдання, пов'язані з визначенням часу появи слідів та окремих предметів на місці ДТП (аналіз часового зв'язку з пригодою), зв'язку виявлених об'єктів із цим чи іншим місцем (аналіз просторового зв'язку слідів), родових ознак і властивостей об'єктів для опису їх у протоколі й установаження їх групової належності, ідентифікаційних ознак виявлених об'єктів для опису у протоколі та можливого їх ототожнення, походження від одного чи різних транспортних засобів, пішоходів, пасажирів тощо, зв'язку слідів між собою та досліджуваною ДТП, а також механізму їх утворення, причин відсутності на місці ДТП певних предметів (слідів), якщо вони ймовірно повинні бути.

Визначення технічного стану транспортного засобу. Вирішення цього завдання огляду місця ДТП є невід'ємним його елементом, оскільки автомобіль або інший транспортний засіб може мати ключове значення у розвитку динамічної системи ДТП. Саме тому суб'єктом злочину, крім особи, яка керувала транспортним засобом, може бути й службова особа, відповідальна за технічний стан або експлуатацію транспортних засобів (ст. 287 КК України). Отже, якщо на місці ДТП залишився транспортний засіб, то, крім його зовнішнього огляду з метою виявлення на ньому певних слідів, потрібна перевірка справності його основних агрегатів.

Система тактичних прийомів місця ДТП охоплює:

- 1) аналіз окремих слідів (предметів), їх ознак і розташування;
- 2) застосування уявної реконструкції окремих елементів події;
- 3) моделювання з метою уявного відтворення події, що відбулася;
- 4) зіставлення модельованої події й реальної картини місця пригоди.

Оскільки огляд місця ДТП формує необхідне підґрунтя для експертиз окремих обставин ДТП, це обумовлює необхідність участі в його проведенні спеціалістів і застосування ними певних дослідницьких прийомів, які виступають невід'ємним елементом тактики огляду. До нього залучаються спеціалісти у галузі автотехніки та будівництва доріг, які використовують дослідницькі прийоми (проводять спеціальні вимірювання й обчислення з використанням відповідних технічних засобів).

Має особливості і фіксація результатів огляду. Преш за все, це стосується складання його протоколу. Зважаючи на ту обставину, що огляд місця ДТП формує необхідне підґрунтя для експертиз, під час проведення яких вирішуються ключові питання наявності причинно-наслідкових зв'язків у механізмі пригоди, повнота протоколу має першочергове значення. Для гарантування належної якості складання протоколу огляду місця ДТП на підставі узагальнення багаторічної слідчо-експертної практики було розроблено бланк такого протоколу з максимальною деталізацією позицій (розділів), які повинні бути в ньому відображені (всього 31 розділ). Наприклад, у розділі 1 *«Місце дорожньо-транспортної пригоди розташовано»* треба вказати назву населеного пункту, вулиці чи перехрестя вулиць (шосе) та номер будинку, поряд з яким сталася ДТП. У розділі 2 *«Елементи вулиці, дороги»* слід вказати наявність таких елементів дорожньої обстановки, як міст, шляхопровід, естакада, зупинка транспорту, пішохідний перехід, перехрестя (регульоване – не регульоване), залізничний переїзд (регульований – не регульований), а також відстань до них від місця ДТП. У розділі 3 *«Проїзна частина»* вказуються наявність і величина поздовжнього нахилу дороги, яка характеризується такими поняттями, як «горизонтальна ділянка», «крива в плані», «пряма в плані», «спуск крутизною (град.)», «підйом крутизною (град.)» тощо.

Важливим додатком до протоколу огляду місця ДТП є схема місця події, а також фототаблиця, яка виконується за загальними правилами, до якої додається лазерний носій інформації (компакт-диск), на який записано цифрові фотознімки.

Особливості тактики допиту учасників дорожньо-транспортної пригоди та інших осіб. Цілісна картина ДТП може бути відтворена й проаналізована лише з використанням пам'яті людей, які були учасниками або очевидцями цієї пригоди, тому разом з оглядом місця події виключно важливим є тактично грамотне проведення допитів.

Допити осіб, які володіють інформацією, важливою для встановлення обставин ДТП, проводяться з використанням загальних тактичних прийомів. Водночас тут є і певні особливості, обмовлені як специфікою самих злочинів, пов'язаних із ДТП, так і категоріями допитуваних осіб. Варто відзначити, що вказані злочини на відміну від загальнокримінальних заздалегідь не готуються, а щодо тяжких наслідків є неумисними. Вони вчиняються неприховано у публічних місцях (вулиці населених пунктів, дороги з більш-менш інтенсивним рухом), тому у більшості випадків (за невеликим винятком) знайти очевидців ДТП нескладно. Слід звернути увагу й на те, що на початковому етапі розслідування водії транспортних засобів, які були учасниками ДТП, як правило, допитуються про обставини ДТП як свідки. Набуття статусу підозрюваних винними водіями (і, відповідно, їх допит) найчастіше пов'язується з наступним етапом досудового розслідування.

Як свідки допитуються пішоходи-очевидці, пасажери транспортних засобів, водії, які були учасниками ДТП, та інші особи. У тактичному плані цю велику групу доцільно поділити на кілька категорій осіб залежно від обсягу їх поінформованості про обставини ДТП і, відповідно, від предмета їх допиту:

1) особи, які безпосередньо сприймали істотні обставини ДТП (свідки-очевидці, потерпілі, водії транспортних засобів);

2) особи, обізнані про умови й обставини, що передували початку виникнення небезпеки в дорожньому русі та розвитку ДТП (відповідальні за технічний стан службові особи, диспетчери, медичні працівники та ін.);

3) особи, які вступали після ДТП в особистий контакт з його безпосередніми учасниками, тому з їх слів поінформовані про характер учинків, пов'язаних з обставинами ДТП;

4) особи, здатні повідомити відомості, що характеризують особистості учасників ДТП.

Ключове значення має допит водія, який став учасником ДТП. Під час його допиту необхідно з'ясувати такі обставини дорожньо-транспортної пригоди: стан здоров'я, перенесені хвороби, дата проходження останнього медичного освідування, водійський стаж, кваліфікація (де й коли отримав права водія та кваліфікацію, категорії транспортних засобів, керувати яким

має право), як часто керує транспортним засобом цієї категорії, чи був раніше причетним до дорожньо-транспортної пригоди, за які порушення Правил дорожнього руху та до якої відповідальності притягався, час і місце вчинення дорожньо-транспортної пригоди, тип, марка, модель, модифікація та номерний знак транспортного засобу, яким керував, кому належить цей транспортний засіб, якими були маршрут і мета руху, час перебування за кермом до дорожньо-транспортної пригоди, стан самопочуття (утомлений, хворий), психоемоційний стан перед пригодою; коли водій востаннє проходив періодичний медичний огляд для підтвердження права на керування транспортним засобом, в якому лікувально-профілактичному закладі, чи проходив медичний контроль перед рейсом, чи вживав перед пригодою напої або речовини, що містять алкоголь, наркотики, токсичні або лікарські препарати; коли і ким транспортний засіб було випущено на лінію, яким був технічний стан транспортного засобу, чи перевіряли технічний стан перед виїздом; якими були характер, маса й габарити вантажу, що перевозиться, спосіб його кріплення; наявність пасажирів у транспортному засобі, їх кількість, розташування в салоні; з яким інтервалом до правого краю дороги (проїзної частини) рухався транспортний засіб; якими були характеристика й стан дороги, метеорологічні умови під час пригоди, стан видимості й оглядовості (наявність перешкод), характер руху автомобіля (прямолінійний з відхиленням праворуч або ліворуч) та швидкість руху, чи рухались перед пригодою на цій ділянці дороги інші транспортні засоби і як вони впливали на розвиток пригоди; наявність пішоходів та інших учасників дорожнього руху, де і на якій відстані водій помітив перешкоду для руху, місце появи перешкоди (пішохід, велосипедист, гужовий транспорт, тварина) на проїзній частині, які сигнали подавалися і якою була реакція перешкоди; якими були напрямок руху перешкоди (ліворуч або праворуч від смуги руху транспортного засобу, під кутом, за ходом руху назустріч), темп або швидкість руху перешкоди, в якому місці дороги відбувся наїзд на перешкоду, якою частиною транспортного засобу його було здійснено, куди відкинуло перешкоду; якою була швидкість транспортного засобу перед перехрестям, чи зупинявся він перед перехрестям і на якій відстані, на якій відстані водій помітив транспортний засіб, із яким відбулося зіткнення, на який сигнал світлофора транспортний засіб в'їхав на перехрестя; яким було місцезнаходження транспортного засобу під час увімкнення або зміни сигналу світлофора, які попереджувальні сигнали були увімкнені на транспортних засобах; якими були положення транспортних засобів на дорозі під час зіткнення, інтервал між транспортними засобами в мить зіткнення під час обгону та взаємне розташування транспортних засобів після зіткнення; чи вживалися заходи для запобігання дорожньо-транспортної пригоди, які та з якого моменту, чи застосовувалося гальмування, яким був його характер (робоче, екстрене, ступінчасте, переривчасте), чи застосовувалося маневрування і з

якого моменту; ким і яка допомога надавалася постраждалим; чи пересувалися транспортний засіб або інші об'єкти на місці пригоди до прибуття працівників патрульної служби; що було причиною пригоди, чи бачить водій у власних діях порушення Правил дорожнього руху, що стали причиною таких наслідків. Якщо водій зникав із місця ДТП додатково встановлюються причини й обставини цього вчинку.

Слід підкреслити, що протокол допиту водія транспортного засобу є важливим джерелом інформації про обставини ДТП і використовується як вихідний матеріал під час проведення технічної експертизи обставин ДТП, тому до його повноти й точності висуваються підвищені вимоги. Через це під час допиту рекомендується використовувати схему місця ДТП (а можливо, і схематичний план прилеглої території).

Особливості слідчого експерименту. Проведення слідчого експерименту є виключно важливим у кримінальних провадженнях щодо ДТП, оскільки його матеріали (результати) є обов'язковими для проведення ситуаційної інженерно-транспортної експертизи обставин ДТП. Сутність цієї слідчої дії у кримінальних провадженнях цієї категорії полягає у реконструкції механізму дорожньо-транспортної пригоди. Типовими є такі види слідчого експерименту.

1. Слідчий експеримент з метою перевірки свідчень раніше допитаної особи щодо можливості сприйняття нею певного факту або явища (сигналу світлофора, дії водія, положення транспортного засобу тощо). Цей різновид слідчого експерименту ґрунтується на індивідуальних можливостях конкретної особи (наприклад, стан зору) та її місцезнаходження в момент події. Він вимагає свого проведення на тому самому місці з відтворенням умов, що існували на момент ДТП і впливали на сприйняття (часу, освітлення тощо).

2. Слідчий експеримент з метою перевірки наявності у водія транспортного засобу технічної можливості уникнути зіткнення (наїзду). Така перевірка є особливо важливою, коли у ДТП були задіяні два або більше транспортних засобів. У такому випадку експеримент треба проводити по змозі з кожним водієм окремо. Зважаючи на те, що такі експерименти є обов'язковими для підготовки технічної експертизи (саме вона остаточно вирішує це питання), доцільно залучати до їх проведення спеціаліста (найкраще експерта, який проводитиме відповідну експертизу). Це обумовлюється тим, що під час проведення експертизи слід ураховувати не лише кінцевий результат слідчого експерименту, але й усю процедуру відтворених дій. Але експерт залучається до проведення слідчого експерименту далеко не завжди, що є суттєвим недоліком у роботі слідчих. Експерти відзначають, що їм часто доводиться стикатися з протоколами слідчих експериментів, під час вивчення яких виявляється той факт, що ця слідча дія

проводилася без участі експерта-автотехніка, що суперечить існуючим методикам і суттєво ускладнює проведення дослідження або робить його взагалі неможливим.

Особливості експертиз. Для кримінальних проваджень щодо злочинів, пов'язаних із ДТП, типовими є такі класи судових експертиз: медичні, криміналістичні й інженерно-технічні.

Судово-медичні експертизи відграють важливу роль, оскільки від їх висновків залежать кримінально-правова кваліфікація пригоди й установлення її обставин. Об'єкти її дослідження пов'язані з людською складовою системи «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище», зокрема це учасники дорожнього руху (водій, пасажир, пішоход), які отримали тілесні ушкодження або загинули. До цих експертиз належать:

– судово-медична експертиза живих осіб – проводиться стосовно потерпілих (а іноді і підозрюваних) в ДТП для визначення характеру, локалізації та ступеню тяжкості тілесних ушкоджень;

– судово-медична експертиза трупа – проводиться стосовно мертвого тіла потерпілої в ДТП особи або його частин для встановлення безпосередньої причини смерті, часу її настання, положення тіла під час контакту з транспортним засобом чи іншим об'єктом, характеру та локалізації тілесних ушкоджень;

– судово-медична експертиза слідів – речових доказів – проводиться стосовно слідів людини у вигляді частинок і виділень її тіла й організму (мікрошматочки шкіри, вибиті зуби, волосся, нігті, потожирові виділення, слина, виділення з носа, кров, мозкова речовина тощо).

Криміналістичні експертизи – це науково-практичне дослідження експертом-криміналістом об'єктів системи «водій – транспортний засіб – дорога – навколишнє середовище», які відобразили на собі наслідки (сліди) ДТП, є носіями інформації про механізм ДТП і для свого дослідження вимагають криміналістичних знань. До них належать такі експертизи:

– трасологічна експертиза – проводиться стосовно слідів-відображень, зокрема є сліди коліс транспортного засобу на дорозі, сліди гальмування, вм'ятини та подряпини на транспортному засобі й об'єктах навколишнього середовища, сліди людей – учасників дорожнього руху (водія, пасажирів, пішоходів), які своїми діями могли вплинути на механізм ДТП;

– експертиза лакофарбових матеріалів – проводиться стосовно покриття конкретного транспортного засобу, частинки якого ймовірно відокремилися під час ДТП і могли залишитися на інших об'єктах (у т.ч. на одязі постраждалих пішоходів);

– експертиза паливно-мастильних матеріалів – проводиться стосовно палива, мастила й технічних рідин транспортного засобу, частинки яких у результаті ДТП можуть залишитися на об'єктах місця події;

– експертиза волокнистих матеріалів – проводиться стосовно предметів одягу, внутрішньої обшивки салону й сидінь, чохлів сидінь, підголівників, покриття для підлоги, накидок на сидіння, покривал тощо;

– експертиза скла – проводиться стосовно уламків і мікрочастинок скляних виробів, що встановлюються на транспортному засобі (розсіювачі фар, підфарників, вітрового та бокового скла, дзеркал, колб електроламп тощо), які залишаються на дорозі й об'єктах навколишнього середовища в результаті ДТП;

– експертиза полімерних матеріалів, пластмас та виробів із них – проводиться стосовно пластмасових деталей транспортного засобу та їх окремих фрагментів (бампери, крила, світловідбивачі), гумових виробів тощо.

До інженерно-технічних експертиз відповідно до класифікатора судових експертиз Міністерства юстиції України⁶, зокрема, віднесено дорожньо-технічну та інженерно-транспортну експертизи, які проводяться у кримінальних провадженнях щодо ДТП.

Дорожньо-технічна експертиза проводиться з метою вирішення таких типових завдань:

- визначення видимості елементів дороги та її облаштування;
- визначення радіусу кривої у плані й у поздовжньому профілі;
- визначення експлуатаційного стану автомобільної дороги та його можливого впливу на ДТП;
- визначення геометричних параметрів автомобільних доріг на предмет їх відповідності встановленим стандартам;
- визначення площі пошкоджень дорожнього покриття;
- визначення зчпних якостей дорожніх покриттів на ділянках ДТП та ін.

Інженерно-транспортна експертиза охоплює проведення досліджень технічного стану та деталей транспортних засобів, транспортно-трасологічні дослідження й досліджень обставин дорожньо-транспортної пригоди.

Дослідження технічного стану і деталей транспортних засобів (автотехнічна експертиза) проводяться для виявлення технічної несправності транспортного засобу як імовірної причини ДТП. У результаті можуть бути встановлені факти, які дають підстави для визнання винною особи, яка керувала (експлуатувала) транспортним засобом (ст. 286 КК України), або службової особи, відповідальної за випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів чи інше порушення їх експлуатації (ст. 287 КК України).

Транспортно-трасологічні дослідження проводиться з метою встановлення взаємного розташування транспортних засобів у момент первинного контакту, визначення розташування місця зіткнення (наїзду), встановлення

⁶ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5.

стану транспортного засобу (рухомий або нерухомий) під час зіткнень і механізму утворення пошкоджень на них.

Дослідження обставин дорожньо-транспортної пригоди за своїм характером є ситуалогічною експертизою, яка проводиться з метою встановлення механізму й обставин ДТП з урахуванням показників технічного стану автотранспортного засобу, якості та параметрів дороги, психофізіологічних характеристик її учасників та інших факторів. Як правило, це пов'язано з розрахунками, для яких експерт використовує як вихідні дані результати тих чи інших вимірювань, наданих йому слідчим або судом (протоколи оглядів, допитів, висновки попередніх експертиз і слідчих експериментів), а також типові довідкові дані – параметри та коефіцієнти, числові значення яких вибираються експертом самостійно із спеціальної науково-технічної й довідкової літератури у відповідності до характеру й умов скоєння ДТП. Типовими завданнями цього дослідження є, зокрема, визначення швидкості руху та повного зупиночного шляху транспортного засобу за слідами його гальмування, встановлення окремих обставин ДТП шляхом технічних розрахунків та аналізу слідів, установлення технічних причин втрати стійкості чи керованості транспортного засобу та ін.

Підбиваючи підсумок, слід підкреслити, що особливості тактики окремих слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо ДТП значною мірою обумовлюються складністю об'єкта пізнання, тому багато тактичних питань під час їх підготовки та проведення варто вирішувати на підставі аналізу структурних елементів цього об'єкта, а також з усвідомленням того, що результати їх проведення є вкрай необхідними для експертизи.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Які існують злочини, пов'язані з виникненням ДТП, і хто є їх суб'єктами?
2. Що входить до структури криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із ДТП?
3. У чому полягають особливості відкриття кримінального провадження щодо ДТП?
4. Які типові ситуації є характерними для початкового етапу розслідування?
5. У чому полягають особливості огляду місця ДТП?
6. Хто допитується як свідки й у чому полягають особливості їх допиту?
7. Що входить у предмет допиту водія транспортного засобу?
8. З якою метою проводиться слідчий експеримент?
9. Які експертизи проводяться у кримінальних провадженнях щодо ДТП?

Глава 31

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ

Злочини, пов'язані із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, утворюють окрему групу (ст. 305–322 КК України), яка має специфічну криміналістичну характеристику, що й обумовлює особливості їх досудового розслідування.

Предметом цієї категорії злочинів є наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори.

Наркотичні засоби (НЗ) законодавець визначає як включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (далі – Перелік) речовини природного чи синтетичного походження, препарати та рослини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними. Такими речовинами визнаються ті, що мають здатність впливати на центральну нервову систему, призводять до стану особливого сп'яніння, до звикання й наркотичної залежності (медична ознака), перелік яких закріплено у спеціальних нормативних актах (юридична ознака), а зловживання ними ставить під загрозу народне здоров'я (соціальна ознака). Для України традиційними наркотичними засобами є макова соломка, опій та екстракційний опій, героїн, марихуана, гашиш (анаша) та кокаїн.

Макова солома – це всі частини (як цілі, так і подрібнені, як висушені, так і не висушені, за винятком дозрілого насіння) всіх сортів маку снотворного, зібраного у будь-які способи, що містять наркотично активні алкалоїди опію. Переробка висушених коробочок і стебел маку за допомогою м'ясо-рубки, кавомолки чи кулькового млина, а також шляхом розтирання у ступці надає можливість отримати подрібнену соломку рослини маку.

Опій та екстракційний опій – це наркотики, одержані шляхом переробки молочного соку недозрілих коробочок маку, що містять наркотичні засоби – морфін, кодеїн, тебаїн. Екстракційний опій (екстракт макової соломки) – засіб, отримуваний з макової соломи у будь-який спосіб добування (екстракції)

Глава 31. Методика розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів

наркотично активних алкалоїдів водою або органічними розчинниками. Зовнішньо наркотики можуть мати вигляд твердих безформних грудок і таблеток від темно-коричневого до чорного кольору або рідини – від коричневого до темно-коричневого кольору.

Героїн – напівсинтетичний наркотичний засіб, похідний морфіну, який за наркотичною активністю перевищує його в декілька разів. Він являє собою порошок різних кольорів – від білого до коричневого (залежно від ступеня очистки).

Марихуана – це суміш висушених або невисушених верхівок рослин із листям і залишками стебла будь-яких сортів конопель без центрального стебла, інколи з певною кількістю насіння. Колір – світло-зелений, зелений, рідко коричневий, залежно від часу та методу переробки сировини. Якість марихуани залежить від місця зростання конопель, місця збирання й навіть від часу доби, коли збирався «врожай».

Гашиш (анаша) – спеціально виготовлена суміш відокремленої смоли та пилку конопель або суміш, виготовлена шляхом обробки (подрібнення, пресування тощо) верхівок конопель із різними наповнювачами. Колір гашишу – від світло-зеленого до коричневого. Має характерний запах.

Кокаїн – це порошок або паста, одержані з листя рослини коки, що росте у Південній Америці, Африці, на островах Цейлон і Ява. Порошок – білого кольору, паста – білого, кремового чи бежевого. У медичній практиці застосовують лікарський препарат кокаїну – його гідрохлорид. Це безбарвні голчасті кристали або білий кристалічний порошок, гіркий на смак, який у разі нанесення на язик викликає відчуття заніміння (стерплості).

Психотропні речовини (ПР) – це включені до Переліку речовини природного чи синтетичного походження, препарати та природні матеріали, здатні викликати стан залежності та чинити депресивний або стимулюючий вплив на центральну нервову систему або викликати порушення сприйняття, емоцій, мислення та поведінки, що становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними (наприклад, «Сибазон», «Феназепам» та ін.).

Прекурсори визначаються як речовини та їх солі, що використовуються під час виробництва й виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до Переліку.

Аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин – заборонені до обігу в Україні речовини природного чи синтетичного походження, не включені до Переліку, хімічна структура й властивості яких є подібними до хімічної структури та властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких ці речовини відтворюють.

Залежно від джерел походження виділяють такі наркотичні засоби:

1) рослинного походження, тобто отримані з натурального продукту – кокаїнового куща, конопель (гашиш), опійного маку (макова соломка) чи ефедри;

2) напівсинтетичного походження, одержані шляхом хімічної, термічної чи іншої обробки природних речовин і виготовлені з природного алкалоїду шляхом простої транскрипції (героїн є похідним опію й виготовляється шляхом ацетилювання із діючої речовини опію – морфіну);

3) синтетичного походження, виготовлені виключно штучним шляхом за допомогою хімічних процесів (ЛСД, метадон, «Первітін» та ін.).

Крім того, криміналістичне значення має класифікація наркотичних засобів і психотропних речовин за способом виготовлення, яка містить кілька їх груп.

1) лікарські засоби або препарати, виготовлені на державних фармацевтичних підприємствах:

а) виготовлені за встановленою технологією для легального використання (наприклад, психотропний лікарський препарат «Сибазон»);

б) виготовлені з порушенням технології виробництва для нелегального використання (обігу);

2) саморобні (кустарні) нелікарські засоби, виготовлені для нелегального обігу:

а) виготовлення яких не вимагає спеціальних знань у галузі хімії та фармації, а також спеціального обладнання (макова соломка);

б) виготовлення яких вимагає спеціального хімічного обладнання та спеціальних знань (героїн).

Способи вчинення злочинів цієї категорії є досить різноманітними й охоплюють окремі сукупності дій певного спрямування.

Незаконне виготовлення наркотиків може здійснюватися за місцем проживання, на дачі, у гаражі, на вулиці, у безлюдному місці тощо (кустарне виробництво). На ринку наркотиків з'являються й ті, що виготовляються в хімічних лабораторіях, як у легальних (офіційно існують на державних чи недержавних підприємствах або в установах), так і в нелегальних (на підприємствах, у приватному житлі, гаражах, сараях тощо).

Незаконне зберігання наркотиків може здійснюється у житлі, підсобних приміщеннях, на підприємствах, в організаціях чи установах. Умови зберігання залежать від типу наркотичного засобу:

1) наркотики із сильним запахом зберігають у спеціальному щільно закритому посуді або в упаковці з поліетилену та інших матеріалів;

2) лікарські засоби та препарати – у темряві та прохолоді, для чого використовуються домашні холодильники, льохи тощо.

У багатьох випадках вживаються заходи конспірації: з ампул стирають написи, пакунки й пакети ховають, наприклад у комірках камер зберігання багажу на вокзалах.

Незаконне перевезення наркотиків може здійснюватися морським і залізничним транспортом, авто- й авіатранспортом. Для перевезення використовуються маскувані наркотики під продукти харчування чи корм для

тварин або схованки (подвійне дно, іграшки, спеціально виготовлені контейнери тощо). Відомі випадки перевезення наркотиків на тілі та у порожнинах тіла людини, зокрема у шлунку (з упакуванням наркотиків певним чином).

Незаконне пересилання наркотиків здійснюється у посылках, бандеролях і листах (поміщаються під марками на конвертах, просочують носові хустинки, папір, вату тощо). Відправники, як правило, свою зворотну адресу не вказують або вказують чужі адреси. Для безпосереднього відправлення «товару» часто залучаються сторонні особи.

Незаконне придбання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів⁷ може бути як безоплатним, так і пов'язаним з оплатою. Способи отримання наркотиків можуть бути такими: скупка, збирання наркотико- та психотроповмісних культур, незаконна сівба й обробка зазначених культур, отримання як дарунка, обмін, викрадення на переробних (фармацевтичних) підприємствах, у медичних закладах, отримання у рахунок погашення боргу або у позичку, викрадення наркотичних лікарських препаратів у хворого або придбання останніх за підробленими рецептами тощо.

Незаконний збут наркотиків пов'язується зі способами їх отримання, які є вельми різноманітними, що зумовлено ризиком збувача та покупця бути затриманими правоохоронними органами, через що вони постійно удосконалюються. Можна виділити відкриті способи збуту (передання наркотику та грошей) і замасковані (під виглядом передання речей – газети, книжки, іграшки тощо). Нерідко використовується «безконтактний» спосіб, під час якого і гроші за «товар», і сам наркотик закладаються в обумовлені місця.

Зі способами вчинення злочину тісно пов'язані і *способи приховування злочину та його слідів*. Їх поділяють на три групи:

- 1) дії, спрямовані на приховання, виконувані на стадії підготовки вчинення злочину (наприклад, розроблення плану придбання «товару»);
- 2) дії, спрямовані на приховання, що виконуються і в момент учинення злочину (придбання або збут через посередників);
- 3) дії, спрямовані на приховання, що виконуються після вчинення злочину (знищення слідів злочину).

Місце, час та обстановка вчинення злочинів залежать від їх способів. Зокрема, для збуту наркотиків злочинці використовують стандартні місця розваг, зосередження шкільної, студентської та так званої альтернативної молоді (дискотеки, прилеглі до них райони, нічні клуби, кав'ярні, більярдні, бари, клуби та ін.). Також наркотики збуваються біля аптек, кінотеатрів, закусучних, у дворах приватних домоволодінь, на ринках, у парках, на вокзалах, у кублах розпусти та вживання наркотиків, у медичних закладах, на квартирах наркоманів, у місцях позбавлення волі та ін.

⁷ Далі використовується термін «наркотики» або «наркотичні засоби», якими позначаються наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори.

Час учинення злочину можна розглядати з позиції пори року й доби. Пора року (сезонність) пов'язується з періодом визрівання наркотиковмісних рослин, надходженням наркотиків на наркоринок тощо, а пора доби – насамперед із часом роботи місць розваг (вечірня та нічна пора).

Загалом, на *обстановку* вчинення злочинів і, відповідно, їх виявлення й розслідування впливають об'єктивні та суб'єктивні умови. До перших належать географічне положення України, сприятливі кліматичні умови, політична обстановка у ближніх країнах, стан боротьби у них із наркобізнесом, збільшення кількості наркоманів, наявність фармацевтичних підприємств та лікувальних установ, наявність легальних посівів наркотичних культур, наявність хворих, що вживають за призначенням лікаря наркотичні медпрепарати, дотримання релігійних традицій (святкування Маковію), розвиток туризму тощо. До суб'єктивних – утримання кубел наркоманів, конспірація (вхід до квартири збувальника є доступним лише для певного кола осіб за встановленим сигналом), певна система сигналів між наркоманами, своєрідний жаргон та ін.

Сліди злочинів. У разі незаконного виготовлення та зберігання наркотичних засобів і схилення до їх уживання місцем перебування слідів злочину найчастіше бувають приміщення: квартира, кімната у комунальній квартирі, кухня, коридор, сарай, гараж, лазня, погріб, горище та інші підсобні приміщення. У них можуть міститися такі види слідів злочину – джерел доказів:

1) *речовини, які є предметом злочину*: а) фармацевтичні препарати в ампулах, таблетках, порошках, настояках у фабричних упаковках або без них; б) наркотичні засоби кустарного виготовлення або напівфабрикати, а також хімічні реактиви;

2) *предмети, які використовувалися для виготовлення наркотичних засобів*: а) м'ясорубки, кавомолки, ножі; б) посуд зі слідами-нашаруваннями, мікрочастинками наркотиковмісних і психотроповмісних рослин, лікарських препаратів та прекурсорів; в) сита зі слідами рослинного пилку або частин цих рослин; г) важкі предмети, які використовувалися як прес; д) ковдри, клейонки, поліетиленові плівки, над якими могли б просіювати конопляну полуку; е) бинти, марля й інші тканини з плямами жовтого чи бурого кольорів; є) ваги; ж) лабораторне обладнання;

3) *пристосування для вживання наркотиків і психотропів* (пристосування для набивання гільз тютюном, шприци та ін.);

4) *відходи виготовлення наркотичних засобів або їх уживання* (головки маку, лушпиння від них, соломка від конопель чи ефедрини, залишки в трубках, попіл, недопалки, порожні ампули, упаковки від наркотичних лікарських засобів і препаратів тощо);

5) *спеціалізована література з галузі хімії, фізики чи фармації або чорнові записи аналогічного спрямування* (схеми, хімічні формули тощо);

Глава 31. Методика розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів

6) цінні речі й гроші, які служили платою за наркотичні засоби або за відвідування місць для незаконного їх уживання;

7) поштово-телеграфна кореспонденція, записні й телефонні книжки та інші документи.

Ознаками наявності у підозрюваного мети збуту наркотичних засобів може бути встановлення таких обставин: 1) виявлення великої кількості наркотичного засобу; 2) виявлення наркотику, розфасованого на окремі «дозии»; 3) відсутність звички у допитуваного до вживання наркотиків; 4) виявлення не лише наркотичних засобів, але і великих сум грошей; 5) наявність у затриманого попередньої судимості за збут наркотиків; 6) виявлення у процесі розслідування (первинної перевірки) зв'язку затриманого з наркоманами.

У разі незаконного посіву або вирощування заборонених до культивування культур сліди-джерела доказів, як правило, можна знайти на ділянках відкритої місцевості – у полі, городі, парнику, ділянці посіву серед сільськогосподарських культур, на занедбаних берегах ярів, річок, каналів і на порожніх землях (пустирях). Слідами є:

1) культивовані наркотиковмісні рослини, їх стебла, листя, суцвіття, пилок;
2) ознаки догляду за посівами наркотиковмісних рослин (зорана земля, прополений посів, надрізані головки маку);

3) наявність сторонніх рослин, які маскують наркотиковмісні культури (наприклад, посів конопель серед кукурудзи);

4) стан виявлених наркотиковмісних культур на момент огляду (стадія дозрівання, прибрані, частково прибрані, давність посіву, стан ґрунту, кількість кущів, приблизний розмір урожаю та ін.);

5) сліди ніг людини, тварин і транспортних засобів;

6) залишені злочинцем предмети (сірникові коробки, недопалки, шматки газет, залишки продуктів, ганчірки та ін.);

7) ознаки зберігання наркотичного засобу (на території посівів або поблизу них, особливо вздовж під'їзних доріг чи стежок).

У разі незаконного переміщення наркотичних засобів сліди злочину локалізуються:

1) у місцях їх переховування в автомобілі (подвійне дно, в салоні, у паливному баку, на шасі, у кузові, з використанням декоративної панелі, в колесі, у тому числі й запасному, та в інших місцях), поїздах, аеро- та морському транспорті (з використанням їх конструктивних особливостей);

2) в особистих речах злочинця та місцях, що використовуються для фізичного способу приховання «товару».

Злочинці, що перевозять наркотики у ковтальний спосіб, протягом тривалого часу не їдять, не користуються туалетом і перебувають у стані протрації. У випадку розгерметизації упаковки з наркотиком пасажир не-природно бліде або червоніє, у нього з'являється сонний, «скляний» погляд.

У разі пересилання поштою наркотичних засобів сліди треба шукати у приміщеннях відділень зв'язку у вигляді: 1) документації на відправлення чи одержання посилок, бандеролей, листів або телеграм; 2) засобів нестандартної упаковки посилок і бандеролей; 3) характерних слідів пакувальних матеріалів (плями, патьоки, запах). За місцем проживання відправника й одержувача можна знайти матеріали листування, пакувальні матеріали, наркотичні засоби тощо.

Особа злочинця. Узагальнення слідчої практики доводить, що злочини цієї категорії вчиняють, як правило, особи чоловічої статі у віці 18–30 років. Для них є характерною відсутність сімейних зв'язків. Серед них можна виділити: 1) осіб, що виготовляють наркосировину або наркотики; 2) осіб, які вживають наркотики систематично (наркомани); 3) викрадачів наркотиків (осіб, які мають доступ до них через службове становище); 4) осіб, які займаються оптовою купкою та збутом наркотиків (наркобізнесом); 5) осіб, які епізодично вживають наркотики (зазвичай неповнолітні або особи молодого віку); 6) осіб, що не є наркоманами й не займаються наркобізнесом, але через певні обставини одноразово скоїли злочин, пов'язаний із незаконним обігом наркотиків; 7) службових осіб органів державної влади та самоврядування, які виконують функцію «прикриття» злочинів.

Сфера незаконного обігу наркотиків презентована не лише одиночками, що самостійно їх виготовляють, придбавають, уживають і збувають, а і злочинними організованими угрупованнями. Головними їх рисами є «професіоналізм» та організованість, консолідованість злочинного середовища з виокремленням виконавчих, посередницьких і керівних (елітарних) ланок, розподіл сфер і зон впливу між окремими злочинними групами.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України, слідчий або прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язані внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) та розпочати розслідування. Поряд із цим особливістю кримінальних проваджень щодо цієї категорії є те, що вони мають судову перспективу лише у разі виявлення речовини, яка за своїми ознаками є предметом злочинів, передбачених ст. 305–322 КК України. З огляду на це та виходячи з положень ст. 214 КПК, перевірка достовірності заяв і повідомлень за часом є вкрай обмеженою й допускається

тільки на протязі 24 годин, під час яких фактично можна лише провести огляд місця події й опитування, після чого треба внести відповідні відомості до ЄРДР. Отже, зазначений період надається не стільки для перевірки, скільки для внесення в ЄРДР, а тому в усіх інших випадках, коли потрібні, наприклад, дослідження вилучених речовин чи аналіз документів, усі ці процедури доводиться здійснювати вже в процесі досудового розслідування шляхом проведення відповідних процесуальних дій.

На час відкриття кримінального провадження серед типових ситуацій можна виділити такі:

Ситуація 1. Орган досудового розслідування (прокурор) отримує повідомлення від оперативного підрозділу про виявлені ним ознаки злочину (ст. 305–322 КК), але оперативно-розшукові заходи ще тривають, і їх припинення може негативно вплинути на результати кримінального провадження (ст. 7 п. 7 закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Такій ситуації притаманне створення слідчо-оперативної групи або включення слідчого до вже створеної, в якій оперативно-розшукові заходи (ОРЗ) доводяться до логічного завершення (зазвичай до затримання підозрюваного безпосередньо з предметом злочину). ОРЗ можуть охоплювати тактичні операції «контрольована поставка», «контрольована закупка» й «оперативна закупка» передбачені ст. 271 КПК (мітяться і в законі України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»). Проведення *контрольованої поставки* передбачає допуск під контролем та оперативним наглядом відповідних органів ввезення в Україну, вивезення з України чи транзит через її територію наркотичних засобів, а також щодо їх незаконного перевезення та пересилання, які здійснюються в межах України. *Оперативна закупка* є методом оперативно-розшукової діяльності для одержання доказів злочинної діяльності наркоділків і полягає у викритті збувачів наркотиків шляхом здійснення контрольованого придбання у них наркотичного засобу. На відміну від неї, *контрольована закупка* полягає в імітації придбання або отримання, у тому числі безоплатного, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форм власності товару, який перебуває у вільному обігу, з метою викриття та документування факту вчинення злочину й особи, яка його вчинила (п. 1.12.1 «Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні»)⁸. Отримана у такий спосіб інформація вноситься до

⁸ Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : затв. наказом Ген. прокуратури України, МВС, СБУ, Адміністрації Держ. прикордон. служби України, М-ва фінансів України, М-ва юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5.

ЄРДР, і починається досудове розслідування з проведенням процесуальних дій.

Ситуація 2. Орган досудового розслідування отримує відомості про ознаки злочину (заяву, повідомлення), але не було затримання й, відповідно, відсутній предмет злочину. У цій ситуації відомості вносяться до ЄРДР, і залежно від обставин досудове розслідування починається з:

1) доручення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій (зняття інформації з каналів зв'язку, підготовка та здійснення «контрольованої поставки», «контрольованої закупки» й «оперативної закупки» тощо)⁹, і лише після цього проводяться гласні слідчі (розшукові) дії, в т. ч. експертиза вилучених речовин;

2) затримання особи та проведення відповідних процесуальних заходів – тимчасове вилучення майна, слідчі (розшукові) дії та ін.;

Схожа ситуація трапляється і в разі викрадення наркотиковмісних препаратів із приміщення аптеки, хімфармпідприємства чи медичної установи. Інформація, що міститься у повідомленні, вноситься до ЄРДР, і висуваються версії за такими питаннями й обставинами: чи було викрадення, хто його вчинив, якими були спосіб, час і система вчинення розкрадань, кількість викрадених наркотиків і місце їх схову, канали та шляхи збуту, наявність злочинних формувань у разі розкрадання, обставини, що сприяли викраденню, та якою була мета викрадення.

Під час викриття розглядуваних злочинів здійснюються такі дії й заходи:

- 1) огляд місця події;
- 2) допити працівників об'єкта, звідки викрадено наркотики;
- 3) ОРЗ, спрямовані на перевірку запідозрених у викраденні осіб, а також раніше засуджених за незаконний обіг наркотиків, наркоманів і токсикоманів, а також місць, де вони можуть перебувати;
- 4) ОРЗ у жилому районі, прилеглому до місця злочину, для виявлення кубел або місць, де проживають особи, що займаються наркобізнесом; опитування громадян, що перебували неподалік від місця події; організація засідок у місцях збереження наркотиковмісних препаратів (якщо є дані про можливий напад на ці об'єкти);
- 5) використання оперативно-розшукових і криміналістичних обліків органів внутрішніх справ;
- 6) проведення ОРЗ для виявлення фактів збуту наркотиків;

⁹ Відповідно до положень Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду, які згідно зі ст. 17 закону України від 23.02.2006 № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» застосовуються під час розгляду справ як джерело права, впливає, що після виявлення злочинної діяльності особи відпадає необхідність у подальших негласних заходах – перевірочній закупівлі, яка має характер провокації.

Глава 31. Методика розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів

7) здійснення перевірок за фактами доставляння в лікарні і медичні установи осіб з ознаками наркотичного сп'яніння чи отруєння (направлення таких орієнтувань в інші органи внутрішніх справ);

8) вивчення матеріалів аналогічних кримінальних проваджень, оперативних матеріалів;

9) призначення експертиз.

Якщо під час здійснення слідчих (розшукових) дій вилучаються лікарські наркопрепарати, то варто враховувати їх форми (таблетки, порошки, розчини), що можуть указувати на їх викрадення з хімфармпідприємств або з медичних установ. Якщо вилучаються підроблені медичні рецепти, то висувається версія про те, що підозрюваний пов'язаний з медичними працівниками. Слідчі версії, які стосуються випадків порушення правил зберігання, перевезення та видачі наркотичних засобів, висуваються з урахуванням можливих наслідків цих порушень.

Ситуація 3. Орган досудового розслідування (прокурор) або безпосередньо працівник правоохоронного органу самостійно виявили відомості про ознаки злочину, зловмисника затримали з предметом злочину. У цій ситуації відомості вносяться до ЄРДР, і залежно від обставин висуваються та перевіряються такі версії:

1) виявлені наркотичні засоби придбано підозрюваним у невідомого йому збувача наркотиків;

2) підозрюваний – постійний клієнт у збувача;

3) підозрюваний виготовляє наркотики для себе із придбаної, добутої або самостійно вирощеної ним наркосировини;

4) затримана особа є членом злочинного угруповання, що займається наркобізнесом;

5) виявлені у підозрюваного наркотичні лікарські засоби викрадено з лікувального закладу, аптеки чи іншої медичної установи ним самим або іншою особою.

Для ситуації типовими є такі запобіжні заходи, слідчі (розшукові) дії та ОРЗ:

1) затримання та особистий обшук підозрюваного;

2) огляд місця затримання; місцевості, де вирощувалось наркотиковмісна культура, або приміщень, де зберігались наркотики чи сировина для їх виготовлення;

3) огляд наркотиковмісних засобів, документів, предметів та одягу затриманого;

4) медичне освідчення затриманого (якщо його не провели до відкриття кримінального провадження) з метою встановлення його стану;

5) призначення криміналістичної експертизи наркотичних засобів, а також судово-медичної, наркологічної, психіатричної та інших експертиз, в яких виникає потреба;

- б) обшук або виїмка за місцем проживання та роботи підозрюваного;
- 7) допит підозрюваного та свідків;
- 8) ОРЗ, спрямовані на встановлення всіх злочинних зв'язків, місць зберігання, каналів збуто тощо.

Загалом у провадженнях цієї категорії необхідно з'ясувати такі *обставини*:

- чи належить виявлена речовина за своїми ознаками до предмету злочинів, передбачених ст. 305–322 КК України (до наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів), і якими є її кількісні характеристики;

- чи був факт незаконних дій із наркотичними засобами;

- де, коли і за яких обставин учинено злочин, пов'язаний з наркотиками;

- ким учинено злочин, чи притягалась раніше особа, що його скоїла, до кримінальної (адміністративної) відповідальності за аналогічні діяння;

- наявність обставин, що обтяжують вину;

- наявність або відсутність підстав, що звільняють особу від кримінальної відповідальності;

- злочин учинено однією особою чи групою осіб, якими були функції кожного співучасника (хто займався вирощуванням, збутом, заготівлею тощо);

- хто організатор злочину;

- у який спосіб виготовлено наркотичні засоби та яке обладнання при цьому використовувалось;

- що служило сировиною для виготовлення наркотичних засобів, звідки його постачали;

- чи залучалися неповнолітні та дорослі особи до немедичного вживання наркотиків;

- якими є характер і розмір матеріальної шкоди;

- які обставини сприяли вчиненню цього злочину.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ

Наступний етап розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, починається з моменту повідомлення особі про підозру в порядку ст. 278 КПК. Ухвалюючи таке процесуальне рішення, слідчий спирається на докази, отримані на початковому етапі розслідування. Важливою умовою для подальшого ефективного розслідування є вміння слідчого правильно аналізувати та оцінювати слідчу ситуацію, яка склалася у кримінальному провадженні. Типові ситуації наступного етапу розслідування обумовлюються позицією підозрюваного щодо висуненої підозри.

Ситуація 1. Підозрюваний повністю визнає себе винним і дає правдиві показання, тобто ситуація є сприятливою для встановлення всіх

обставин провадження. Однак слід урахувувати, що: 1) під виглядом розкриття може маскуватися бажання уникнути відповідальності за інший, більш тяжкий злочин і ввести в оману правоохоронні органи; 2) підозрювані, особливо наркомани, схильні до зміни свідчень і можуть будь-якої миті стати на іншу позицію, применшуючи свою провину або навіть зовсім її заперечуючи. Таким чином, треба індивідуально оцінювати щирість поведінки й намірів особи.

Головними *тактичними завданнями* розслідування у таких випадках є підтримання установки підозрюваного на каяття та максимальна деталізація свідчень щодо вчиненого злочину з подальшою їх перевіркою шляхом проведення відповідних слідчих (розшукових) дій (допити обвинувачених, свідків, обшуки, виїмки, призначення експертиз, слідчі експерименти, пред'явлення для впізнання).

Ситуація 2. Підозрюваний повністю або частково не визнає факт злочинної дії з наркотиками. У таких умовах ефективність розслідування залежить, як правило, від повноти зібраної слідчим інформації про скоєний злочин та обраного тактичного рішення щодо подальших дій.

Тактичними завданнями в цьому разі будуть: 1) критичний аналіз та перевірка показань підозрюваного з метою викриття його у неправдивості чи спростування версії підозрюваного; 2) запобігання протидії з боку підозрюваного, близьких йому осіб та інших учасників злочинного угруповання, до якого причетний і підозрюваний; 3) установлення причин та умов, які сприяли вчиненню незаконних дій із наркотичними засобами.

Для вирішення вказаних тактичних завдань пропонується такий комплекс ОРЗ і слідчих (розшукових) дій:

1) ОРЗ з метою встановлення додаткових свідків злочину та іншої інформації про злочин;

2) детальний допит підозрюваного (доцільно використовувати складання допитуваним схем, планів), а в разі тактичної необхідності і проведення повторного допиту;

3) детальний допит свідків;

4) за необхідності призначення відповідних судових експертиз (криміналістичних, медичних, психіатричних, фармацевтичних, психологічних, аграрних, комп'ютерно-технічних та ін.);

5) одночасні допити між свідками та обвинуваченим або безпосередньо між обвинуваченими (з урахуванням криміналістичних рекомендацій для таких випадків);

6) за необхідності пред'явлення для впізнання, слідчі експерименти, виїмки та обшук.

Як для першої, так і для другої слідчої ситуації допускається зміна повідомлення про підозру (ст. 279 КПК), що пов'язано з певним часом, необхідним

для проведення криміналістичної експертизи наркотичних засобів та інших експертиз і використанням їх результатів в оновленій підозрі.

Особливості наступного етапу розслідування незаконного обігу наркотичних засобів (пов'язаних насамперед із так званим «наркобізнесом») також обумовлюються можливою протидією розслідуванню з боку підозрюваного, близьких йому осіб, а передусім з боку учасників злочинних угруповань та їх «покровителів» із високопоставлених посадовців. Результатом таких дій можуть бути залякування, підкуп або протиправний тиск на свідків та інших суб'єктів кримінального процесу. Для запобігання таким негативним наслідкам доцільно залучати додаткові засоби фіксації слідчих дій (фото-, відео- та звукозапис), пропонувати допитуваним складати плани-схеми або замальовки задля наочного підкріплення своїх показань) і використовувати можливості оперативно-розшукового апарату.

Невід'ємною діяльністю слідчого з моменту відкриття кримінального провадження є здійснення профілактичної діяльності, але основна її частина виконується, як правило, на наступному етапі розслідування. Зокрема, йдеться про встановлення й усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів. Вони з'ясовуються, як правило, паралельно з установленням інших обставин. Для цього використовується весь комплекс процесуальних та оперативно-розшукових заходів. Це не виключає, однак, можливості проведення слідчих (розшукових) дій, спеціально орієнтованих на виявлення факторів криміногенного характеру. Допит є найбільш доступним та ефективним способом з'ясування причин та умов, що сприяли учиненню злочину, а виїмка й обшук надають можливість одержати документи та речові докази, які вказують на ті чи інші обставини, що йому сприяли. Шляхом огляду встановлюються й уточнюються обставини вчинення злочину. У низці випадків остаточний висновок слідчого про фактори, що сприяли вчиненню злочину, може ґрунтуватися тільки на результатах використання спеціальних знань у тій чи іншій галузі науки, техніки тощо. Це обумовлює необхідність проведення експертизи.

Профілактична діяльність правоохоронних органів передбачає:

1) інформування громадськості через засоби масової інформації стосовно шкоди, якої завдає наркоманія суспільству, оперативної обстановки щодо боротьби з незаконним обігом наркотиків, фактів порушення антинаркотичного законодавства, покарань, яких зазнали злочинці, та відповідальності, передбаченої за ці види злочинів;

2) проведення комплексу профілактичних операцій «Мак», «Допінг», «Кубло» тощо;

3) створення спеціальних навчальних центрів та освітніх програм для ефективного навчання співробітників правоохоронних органів, органів охорони

здоров'я та просвіти щодо боротьби з наркоманією й незаконним обігом наркотиків;

- 4) лікування й реабілітацію наркоманів;
- 5) запобігання незаконним посівам наркотиковмісних рослин;
- 6) блокування каналів переміщення наркотичних засобів;
- 7) припинення контрабанди наркотиків;
- 8) створення перешкод для відмивання грошей та іншого майна, здобутого у результаті наркобізнесу.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Після затримання підозрюваного проводиться **слідчий огляд**:

- 1) місця затримання;
- 2) місця зростання або незаконного вирощування диких наркотико- або психотроповмісних рослин чи плантацій цих культур, на яких злочинці можуть збирати сировину (наприклад, пилок конопель);
- 3) місця виготовлення наркотичних засобів;
- 4) місця їх зберігання;
- 5) різноманітних упаковок, використовуваних для перевезення й пересилання наркотичних засобів, транспортних засобів, а за необхідності – відділень зв'язку, в яких перебувала посылка (наприклад, якщо вона має розірвану упаковку);
- 6) місця збуту наркотиків;
- 7) місця їх уживання;
- 8) одягу підозрюваних (звинувачених), у якому вони, за наявними даними, зберігали наркотики;
- 9) медичних рецептів на одержання наркотиковмісних лікарських препаратів;
- 10) безпосередньо наркотичних засобів.

Огляд місця затримання передбачає пошук речей і предметів, викинутих або прихованих затриманим. У першу чергу це стосується наркотичних засобів, яких винні завжди намагаються позбутись, але можна виявити шприци, голки до них, пакувальні матеріали, предмети або їх частини, які служать для переробки або виготовлення наркотиків (ніж м'ясорубки), тощо. У разі затримання особи на вулиці оглядають усю територію навколо цього місця. Якщо затримання відбулося у приміщенні, то оглядається це приміщення та прилегла до нього місцевість (ділянка під вікном). Якщо ж затриманню передувала погоня, то уважно оглядають ту ділянку, на якій здійснювалося переслідування. Такий огляд доцільно вести від місця затримання у зворотній бік маршрутом переслідування, бо злочинці зазвичай

викидають викривальні докази не відразу після початку погоні, а перед безпосереднім фізичним захопленням.

Огляд ділянок з незаконними посівами наркотико- або психотропомісних культур має низку особливостей. Ця слідча дія вимагає ретельної підготовки, а саме:

- 1) визначення послідовності дій осіб, які беруть участь в огляді;
- 2) запрошення кваліфікованого спеціаліста-агронома й пояснення йому мети огляду та завдань, що стоять перед ним;
- 3) добір та інструктування понятих (складність цього заходу обумовлюється тим, що незаконні посіви наркотико- або психотропомісних культур часто розташовано у віддалених, важкодоступних місцях).

У процесі огляду за допомогою спеціаліста необхідно відібрати зразки наркотиковмісних рослин, як слід їх запакувати й відправити на експертизу.

Під час *огляду місць виготовлення, зберігання або збуту наркотиків і місць для їх незаконного вживання* основними об'єктами пошуку й аналізу є такі:

- 1) наркотичні лікарські засоби (препарати) в ампулах, у вигляді таблеток, порошку або настоянок із фабричним маркуванням чи без такого;
- 2) наркотичні засоби кустарного виготовлення або напівфабрикати;
- 3) предмети, які могли використовуватися для виготовлення наркотиків;
- 4) відходи виготовлення наркотичних засобів (головки маку, лушпиння від них, конопляна соломка);
- 5) пристосування для вживання наркотиків (трубки, шприци та ін.);
- 6) тютюнові вироби зі слідами просочування наркотиків;
- 7) пристосування для набивання гільз тютюном;
- 8) сліди вживання наркотиків;
- 9) бинти, марля, інші тканини з плямами жовтого кольору;
- 10) речі, які могли служити платнею за наркотичний засіб або за відвідування місця для незаконного їх уживання;
- 11) листування, поштово-телеграфна кореспонденція, записні й телефонні книжки та інші документи.

Під час огляду *приміщень державних організацій і закладів* (аптек, лікарень, фармацевтичних підприємств, складів та ін.), *квартир і домоволодінь* поряд із загальними криміналістичними об'єктами пошуку слід звертати увагу на сліди вживання наркотиків (шприци, голки, відкриті упаковки, порожні ампули, флакони та ін.). При цьому слід мати на увазі, що кількість порожніх ампул або упаковок з-під наркотичних засобів, що значно перевищує потребу однієї людини (у випадку вживання наркотиків на місці), свідчить про участь у злочині більше однієї людини.

Під час *огляду транспортних засобів, закладів транспорту та зв'язку* основними об'єктами аналізу й пошуку будуть наркотики, їх пакувальні

Глава 31. Методика розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів

матеріали, сліди, які свідчать про наявність схованок, записки та записні книжки, документи на багаж та ін.

Огляд одягу та речей вимагає найретельнішого й найуважнішого обстеження, адже в них можуть бути обладнані схованки для зберігання або транспортування наркотичних засобів, а також можуть залишитися сліди зберігання останніх, особливо на м'яких тканинах, у складках, на згинах тощо.

Під час огляду наркотичних і психотропних лікарських препаратів, що випускаються вітчизняними та зарубіжними підприємствами, особливу увагу слід зосередити на назві препарату, заводі-виготовлювачі й терміні зберігання ліків. Із цією метою необхідно оглянути заводську упаковку й у необхідних випадках долучити її до кримінального провадження. Під час огляду кустарно виготовлених наркотиків слід звертати увагу на їх колір, агрегатний стан, визначати вагу та ін.

Виявлені речовини доцільно зважувати на точних вагах (аптечних), після чого їх та предмети, які можуть бути носіями наркотичних засобів, слід скласти в окремі пакунки з паперу або ж у поліетиленові мішки (кожен предмет окремо). Упаковки заклеюють і перев'язують шпагатом, кінці якого опечатують. Через те що часто, особливо літньої пори, вилучаються невисушені наркотичні засоби рослинного походження (частини конопель, макова солома), для їх упакування необхідно використовувати спеціальні картонні коробки з невеликими отворами для уникнення їх розкладання. На упаковках мають бути підписи осіб, які брали участь у проведенні огляду (ч. 5 ст. 237 КПК).

Під час вилучення наркотичних засобів і предметів за участю понятих (ч. 7 ст. 223 КПК) дії слідчого мають бути зрозумілими для останніх. Проводячи огляди, доцільно застосовувати фото- та відеозйомку, про що слід указувати у протоколі. У зв'язку зі специфікою предмета злочину важливого значення набуває знаходження мікрооб'єктів наркотичних засобів під час здійснення оглядів та обшуків. Специфічними вимогами, що висуваються до огляду, є залучення спеціаліста та використання для пошуку наркотиків спеціально видресированих собак.

Особливим видом слідчого огляду є *освідчення*, яке проводиться за загальними правилами ст. 241 КПК. Під час його проведення необхідно повністю обстежити все тіло людини, що дозволяє знайти й зафіксувати особливі прикмети, а також мікрооб'єкти та сліди ін'єкцій (внутрішньовенних або внутрішньом'язових), які залишилися на тілі. Якщо є дані про те, що наркотичні засоби побували в руках у затриманого, то необхідно зробити змиви ватним тампоном, змоченим у спирті, після чого висушити, упакувати в належний спосіб (у конверти, пакети) та направити на дослідження. Також необхідно вилучити піднігтьовий вміст для експертного дослідження з метою виявлення наркотичних засобів та їх слідів. Факт немедичного вживання наркотичних

засобів установлюється шляхом *наркологічної експертизи*, яка повинна призначатися негайно, оскільки наркотичне сп'яніння триває декілька годин. Це з'ясовується за допомогою дослідження крові, сечі, слини та інших біологічних мікрооб'єктів для виявлення в них вмісту наркотичних речовин.

Допит підозрюваного. Обставини, які необхідно встановити шляхом допиту підозрюваного, визначаються особливостями кожного розслідуваного кримінального провадження. Приблизний перелік запитань може бути таким: 1) чи вживав він наркотичні засоби, якщо так – з якого часу та які, де і з ким; 2) хто навчив виготовляти й уживати наркотики; 3) чи є у нього пристосування для їх виготовлення; 4) яку кількість наркотиків, коли, у кого, в який спосіб і за яку суму придбав; 5) кого знає з тих, хто вживає або збуває наркотики; 6) якщо сам виготовив наркотик, то де, в якому місці, коли придбав сировину, як перевіз; 7) з якою метою придбав наркотик; 8) якщо допитуваний наркоман, то чи перебуває він на обліку в лікаря; 9) чи раніше лікувався від наркоманії; 10) хто ще знає про те, що він уживає наркотики, та ін.

Слідчому необхідно брати до уваги і той факт, що наркомани схильні до надання неправдивих показань або їх зміни під час слідства. В окремих випадках доцільно залучати до участі в допиті і лікаря-нарколога.

Обшук. Під час підготовки до обшуку слід передбачити технічне оснащення для пошуку й залучити спеціалістів (зокрема кінологів зі спеціально видресированими собаками). Кількість понятих варто збільшити, якщо обшук проводиться одночасно в декількох приміщеннях або на значній за площею ділянці місцевості, а також у разі вилучення великої кількості наркотиків. Головною передумовою успішного проведення обшуку є його раптовість, ретельність і послідовність дій тих, хто здійснює обшук.

Обшук за *місцем проживання й роботи* підозрюваного є одним з головних способів установлення місцезнаходження наркотичних засобів. У цьому випадку підлягають вилученню: 1) наркотичні засоби; 2) усе призначене для їх уживання; 3) предмети зі слідами використання наркотиків; 4) незвичайні предмети, коли є припущення щодо їх наркотикомісткості; 5) документи, що свідчать про злочинну діяльність, тощо. Проводити обшук доцільно у присутності підозрюваного, тому що поведінка останнього може зорієнтувати слідчого стосовно шляху пошуку наркотиків та інших предметів. Схованки можуть бути обладнані у вимикачах освітлення, розетках, електродзвінках, кондиціонерах, порожнечах дверних конструкцій, віконних ручках та ін.

У разі *обшуку на місцевості* звертається увага на квіти й інші рослини, які на фоні навколишньої зелені виглядають зів'ялими або слабко укріпленими в землі. Під час *обшуку транспортних засобів* (морських, річкових, повітряних судів) слід звернутися до спеціалістів тих відомств, які знають їх конструктивні особливості. Під час *обшуку авто* доцільно звертати увагу на ті місця, де помітно сліди змін.

Криміналістична експертиза наркотичних засобів призначається для вирішення таких питань: чи є на предметах, поданих на дослідження, сліди (мікрочастинки) наркотичних засобів, якщо так – яких саме; чи є вилучена речовина (рослина) наркотичною, якщо так – до якого виду засобів вона належить; чи є подані речовини сировиною (проміжним продуктом) для виготовлення наркотичних засобів; чи одержано ці речовини за єдиною технологією; чи є ця рослинна маса відходами від кустарного виробництва наркотичних засобів; чи містять подані на дослідження тютюнові вироби (цигарки, тютюнові крихти) наркотичні засоби, якщо так – які саме; чи є в залишках викурених цигарок наркотичні засоби, якщо так – які саме; чи мають подані наркотичні засоби спільну родову або групову належність і яку саме; чи становили раніше єдину масу наркотичні засоби, вилучені у громадянина А та громадянина Б; чи вирощено подані на дослідження рослинні об'єкти на ділянці, що належить громадянину В; чи виготовлено подані на дослідження лікарські препарати на підприємствах тощо.

Комплексна медико-психіатрична експертиза призначається для вирішення таких питань: чи має ця особа ознаки недавнього вживання наркотику, якщо так – якого саме; як давно виникла в неї наркотична залежність, чи перебувала ця особа у момент скоєння злочину в неосудному стані (гострий наркопсихоз, патологічний афект).

Агротехнічна експертиза призначається для одержання відповіді на такі питання: чи мають посіви наркотико- або психотроповмісних культур дикий чи культурний характер (з урахуванням розташування рослин, відстані між кущами, урожайності та ін.), якою є приблизно величина очікуваного урожаю цих посівів тощо.

Завдання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що є предметом злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів ?
2. Укажіть способи вчинення злочинів цієї категорії та інші елементи їх криміналістичної характеристики.
3. У чому полягають особливості відкриття кримінальних проваджень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів?
4. Назвіть обставини, що підлягають доказуванню.
5. Укажіть типові слідчі ситуації та найпоширеніші версії, що трапляються у кримінальних провадженнях щодо незаконного обігу наркотичних засобів.
6. У чому полягають особливості тактики проведення окремих слідчих дій?
7. У чому полягає сутність профілактичної діяльності слідчого під час розслідування цієї категорії злочинів?

Глава 32

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ХУЛІГАНСТВА

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ХУЛІГАНСТВА

Під **хуліганством** розуміється грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. Кримінальна відповідальність за вказаний злочин передбачається ст. 296 КК України.

Кримінальне хуліганство необхідно відрізнити від дрібного хуліганства, яке є адміністративним правопорушенням і передбачається ст. 173 КУпАП. Головною їх відмінністю є те, що перше супроводжується особливою зухвалістю й винятковим цинізмом, що нехарактерно для дрібного хуліганства.

Пленум Верховного Суду України в постанові «Про судову практику в справах про хуліганство» від 22.12.2006 № 10 дав судам роз'яснення, що за ознакою особливої зухвалості хуліганством може бути визнано таке грубе порушення громадського порядку, яке супроводжувалось, наприклад насильством із завданням потерпілій особі побоїв або заподіянням тілесних ушкоджень, знущанням над нею, знищенням чи пошкодженням майна, зривом масового заходу, тимчасовим припиненням нормальної діяльності установи, підприємства чи організації, руху громадського транспорту тощо, або таке, яке особа тривалий час уперто не припиняла. Хуліганством, яке супроводжувалось винятковим цинізмом, можуть бути визнані дії, поєднані з демонстративною зневагою до загальноприйнятих норм моралі, наприклад проявом безсоромності чи брутальної непристойності, знущанням над хворим, дитиною, особою похилого віку або такою, яка перебувала у безпорадному стані, тощо (п. 5 Постанови).

Значущими елементами криміналістичної характеристики хуліганства можна визнати такі: способи вчинення злочину, час, місце й обстановку вчинення злочину, типові сліди злочину, особу злочинця й особу потерпілого.

Способи вчинення хуліганства можуть охоплювати дії з підготовки, безпосереднє вчинення та приховання слідів злочину.

Необхідно відзначити, що найчастіше хуліганські дії обумовлюються конкретною ситуацією та здійснюються без підготовки та приховання слідів. Однак якщо злочинець *готується до вчинення злочину*, то це може виражатися у таких діях:

– підшукування знарядь вчинення злочину, предметів, пристосованих для пошкодження чи знищення майна, речовин для нанесення написів, спричинення тілесних ушкоджень або здійснення погрозу;

- підшукування транспортного засобу, вивчення режиму роботи громадського транспорту для проїзду до місця вчинення злочину;
- підшукування сприятливої обстановки для вчинення злочину (відвідування барів, кафе, нічних клубів тощо);
- створення злочинної групи.

Способи безпосереднього вчинення хуліганства є досить різноманітними, їх можна класифікувати, виділивши дві групи: 1) хуліганські дії, спрямовані проти громадського порядку; 2) хуліганські дії, спрямовані проти фізичних чи юридичних осіб та їхнього майна.

Хуліганські дії, спрямовані проти громадського порядку:

- брутальне порушення спокою громадян, нормального режиму роботи підприємств та установ (нецензурна лайка, погрози, зривання масових заходів);

- демонстративне оголення частин тіла, цинічні рухи, заняття сексом у громадському місці;

- демонстративне пошкодження або знищення об'єктів у громадських місцях, цинічні, нецензурні написи, справляння природних потреб тощо;

- дії, що спричиняють афективні стани чи помилкову тривогу громадян (неправдивий виклик карети швидкої допомоги чи пожежної команди, неправдиве повідомлення про смерть близьких і т. ін.);

- дії, що спричиняють перешкоди радіозв'язку та порушення правил радіопередач (вихід в ефір без дозволу і т. ін.);

- приведення в дію вибухового пристрою (гранати, вибухопакета), піротехнічних засобів;

- опір представникові влади чи громадськості або іншим громадянам, які припиняли хуліганські дії (відштовхування, завдання побоїв, заподіяння тілесних ушкоджень із метою позбавити зазначених осіб можливості виконати службовий чи громадський обов'язок з охорони громадського порядку.

Хуліганські дії, спрямовані проти фізичних чи юридичних осіб та їхнього майна:

- публічні образи (знуцання над хворим, дитиною, особою похилого віку або такою, яка перебувала у безпорадному стані);

- заподіяння побоїв і тілесних ушкоджень;

- нацькування тварин;

- обмеження свободи;

- пошкодження або знищення особистого, колективного або державного майна (ламання телефонів-автоматів, руйнування огорож чи знаків, засобів вуличного освітлення тощо);

- розповсюдження токсичних чи отруйних речовин тощо.

Хулігани, як правило, не вживають заходів щодо ретельного *приховування* слідів злочину або застосовують найбільш прості його способи:

- зникають із місця події, зокрема з використанням автотранспорту;
- знищують або приховують знаряддя злочину, одяг і взуття;
- у разі вчинення злочину в групі використовують одяг одного фасону, однотипні знаряддя злочину.

Головними формами здійснення хуліганства є жести, слова, фізичне насильство та пошкодження майна. На жестах ґрунтуються такі способи хуліганських дій, як цинічні рухи, публічне оголення статевих органів, роздягання догола та інші непристойні дії. Досить часто хуліганські дії виражаються у формі слова, наприклад як нецензурна лайка, погрози, створення шуму, який призводить до зриву масових заходів (вигуки, репліки, пісні), порушення нормального режиму роботи підприємства, спокою громадян у квартирах і громадських місцях. Найчастіше жести та слова супроводжуються фізичним насильством, яке може виражатись у нанесенні побоїв, опорі представникам влади, знущанні, нацькуванні собак, насильному зв'язуванні людини, пошкодженні майна, паплюженні пам'ятників та іншому.

Час, місце й обстановка вчинення злочину. Необхідно звернути увагу, що КК України не пов'язує наявність ознак хуліганства з його вчиненням у громадських місцях. Отже, громадський порядок може бути порушений і за відсутності великої кількості осіб чи у присутності лише потерпілого (вночі, у безлюдному місці, в квартирі). Однак учинення хуліганських дій у присутності інших людей, в обстановці проведення публічного заходу (покладення квітів до пам'ятника, концерт тощо) є однією з ознак, яка вказує на грубість порушення громадського порядку.

Зазвичай хуліганські дії вчиняються вечірньої пори з 18 до 22 години або вночі з 22 до 6 години і значно рідше вдень. Найбільша кількість хуліганств припадає на вихідні чи святкові дні, під час або після проведення масових заходів. Місця вчинення вказаних злочинів є досить різноманітними, однак найчастіше хуліганство трапляється у громадських (багатолюдних) місцях (на вулиці, у громадському транспорті, у нічних клубах, місцях громадського харчування, магазинах, кінотеатрах, стадіонах і гуртожитках, у дворах, на пляжах, у під'їздах, ліфтах на сходах тощо). Обстановка вчинення хуліганських дій характеризується, по-перше, наявністю чи відсутністю сторонніх осіб на місці злочину, а по-друге, ступенем освітленості місця злочину (частіше освітленість є недостатньою або взагалі відсутня).

Типові сліди злочину. Для хуліганства характерним є залишення як матеріальних слідів, так і слідів хуліганського вчинку у пам'яті очевидців (ідеальні сліди), що реалізуються в свідченнях цих осіб. Ідеальні сліди хуліганства можуть міститись у показаннях потерпілого та свідків. Ці особи можуть дати інформацію як про особу (осіб), що вчинила(и) хуліганські дії, так і про обставини вчинення цих дій.

До матеріальних слідів указаної категорії злочинів можна віднести такі:

- знаряддя злочину (зброя чи предмети, якими було нанесено тілесні ушкодження, пошкоджено майно, предмети й речовини, якими наносились певні написи, тощо);

- кулі, гільзи, патрони;

- сліди ніг на місці події та рук на знаряддях злочину;

- сліди крові або інших біологічних речовин, які виникли внаслідок нанесення тілесних ушкоджень потерпілому чи боротьби на місці події, а також використані для спалювання громадських місць;

- пошкоджене або знищене майно;

- транспортні засоби;

- одяг і взуття потерпілого та злочинця зі слідами злочину (серед іншого з мікрооб'єктами);

- недопалки сигарет, пляшки тощо.

Матеріальні сліди здебільшого вдається виявити під час огляду місця події, проте вони можуть бути виявлені і під час інших слідчо-розшукових дій (обшуків, освідування) й експертиз.

Особа злочинця. Найчастіше хуліганство вчиняється молодими чоловіками у віці від 18 до 24 років із низькими моральними якостями, схильними до агресивної поведінки (мають нестійку психіку). Тобто це насильницький тип злочинця, якому притаманно вирішувати будь-які конфліктні ситуації насильницьким шляхом, застосовуючи його до конкретної особи або невизначеного кола осіб (зокрема і непричетних до конфлікту). Досить часто ці особи зловживають алкогольними напоями чи наркотичними засобами. До кола суб'єктів цього злочину також належать особи, які мають певні психічні вади, що не позбавляє їх можливості усвідомлювати свої дії й керувати ними. Крім того, велика кількість хуліганств учиняється у складі групи осіб, яка може формуватися на ґрунті спільних інтересів чи хобі, а також спільного розпивання спиртних напоїв чи вживання наркотичних засобів.

Особа потерпілого. Хуліганські дії можуть супроводжуватися заповіданням тілесних ушкоджень певним особам, пошкодженням або знищенням їх майна (наприклад, псування автомобілів). Потерпілими від хуліганства можуть стати:

- особи, які були знайомі з хуліганом і разом із ним прийшли на місце події (наприклад, на стадіон, в кафе, ресторан, нічний клуб тощо);

- особи, які випадково зустрілися з хуліганом на місці події (і вступили з ним у конфлікт);

- представники громадськості, які намагалися припинити хуліганські дії;

- охоронці підприємств, працівники правоохоронних органів, в обов'язки яких входить забезпечення громадського порядку.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО Й НАСТУПНОГО ЕТАПІВ РОЗСЛІДУВАННЯ

Кримінальне провадження про хуліганство може бути відкрите за повідомленням (зверненням) потерпілої особи або свідків-очевидців, повідомленням підприємств, установ та організацій, а також у результаті безпосереднього виявлення ознак хуліганства працівником правоохоронного органу. Як правило, після огляду місця події й отримання пояснень відомості про хуліганські дії та їх наслідки вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань, і розпочинається досудове розслідування.

Ураховуючи специфічний склад злочину, під час досудового розслідування треба чітко уявляти перелік обставин, які підлягають встановленню:

1) *у чому саме полягали вчинені хуліганські дії* (нанесення побоїв, зв'язування, занурення у воду, нацькування собак, нанесення образи нецензурними словами та жестами, псування телефонних апаратів, обладнання вагонів електричок, розбивання вітрин магазинів, псування одягу громадян тощо);

2) *чи не були вчинені, крім хуліганства, інші злочини* (вбивство, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, розбій тощо) – як підкреслив Пленум Верховного Суду України в зазначеній постанові (п. 4), хуліганські дії, що супроводжувалися погрозами вбивством, завданням побоїв, заподіянням тілесних ушкоджень, вчинені винним щодо членів сім'ї, родичів, знайомих і викликані особистими неприязними стосунками, неправильними діями потерпілих тощо, слід кваліфікувати за статтями КК, що передбачають відповідальність за злочини проти особи; як хуліганство зазначені дії кваліфікують лише в тих випадках, коли вони були поєднані з очевидним для винного грубим порушенням громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства та супроводжувались особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом;

3) *час і місце, де були вчинені хуліганські дії* (час: день і година, їх характеристика – день відпочинку чи робочий день, денна чи вечірня пора; місце вчинення та його характеристика: вулиця, парк, кінотеатр, наявність відпочиваючих, зокрема жінок і дітей); точне встановлення часу й місця вчинення цього злочину має не лише кримінально-правове, але й тактичне значення, наприклад для встановлення очевидців хуліганства виявлення й вилучення доказів;

4) *ким були вчинені хуліганські дії та яким даними характеризується особистість того, хто їх скоїв* (наявність стану сп'яніння, вік, освіта, професія, місце проживання, наявність судимості за хуліганство, притягнення до адміністративної відповідальності за хуліганство чи інше правопорушення, характеристика з місця роботи чи навчання тощо);

5) *винність підозрюваної особи у вчиненні хуліганства* (чи усвідомлювала вона, що її дії брутально порушують громадський порядок і проявляють неповагу до суспільства, чи бажала вона вчинити ці дії та що спонукало її до цього);

6) *мотиви та ціль дій кожного хулігана* – ці ознаки суб'єктивної сторони хуліганства не завжди досліджуються, що призводить до помилок у відмежуванні хуліганства від інших злочинів; мотив хуліганства визначається в узагальненому вигляді як почуття неповаги до суспільства й загальноприйнятих норм поведінки, але слід мати на увазі, що на першому плані дій хулігана можуть перебувати такі почуття як злість, досада, марнославство, зарозумілість, заздрість, помста тощо; крім почуттів, можуть мати значення і певні антигромадські інтереси особистості, а також аморальні погляди й переконання; крім цього, мотиви можуть бути пов'язані з особистими конфліктними відносинами між потерпілим і винуватим, намаганням останнього якимось чином дошкулити потерпілому, образити й принизити його або завдати йому якусь іншу шкоду;

7) *характер і розміри шкоди, заподіяної хуліганом* – під час учинення хуліганства шкода може бути завдана не лише здоров'ю людей, але і майну (досить часто хуліганські дії пов'язуються зі знищенням чи пошкодженням одягу потерпілих, розбиванням скла вітрин, меблів та інших предметів обстановки); слідчий повинен установлювати в кожному випадку, чи не була нанесена матеріальна шкода в результаті хуліганських дій, кому саме, якими були її характер і розмір; а потерпілим треба роз'яснювати їх право подати цивільний позов у кримінальному провадженні;

8) *умови, що сприяли вчиненню хуліганських дій*.

Наперед визначити все коло обставин, які входять до предмету доказування, неможливо, в першу чергу через різноманітність способів учинення хуліганських дій. Ці обставини визначаються стосовно конкретної ситуації. Для їх установлення здійснюються слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) дії й організаційні заходи. Комплекс указаних дій обумовлюється слідчою ситуацією, що склалася на певний момент розслідування. На початку кримінального провадження можна виділити такі *типові слідчі ситуації*.

Ситуація 1. *Кримінальне провадження відкрито у зв'язку із затриманням хулігана на місці вчинення злочину або відразу після вчинення.* Для цієї ситуації характерною є наявність свідків і потерпілого а також матеріальних слідів. Зазвичай вона може складатись у разі вчинення хуліганства на вулицях, у громадському транспорті, комунальних квартирах, гуртожитках, під час масових заходів тощо. Основними *тактичними завданнями розслідування* в цьому разі є встановлення особи хулігана (хуліганів) та ознак кримінально караного хуліганства, виявлення й закріплення доказів учинення хуліганських дій.

Для вирішення вказаних завдань слід провести комплекс слідчо-розшукових дій: затримання злочинця, огляд місця події, допит підозрюваного, вилучення й огляд одягу злочинців, за необхідності – освідування підозрюваного, допит потерпілого, допит свідків, обшук за місцем проживання підозрюваного, призначення судових експертиз (криміналістичних, судово-медичних, товарознавчих). Крім того, необхідно встановити наявність на місці події чи поблизу нього відеокамер і вилучити відповідні відеозаписи. Залежно від отриманих матеріалів можна в подальшому також провести пред'явлення для впізнання підозрюваних або знярядь учинення злочину або слідчий експеримент із метою перевірки показань.

Ситуація 2. *Кримінальне провадження відкрито у зв'язку із заявою чи повідомленням про вчинення хуліганських дій; злочинця не затримали, проте про його особу є певна інформація.* Головними тактичними завданнями розслідування у вказаній ситуації є отримання інформації про злочинця та його місцезнаходження й збір і закріплення доказів його злочинної діяльності.

Указані тактичні завдання можуть бути вирішені за допомогою таких дій і заходів, як допит потерпілого або заявника, огляд одягу потерпілого і за необхідності його освідування, огляд місця події, виявлення й допит свідків і призначення судових експертиз. Із потерпілим або свідками необхідно скласти суб'єктивний портрет злочинця й оголосити хулігана в розшук. Як і в першій ситуації необхідно встановити й вилучити відеоматеріали.

Після розшуку та затримання злочинця необхідно провести допит вказаної особи, пред'явлення для впізнання й обшук за місцем її проживання з метою виявлення й вилучення знярядь учинення злочину та призначення відповідних експертиз (криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних).

Ситуація 3. *Кримінальне провадження відкрито за фактом хуліганських дій невідомою особою.* Ця слідча ситуація є характерною для вчинення хуліганства в малолюдних місцях, без свідків, наприклад паплюження пам'ятників та об'єктів архітектури. Указана ситуація є несприятливою для розслідування, адже характеризується дефіцитом інформації про обставини вчиненого хуліганства та особу злочинця. Комплекс слідчо-розшукових дій у цьому разі спрямовано на встановлення вказаних обставин, він передбачає проведення огляду місця події, допит заявника чи потерпілого, допит свідків і призначення судових експертиз. Крім того, з метою встановлення злочинця, треба перевірити криміналістичні обліки, а також у співпраці з дільничними інспекторами – осіб, які перебувають у групі ризику та схильні до вчинення хуліганських дій. Після затримання хулігана здійснюється комплекс дій, указаних у другій слідчій ситуації.

Умовно **наступний етап розслідування** хуліганства розпочинається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину (ст. 276–279 КПК України).

Ураховуючи особливості механізму вчинення хуліганства, повідомлення про підозру особі, яка вчинила хуліганство, здійснюється у переважній більшості випадків після її затримання на місці вчинення хуліганства або безпосередньо після його вчинення. Однак не виключено, що повідомлення здійснюється і через деякий час, після збору достатніх доказів.

На наступному етапі розслідування хуліганства вирішується така низка тактичних завдань, що дозволяє зібрати докази, достатні для складання обвинувального акту:

- виявлення та доказування всіх епізодів злочинної діяльності підозрюваного;
- установлення співучасників хуліганства та збір доказів їх причетності до злочину;
- установлення наявності та характеру завданої злочином матеріальної шкоди та забезпечення можливості її відшкодування;
- збір даних, що характеризують особистість підозрюваного.

На наступному етапі розслідування хуліганства типові слідчі ситуації обумовлюються позицією підозрюваного щодо причетності його до злочину. Залежно від цього узвичаєно виділяти такі типові слідчі ситуації наступного етапу розслідування:

- 1) підозрюваний визнає свою провину у вчиненому хуліганстві та погоджується давати правдиві показання;
- 2) підозрюваний частково визнає свою вину у вчиненому хуліганстві;
- 3) підозрюваний не визнає свою вину та причетність до вчиненого злочину, а також відмовляється свідчити чи дає неправдиві показання.

На цьому етапі розслідування хуліганства доцільно проводити такі слідчо-розшукові дії та інші заходи: допит підозрюваного, обшук за місцем його проживання (роботи), призначення необхідних судових експертиз, збір про підозрюваного інформації, яка його характеризує, проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення співучасників хуліганства та свідків злочину, допит свідків, одночасний допит двох чи більше раніше допитаних осіб і слідчий експеримент.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Огляд. Під час розслідування хуліганства проводяться огляд місця події, (приміщень або місцевості), огляд одягу потерпілого та злочинця, огляд транспортних засобів, використаних злочинцями для прибуття чи зникнення з місця події або перевезення знярядь учинення злочину.

Огляд місця події є невідкладною слідчою (розшуковою) дією, яка надає можливість отримати інформацію про обставини вчинення хуліганських

дій у первинному, незмінному стані. До його завдань належать виявлення слідів злочину, встановлення обстановки події та механізму вчинення злочину, напрямку розслідування й висунення загальних версій стосовно події злочину та його учасників, одержання вихідної інформації для організації пошуку злочинця й виконання першочергових невідкладних слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій.

Особливості проведення вказаної слідчо-розшукової дії під час розслідування хуліганства обумовлюються головним чином способом учинення злочинних дій. Огляд місця події треба здійснювати у будь-якому випадку, зокрема і тоді, коли хулігани зникли з місця події, а їх особи не встановлено, і тоді, коли їх затримали на місці події, або якщо їх особи відомі. Це слід робити обов'язково, оскільки матеріальні сліди є досить важливими з урахуванням того, що показання свідків і потерпілих про обставини вчиненого злочину можуть бути суперечливими та потребувати перевірки.

На початку огляду в першу чергу необхідно оцінити місце події й обстановку, а також стисло опитати заявника про обставини вчинення злочину, дослідити шляхи підходу та відходу злочинця, якщо він зник із місця події, з метою організації його розшуку та затримання «по гарячих слідах», дати доручення оперативним працівникам і дільничному інспектору на встановлення свідків очевидців та можливого розміщення відеокамер на місці події або на прилеглих об'єктах і вилучити відповідні відеозаписи.

Дії слідчого повинні бути спрямовані на виявлення й вилучення слідів перебування злочинця на місці події та його контактів із потерпілим (сліди ніг, рук і транспортних засобів, запахів, різних біологічних виділень, плям крові, мікрочастинок, волосся, недопалки сигарет, пляшки, стакани тощо), предметів і речовин, що були використані для вчинення хуліганства або зберегли на собі сліди злочину (зброя або предмети, пристосовані для нанесення ушкоджень чи пошкодження майна, сліди їх застосування, фарба та вилучені балончики чи інші ємності, крейда, вугілля, вибухові речовини та сліди їх застосування тощо). Виявлені на місці події сліди слід сфотографувати, ретельно оглянути, детально описати у протокові огляду та правильно вилучити.

Оглядові також підлягає одяг потерпілого та злочинців, оскільки під час учинення хуліганських дій може відбуватись боротьба між потерпілим і хуліганом, що обумовлює взаємне утворення слідів контакту між ними. Крім того, на їхньому одязі можуть бути виявлені також сліди застосування злочинцями зброї чи інших предметів і речовин.

Огляд транспортного засобу підозрюваного (автомобілі, мотоциклі, мопеді, велосипеді тощо) проводиться в тому випадку, коли злочинці на ньому прибували чи зникли з місця події або ж перевозили в ньому зброю чи інші предмети; в цьому випадку огляд спрямовано на виявлення слідів

перебування вказаних предметів на місці події (мікрочастинки, землі, трави, асфальту, барвників або частин зруйнованих об'єктів, сліди зброї тощо).

Освідування. Специфічним видом слідчого огляду є огляд тіла живої особи – освідування. Під час розслідування хуліганства освідування можуть піддаватись як підозрюваний, так і потерпілий. Стаття 241 КПК України передбачає, що слідчий або прокурор здійснюють освідування підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їх тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не треба проводити судово-медичну експертизу.

Для участі в освідуванні може бути залучений спеціаліст у галузі медицини – судово-медичний експерт або лікар. Необхідність залучення такого спеціаліста зумовлюється потребою виявлення як тілесних ушкоджень, слідів від операцій тощо, так і слідів біологічного походження, які залишились на тілі суб'єкта, або зразків об'єктів біологічного походження, які необхідно взяти в особи. Освідування допомагає вирішити питання про необхідність призначення судово-медичної експертизи.

Затримання й особистий обшук підозрюваного. Визначаючи тактику затримання підозрюваного, необхідно враховувати, що він може намагатися зникнути, а також знищити чи викинути ті чи інші предмети, що мають значення у кримінальному провадженні. Характерною особливістю цієї слідчо-розшукової дії у справах про хуліганство є те, що затримання зазвичай проводиться без попередньої підготовки. Пояснюється це тим, що про хуліганство працівники поліції дізнаються, як правило, лише в ту мить, коли воно тільки-но починається, або зразу ж після його закінчення, тому часу на ретельну підготовку до затримання підозрюваного не залишається. Хуліган через сп'яніння чи з якихось інших причин може перебувати у стані підвищеної збудженості, мати при собі зброю та вчиняти опір. З урахуванням цих обставин затримання треба проводити кількома працівниками поліції.

Деякі особливості має затримання хуліганів у квартирах і гуртожитках, оскільки злочинці часто там закриваються, не впускають працівників поліції й чинять збройний опір, тому перед тим як зайти в приміщення рекомендується вжити запобіжних заходів для захисту від нападу чи застосування зброї з боку хуліганів. Недотримання цього правила може призвести до тяжких наслідків.

Наприклад, ввечері у чергову частину відділу поліції по телефону надійшло повідомлення від громадянки Т., що її чоловік у нетверезому стані вигнав її з дому та б'є малолітнього сина, погрожуючи кинути його в колодязь. На місце події виїхав дільничний інспектор, де його чекала Т. Після бесіди з нею дільничний запропонував їй написати заяву, а сам пішов до будинку. Двері у будинок виявилися зачиненими на замок. На всі вимоги відчинити двері чоловік Т. відповідав відмовою. Тоді дільничний зробив

попереджувальний постріл із табельної зброї. У відповідь пролунали два постріли з будинку через двері. У цей час на місце події прибула оперативна група. Поки працівники міліції розбиралися в обстановці, стоячи біля машини, Т. зробив із вікна будинку ще два постріли, якими поранив трьох співробітників поліції. Хуліган не був затриманий до самого ранку.

Аналіз цього випадку показує, що працівники поліції допустили такі тактичні помилки. По-перше, дільничний інспектор лише через те, що йому не відкрили двері, не повинен був відкривати стрільбу. По-друге, коли оперативна група прибула на місце події та переконалася, що злочинець озброєний, не можна було допускати концентрації групи людей перед будинком. Працівникам поліції треба було зайняти безпечну позицію поза полем зору злочинця (за машиною, за сусідніми будинками) та продумати тактику його затримання, зокрема застосування спеціальних засобів.

Особистий обшук підозрюваного у хуліганстві проводиться одразу ж після затримання. Під час нього можуть бути виявлені ножі, бритви, кастети та інші предмети, що використовувалися для вчинення хуліганських дій і можуть бути застосовані злочинцем для опору працівникам поліції чи нападу на них. Проводячи особистий обшук, треба пам'ятати, що хулігани часто носять із собою й використовують предмети незначних розмірів, які легко сховати в одязі (лезо бритви, кастет, шило, викрутка тощо). Іноді зброя маскується ними під побутові предмети, такі як парасолька чи авторучка. Під час обшуку на місці затримання необхідно ретельно спостерігати за поведінкою обшукуваного з тим, щоби він не зміг раптово напасти чи викинути зброю. Уважно обстежується і місце затримання й обшуку з урахуванням того, що підозрюваний може непомітно викинути компрометуючі його предмети.

Затриманий повинен перебувати в зоні особливої уваги і під час його доставляння до органу внутрішніх справ. Зневажливе ставлення до правил особистого обшуку під час затримання злочинців може призвести до тяжких наслідків.

Наприклад, за вчинення злісного хуліганства працівниками поліції був затриманий у стані сп'яніння чоловік у військовій формі. Спочатку він намагався чинити опір, але коли його запросили зайти в автомобіль, заспокоївся, через що працівники поліції особистий обшук одразу не провели. Після прибуття автомобіля до райвідділу внутрішніх справ і виводу затриманого з машини він раптом вийняв із кишені гранату й підірвав її, тяжко поранивши себе та двох працівників поліції.

Обшук за місцем проживання підозрюваного. Обшук у справах про хуліганство є важливим засобом одержання доказів. Однак ця слідчорозшукова дія, як показує вивчення слідчої практики, у цій категорії кримінальних проваджень використовується рідко. Зазвичай слідчі задовольняються результатами особистого обшуку підозрюваних, проведеного зразу після

затримання. Обшук за місцем проживання хулігана робиться на практиці лише у випадках, коли той зник і перебуває у розшуку або коли є достовірні відомості про зберігання зброї. Між тим, є підстави стверджувати, що такий обшук варто проводити в усіх справах про хуліганство, оскільки з урахуванням агресивності хуліганів і схильності до кримінальних правопорушень існує висока ймовірність виявлення за місцем їх проживання доказів не лише хуліганства, але і вчинення інших злочинів (розбоїв, зберігання наркотиків, зброї та ін.).

Необхідність у проведенні обшуку виникає зразу ж після встановлення, що предмети, які мають значення для кримінального провадження, переховуються у певних осіб, або якщо відомо, що винний зник, але є відомості, що він переховується у певній квартирі, будинку чи надвірних будівлях.

Специфічними предметами пошуку можуть бути:

1) речові докази факту вчинення хуліганських дій (пошкоджений і закривавлений одяг, в якому хуліган був одягнений; речовина, яку він використовував для нанесення написів або паплюження історичних пам'яток; предмети, якими потерпілому були нанесені ушкодження, або зброя; радіопередавачі, за допомогою яких велися хуліганські радіопередачі, тощо);

2) предмети, що вказують на можливість учинення підозрюваним інших злочинів (відмички, знаряддя зламу, вогнепальна зброя);

3) документи, що вказують на особистість підозрюваного (довідки про захворювання, копії вироки суду, квитанції про сплату штрафів за адміністративні правопорушення);

4) документи, що вказують на можливе місцезнаходження розшукуваного підозрюваного (адреси знайомих, листи, поштові документи про відправлені чи одержані посилки й бандеролі).

Обшук може проводитися з метою пошуку предметів, частини яких були виявлені на місці події, а також матеріальних цінностей для відшкодування заподіяної злочинцем матеріальної шкоди.

Допит підозрюваного. Підозрюваного рекомендується допитувати одразу ж після затримання, оскільки негайний допит психологічно ускладнює ухилення від давання правдивих показань. Під час допиту підозрюваного з'ясовують, коли, яким чином і з ким він опинився на місці злочину; які дії передували вчиненню злочину, що послужило приводом до вчинення хуліганських дій; якщо відбулася сварка, то з ким і з чиєї ініціативи; які хуліганські дії вчинив і за яких обставин; в який спосіб нанесено ушкодження потерпілому; чи була у підозрюваного вогнепальна або холодна зброя чи інші предмети, використані ним для вчинення злочину, в кого і яким шляхом він їх отримав, ким вони виготовлені й де перебувають зараз; чи чинив підозрюваний опір представникові влади або іншим особам, які намагалися припинити хуліганство, й у чому це виражалось; чи знав він, кому чинив

опір, чи був знайомий раніше з потерпілим, і які між ними були стосунки, якщо неприязні, то в чому вони виражалися; в якому стані підозрюваний перебував у момент скоєння злочину, якщо був у стані сп'яніння, то коли, де, з ким і в якій кількості вживав спиртні напої, якщо перебував під впливом наркотичних засобів, то яких, коли, як і в кого придбав наркотики, чи вживає їх систематично, як давно й у яких дозах; чи вчиняв раніше злочини, зокрема хуліганство; якщо злочин скоєно групою, то чи була попередня змова, хто входить до складу групи, яким був розподіл ролей, і чи вчиняли підозрювані інші злочини.

Допит потерпілого. Указана слідча (розшукова) дія є однією з найбільш інформативних, бо за її допомогою найчастіше отримується інформація для висунання версій щодо події злочину й особистості злочинця. Під час допиту потерпілого необхідно враховувати його психічний і фізичний стан. Насамперед хуліганські дії можуть викликати у нього гострий гнів, обурення, а іноді й страх та пригніченість настрою. Йому буває важко викласти послідовно обставини хуліганських дій, тому його свідчення можуть відрізнятися непослідовністю й суперечливістю. Нерідко під впливом страху потерпілий може добросовісно помилятися й висвітлювати подію в неправильному вигляді. Постраждали від хуліганських дій можуть як активно співробітничати зі слідством, так і перешкоджати встановленню істини, приховуючи таким чином свої незаконні дії або не належну поведінку.

Під час допиту потерпілого треба з'ясувати такі обставини: коли, де і за яких обставин були вчинені хуліганські дії, у чому конкретно вони виражалися; що призвело до протиправних дій; чи існували взаємовідносини між хуліганом і потерпілим, і який мали характер; якою була кількість учасників злочину і яким вони мали прикмети; чи були присутні особи, які не брали безпосередньої участі у хуліганських діях, але не заважали, а можливо і сприяли їм; чи був серед групи хуліганів лідер або організатор конкретних дій; хто зі знайомих у момент нападу перебував поряд із потерпілим, коли і з яких причин залишив його; чи застосовував хуліган зброю або інші предмети, пристосовані для нанесення тілесних ушкоджень; які ушкодження були нанесені потерпілому; чи чинив потерпілий опір, якщо так, то в чому той полягав, і які сліди могли залишитися в результаті цього на тілі й одязі злочинця; який матеріальний збиток заподіяно діями злочинця; чи не зустрічався потерпілий зі злочинцем, його знайомими або родичами після вчинення злочину, якщо зустрічався, то за чиєю ініціативою відбувалася зустріч, про що велася бесіда та ін.

Допит свідків. Свідками у кримінальному провадженні по хуліганствах можуть бути особи, яким відомі обставини вчинення злочину, а саме:

1) особи, яким стала відома інформація щодо підготовки або вчинення цього злочину;

- 2) особи, які безпосередньо стали очевидцями вчинення хуліганства;
- 3) працівники правоохоронних органів або інші особи, які затримали злочинця.

Під час допиту свідка треба з'ясувати такі обставини: що стало приводом для початку хуліганських дій, чи не були вони спровоковані незаконною поведінкою самого потерпілого, хто, крім затриманого, брав участь у порушенні громадського порядку, чи застосовував підозрюваний зброю і якщо так, то яку саме, чи були предмети, якими потерпілому завдавалися тілесні ушкодження, принесені злочинцем, або він підібрав їх на місці події; як реагували оточуючі на хуліганські дії, хто і яких заходів уживав для їх припинення; чи зможе свідок упізнати злочинця під час зустрічі, описати його прикмети та зовнішні ознаки; хто ще був присутній на місці вчинення хуліганських дій, хто може підтвердити та доповнити показання допитуваного. Звісно, предмет допиту свідка можна розширити залежно від способу вчинення хуліганства та слідчої ситуації.

Пред'явлення для впізнання. Необхідність і можливість проведення вказаної слідчої (розшукової) дії виникає у випадках, коли потерпілий або свідок заявляють, що вони бачили злочинця під час скоєння хуліганських дій і можуть його впізнати. Не можна проводити впізнання, якщо особа, що впізнає, знайома зі злочинцем або брала участь в оперативному впізнанні під час його розшуку й затримання. Крім того, об'єктом упізнання можуть бути також знаряддя злочину, предмети, пристосовані для вчинення злочину, одяг тощо.

Судові експертизи. Величезне значення для розслідування хуліганства мають відомості, що отримуються за допомогою судових експертиз. Найчастіше проводяться такі види експертиз: судово-медична, трасологічна й криміналістична експертиза, експертиза зброї й слідів та обставин її використання.

Судово-медична експертиза зазвичай проводиться щодо потерпілого для виявлення на його тілі тілесних ушкоджень, установлення ступеня їх тяжкості та давності нанесення, а також способу їх нанесення й того, яким знаряддям могли бути заподіяні ці ушкодження, а іноді і в якій позі перебував суб'єкт у цей момент. У деяких випадках виникає необхідність у проведенні судово-медичної експертизи підозрюваного для виявлення на його тілі слідів боротьби й установлення давності їх нанесення.

Судово-медичну експертизу речових доказів доцільно призначати для встановлення виду досліджуваної речовини, групових і типових ознак крові, волосся, слини, сперми, сечі та інших об'єктів судово-медичного характеру. Така необхідність виникає переважно у випадках, коли під час огляду місця події, одягу виявляють свіжі плями крові або інші біологічні речовини.

Трасологічна експертиза. Головними завданнями трасологічної експертизи є ідентифікація або визначення родової (групової) належності індивідуально визначених об'єктів за матеріально фіксованими слідами – відображеннями, діагностика (встановлення властивостей і станів) об'єктів і ситуалогічні завдання (установлення механізму слідоутворення тощо).

На трасологічну експертизу можна направляти слідів рук, ніг і взуття людини, одягу, сліди пошкоджень і нашарувань на об'єктах, знаряддя, інструменти та холодну зброю, використані для вчинення злочину, а також залишені ними сліди та частини пошкоджених або зруйнованих об'єктів для встановлення цілого за частинами, сліди транспортних засобів тощо. За допомогою трасологічної експертизи можуть вирішуватись питання про наявність на тих чи інших об'єктах слідів пальців рук або взуття, наявність на одязі потерпілого чи підозрюваного різних видів нашарувань (ґрунту, фарби, мікрочастинок рослин, рідин, використаних під час учинення злочину, тощо), придатність цих слідів для ідентифікації та наявність у них ознак, що орієнтують на пошук зазначених об'єктів. Крім того, можуть вирішуватись питання про наявність на одязі потерпілого пошкоджень, їх характер та ідентифікацію знаряддя, яким їх нанесли.

Досить часто під час розслідування вказаної категорії злочинів виникає необхідність у призначенні *криміналістичної експертизи зброї й слідів та обставин її використання*. Найчастіше вона призначається в тому випадку, коли під час учинення хуліганських дій підозрюваний використовував вогнепальну або холодну зброю. Ця експертиза здійснюється для визначення виду, системи (моделі) та калібру вогнепальної зброї й боеприпасів, установлення конкретного екземпляра вогнепальної зброї за слідами на стріляних кулях, шроті, картечі чи гільзах; обставин, пов'язаних із використанням вогнепальної зброї (факту стрільби після останнього чищення й змащування зброї, кількості пострілів, відстані, з якої стріляли, напрямку пострілу, взаємного розташування зброї та перешкоди тощо), установлення належності саморобних стріляючих пристроїв і патронів до вогнепальної зброї та боеприпасів тощо. Також завданням експертизи є встановлення належності до холодної зброї ножів, кинджалів, кастетів і подібних до них за призначенням предметів. Крім того, вона може вирішувати питання про спосіб виготовлення зазначених предметів, зокрема чи використовувалося для їх виготовлення заводське обладнання.

Окрім зазначених експертиз, у кримінальних провадженнях щодо хуліганства може призначатися криміналістична *експертиза волокнистих матеріалів* для дослідження мікрочастинок одягу підозрюваного й потерпілого (сліди-нашарування). В окремих випадках призначається *судово-біологічна експертиза*, наприклад ботанічне дослідження частинок рослин, виявлених на одязі чи взутті підозрюваного (може свідчити про його перебування на

місці події з особливою ретельністю). Може бути призначена і *судово-портретна експертиза* підозрюваного за наявності відеозапису камер спостереження місця вчинення хуліганських дій.

**Питання для самоперевірки
та контролю засвоєння знань**

1. Що являє собою кримінально каране хуліганство?
2. Укажіть способи вчинення хуліганства.
3. Які типові сліди залишають хуліганські дії ?
4. Як характеризується особа хулігана?
5. Які тактичні завдання підлягають вирішенню під час розслідування хуліганства?
6. Назвіть типові слідчі ситуації, характерні для розслідування хуліганства, й алгоритми заходів, що їм відповідають.
7. У чому полягають особливості проведення оглядів під час розслідування хуліганства?
8. У чому полягають особливості допиту підозрюваного?
9. У чому полягають особливості допиту потерпілого та свідків?
10. Які експертизи призначаються під час розслідування хуліганства?

Глава 33

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРІВ, СИСТЕМ І КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОМП'ЮТЕРНИХ ЗЛОЧИНІВ

Комп'ютерні злочини – криміналістичне поняття, яке об'єднує різноманітні кримінально карані діяння. У вузькому значенні слова до комп'ютерних можна віднести злочини, вказані в Розділі XVI КК України «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку». У широкому значенні слова до комп'ютерних належать і злочини, в яких використання комп'ютерних засобів – спеціалізована частина протиправних дій.

У зв'язку з цим варто відзначити, що ключову роль у механізмі названої категорії злочинів відіграють комп'ютерні технології. Саме їх специфічні властивості використовуються злочинцями для досягнення протиправної мети. Під **комп'ютерною технологією** розуміється сукупність технічних засобів і програм, об'єднаних у єдиний технологічний процес, спрямований на зберігання, записування, обробку, відтворення, передання, прийом, зміну та перезапис комп'ютерної інформації (програм і даних). Усі *елементи комп'ютерних технологій* можна поділити на три групи:

- 1) технічні (апаратні) засоби (ЕОМ, носії комп'ютерної інформації, засоби комунікації та зв'язку);
- 2) програмні засоби;
- 3) інформаційні дані.

Сукупність усіх даних і програм, які оброблюються та використовуються в комп'ютерній системі, утворює *комп'ютерну інформацію*.

Застосування комп'ютерних технологій як засобів учинення злочину є суттєвою ознакою, яка дозволяє відокремити власно комп'ютерні злочини від усіх інших правопорушень, де здійснюється використання комп'ютерної техніки. Узнявши за критерій роль, яку комп'ютерні технології відіграють у механізмі злочину, злочини можна класифікувати, виділивши такі групи:

– власно комп'ютерні злочини, в яких комп'ютерні технології є безпосереднім (основним) засобом учинення злочину – ст. 361–363¹ КК України¹⁰;

¹⁰ У подальшому викладанні методики основна увага звертається саме на цю групу комп'ютерних злочинів.

– інші злочини, в яких комп'ютерні технології є допоміжним засобом учинення злочину (вони застосовуються для виготовлення або підготовки іншого засобу вчинення злочину або предмету злочину) – ст. 163, 176, 190, 199, 200, 212, 216, 224, 231, 301, 301, 358 КК України та ін.

Способи вчинення комп'ютерних злочинів. Ці способи фактично покладено в підґрунтя диспозицій статей 361–363¹ КК України: несанкціоноване втручання в роботу комп'ютерної системи (ст. 361 КК України), створення, розповсюдження, збут шкідливих програмних чи технічних засобів (ст. 361¹ КК України), несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом (ст. 361² КК України), несанкціоновані зміна, знищення, блокування, перехоплення, копіювання комп'ютерної інформації (ст. 362 КК України), порушення правил експлуатації комп'ютерних систем або порядку чи правил захисту комп'ютерної інформації в них (ст. 363 КК України), масове розповсюдження повідомлень електрозв'язку (ст. 363¹ КК України).

Несанкціоноване втручання в роботу комп'ютерної системи (ст. 361 КК України) є багатокомпонентним і найскладнішим у реалізації, і тому саме цей спосіб заслуговує окремого аналізу. Під *несанкціонованим доступом* треба розуміти не тільки саме проникнення до комп'ютерної системи, але й дії щодо використання, внесення змін чи знищення комп'ютерної інформації особою, яка не мала права це робити. *Типова послідовність дій злочинця* при цьому складається з таких трьох етапів:

- 1) підготовчого, який охоплює збір необхідної інформації й отримання доступу (прямого чи віддаленого) до носіїв інформації і до самої інформації;
- 2) основного, у процесі якого здійснюється шкідливий вплив на оброблювану в системі інформацію або впровадження шкідливих програм;
- 3) заключного, на якому відбувається приховання слідів злочину.

На підготовчому етапі злочинець вивчає спеціальну літературу, посібники й моделі програм; здійснює «копання в смітті», тобто вивчає інформацію, залишену користувачем після роботи з комп'ютерною технікою; аналізує, зчитує та відновлює інформацію на різноманітних носіях, вивчає фотографії комп'ютерних екранів і т. ін. На цьому етапі вчинення злочину використовуються різноманітні комп'ютерні технології прямого (безпосереднього) або віддаленого доступу до носіїв та до самої комп'ютерної інформації, що охоплюють технічні (ЕОМ, периферійне обладнання, мережеве устаткування та ін.) та програмні (програмне забезпечення) засоби. До них можна віднести активне й пасивне перехоплення комп'ютерної інформації, отримання несанкціонованого доступу без подолання та з подоланням програмних засобів захисту системи тощо.

На основному етапі вчинення злочину після отримання доступу до комп'ютерної системи зловмисник виконує дії, спрямовані на досягнення

злочинної мети, віддаючи відповідні команди зі свого комп'ютера в реальному часі. У такий спосіб здійснюються перекручення чи знищення комп'ютерної інформації шляхом внесення змін у файли, їх видалення, впровадження шкідливих програм та ін.

Способи *приховання слідів комп'ютерних злочинів* вимагають глибоких професіональних знань у зловмисників, і їх можна поділити на три групи:

1) способи маскування, що застосовуються під час основного етапу злочину: відвертання уваги від основної злочинної дії, приховання процесів або комп'ютерної інформації, відключення засобів активного захисту (аудиту);

2) способи зачистки, які використовуються на заключному етапі: видалення змін у системі, руйнація комп'ютерної інформації;

3) універсальні способи, що застосовуються на будь-якому етапі вчинення злочину й ґрунтуються на відновленні первинного стану інформаційного середовища (дозволяють практично повністю видалити сліди злочину).

Сліди комп'ютерних злочинів являють собою зміни комп'ютерної інформації, що виникли в результаті протиправних дій із застосуванням комп'ютерних технологій. Специфіка механізму утворення комп'ютерних слідів визначається особливостями таких факторів:

1) середовища, в якому відбувається процес відображення (кіберпростору);

2) слідоутворюючого об'єкта – комп'ютерної технології;

3) слідоприймаючого об'єкта – комп'ютерної інформації (програм і даних).

Залежно від *характеру змін* сліди можуть бути поділені на такі групи:

1) якісні зміни – зміни вмісту або атрибутів комп'ютерної інформації;

2) кількісні зміни – зміни кількості одиниць або розміру одиниць комп'ютерної інформації.

Залежно від *місцезнаходження* доцільно поділяти їх на такі:

1) локальні, що містяться на носіях комп'ютерної інформації, які використовувались для вчинення злочину або були предметом посягання;

2) мережеві, розташовані на серверах і комунікаційному обладнанні, які створюють канал зв'язку між знаряддям та предметом злочину.

Несанкціонований доступ має багато різновидів, але до *основних слідів* його застосування відносять такі: 1) з подоланням захисту – присутність слідів перекручення та/або блокування програмних засобів захисту; 2) у разі віддаленого доступу – мережеві сліди; 3) локальні сліди – сліди опосередкованої дії у файлах-журналах, що реєструють підключення до мережі, та сліди прямої дії у вигляді змін налаштувань доступу до ЕОМ із мережі.

На дію шкідливих програм указують:

1) наявність файлів цих програм як у комп'ютерній системі – «жертві», так і в комп'ютерному засобі зловмисника;

2) наявність специфічних слідів дії таких програм, які в конкретному випадку можуть виражатися в будь-якому вигляді.

Дії шкідливих програм зовні проявляються у вигляді відеоефектів або повідомлень, що виводяться в роздруківках документів, чи аудіоефектів.

Сліди інших злочинів, під час учинення яких використовуються комп'ютерні технології (наприклад, шахрайство, що вчиняється шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки – ч. 3 ст. 190 КК України), характеризуються наявністю таких змін комп'ютерної інформації, які відповідають меті зловмисника. Зокрема, використовуються методи підроблення, і тому слідами злочину є файли, що містять ознаки інтелектуального (неправильну, неправдиву інформацію) або матеріального підроблення (бланки документів із внесеними в комп'ютерний спосіб змінами).

Особистість комп'ютерного злочинця. Злочинці цієї категорії за відношенням до організації-власника комп'ютерної системи, яка зазнала злочинного втручання, поділяються на «внутрішніх» (співробітники організації) та «зовнішніх». До переліку «внутрішніх» злочинців належать оператори, програмісти, експлуатаційники (інженери та техніки) та користувачі. Слідча практика свідчить, що основна загроза вчинення комп'ютерного злочину походить саме від співробітників організації, якими вчиняється переважна більшість злочинів.

«Зовнішні» злочинці можуть бути розділені на три групи залежно від професійного рівня:

1) особи, які володіють спеціальними знаннями у галузі комп'ютерної техніки та програмування, які поєднують з елементами своєрідного фанатизму і винахідливості (вони характеризуються відсутністю чітко продуманого плану підготовки до вчинення злочину, використанням універсальних широко розповсюджених технічних і програмних засобів та невжиттям заходів щодо приховування слідів злочину);

2) особи, які страждають на новий вид психічних захворювань – інформаційні хвороби, комп'ютерні фобії (вони здебільшого вчиняють злочинні дії, спрямовані на пошкодження засобів комп'ютерної техніки або програмних засобів за відсутності конкретного мотиву);

3) професіонали, які спеціалізуються на вчиненні комп'ютерних злочинів з обов'язковою їх підготовкою та приховуванням (зазвичай це спеціалісти високого класу, які використовують сучасне спеціалізоване технічне обладнання та програмне забезпечення, мають високий рівень організації, взаємодії та кооперації й чітко налагоджений порядок обміну інформацією, добре приховують свою протиправну діяльність).

За метою та сферою злочинної діяльності комп'ютерних злочинців поділяють на окремі підгрупи:

1) *хакери* – отримують задоволення від вторгнення та вивчення великих комп'ютерних систем за допомогою телекомунікаційних технологій,

зокрема комп'ютерних мереж (хакери, як правило, не завдають шкоди системі та даним, отримуючи задоволення тільки від почуття своєї влади над комп'ютерною системою);

2) *крекери* – це більш серйозні порушники, здатні завдати шкоду будь-якій комп'ютерній системі та програмі (на першому плані в них стоїть корислива мета, пов'язана з цінністю комп'ютерної інформації, заради якої вони отримують доступ до будь-якого її виду);

3) *фріки* – спеціалізуються на використанні телефонних систем із метою уникнення від оплати телекомунікаційних послуг;

4) *кібершахраї* – злочинці, які спеціалізуються на безготівкових розрахунках (використовують комп'ютери для заволодіння грошовими коштами та іншими цінностями шляхом використання номерів рахунків, кредитних карток та іншої інформації);

5) *пірати* – спеціалізуються на збиранні та торгівлі піратським програмним забезпеченням.

Найбільшою загрозою для комп'ютерної системи є організована група комп'ютерних злочинців, яка охоплює і зовнішніх, і внутрішніх суб'єктів комп'ютерної системи.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ЗЛОЧИНІВ

Кримінальні провадження за ст. 361–363¹ КК України можуть бути відкриті за зверненням (заявою) власника комп'ютерної інформації (юридичної або фізичної особи) або в результаті виявлення ознак злочину правоохоронним органом в процесі розслідування іншого злочину. Залежно від характеру вихідних даних про ознаки злочину можна виділити такі типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування.

Ситуація 1. *Кримінальне провадження відкрито за зверненням (матеріалами) заявника, в якому встановлено ознаки злочину, вчиненого невідомою особою.* Така ситуація є характерною в разі вчинення протиправних дій, як правило, «зовнішнім» злочинцем. Тактичними завданнями розслідування є встановлення:

– місця неправомірного проникнення в комп'ютерну мережу (зсередини організації або ззовні);

– способу здійснення неправомірного доступу (копіювання, модифікація, знищення інформації, внесення шкідливих програм) і його результати;

– засобів, що були використані для вчинення злочину (технічні, програмні, носії інформації);

- способів подолання захисту (підбір ключів і паролів, викрадання паролів, відключення засобів захисту тощо);
- виявлення слідів злочину.

Для вирішення названих тактичних завдань проводяться такі першочергові слідчі (розшукові) дії: огляд місця події (якщо це не було здійснено до початку кримінального провадження), допит свідків (персоналу організації, де виявлено правопорушення) та потерпілого, призначення комп'ютерно-технічної експертизи. Потім ухвалюються процесуальні рішення щодо тимчасового доступу до документів і заходів щодо встановлення та розшуку винного, пошуку його робочого місця, звідки відбувалось вторгнення в комп'ютер (комп'ютерну систему). Здійснюється перевірка за криміналістичними обліками з метою одержання даних, які дозволяють зробити висновки (висунути версії) про причетність певної особи до вчиненого злочину, скоєнню декількох злочинів в один спосіб та ін. На цій підставі можуть бути проведені негласні слідчі (розшукові) дії (аудіо-, відеоконтроль особи – ст. 260 КПК України, арешт, огляд і виїмка кореспонденції – ст. 261–262 КПК України, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та електронних інформаційних систем – ст. 263–264 КПК України, спостереження за особою, річчю або місцем – ст. 269 КПК України, аудіо-, відеоконтроль місця – ст. 270 КПК України та ін.).

Ситуація 2. *Кримінальне провадження відкрито за зверненням (матеріалами) заявника, в якому зафіксовано ознаки злочину, вчиненого встановленою особою. Така ситуація є найбільш характерною для вчинення протиправних дій «внутрішнім» злочинцем. Тактичні завдання розслідування у цьому разі схожі на завдання у попередньо розглянутій ситуації, але їх вирішення полегшується тією обставиною, що вже є інформація, зібрана персоналом (службою безпеки та фахівцями) підприємства (організації), щодо якого було вчинено комп'ютерний злочин. Важливим чинником є й факт установа особи, причетної до виявленого злочину. До завдань слідчого належать перевірка наявної інформації шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та отримання доказів на підставі цього.*

Різновидом цієї ситуації є ситуація, коли підозрюваний був затриманий на місці вчинення злочину або відразу ж після його вчинення. У цьому разі зазвичай використовуються такі слідчі (розшукові) дії: особистий обшук затриманого, допит підозрюваного, проведення обшуків із метою виявлення слідів підготовки й реалізації його злочинних дій. Обшук може проводитись як за місцем проживання підозрюваного, так і місцем його роботи та в інших місцях, де встановлено відповідні комп'ютерні засоби.

Ситуація 3. *Кримінальне провадження відкрито в результаті виявлення ознак злочину правоохоронним органом у процесі розслідування іншого злочину. Ця ситуація характеризується тим, що відомості про*

комп'ютерний злочин були отримані в результаті проведення процесуальних дій за попереднім кримінальним провадженням. Це дозволяє в межах такого провадження проводити будь-які слідчо-розшукові дії (у т. ч. негласного характеру) для встановлення особи злочинця й обставин учинення нею комп'ютерного злочину. Залежно від їх результатів може відбутися вихід на попередньо розглянуті ситуації з тими тактичними завданнями та засобами їх вирішення, що їм відповідають.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ НАСТУПНОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ЗЛОЧИНІВ

На наступному етапі розслідування комп'ютерних злочинів виникають такі типові слідчі ситуації залежно від позиції підозрюваного.

Ситуація 1. Підозрюваний визнає свою вину й дає розгорнуті показання. У цьому разі свідчення підозрюваного уточнюються, деталізуються й використовуються для негайного збирання слідів злочинів, і ще не виявлених слідчим. Здійснюються такі слідчі дії:

– обшуки з метою вилучення засобів комп'ютерної техніки, за допомогою яких був здійснений злочин (у разі опосередкованого мережевого доступу злочинця до комп'ютера), а також носіїв комп'ютерної інформації, здобутої унаслідок злочину: паперові роздруківки, вінчестери системних блоків, компакт-диски, флеш-пам'ять тощо;

– призначення комп'ютерно-технічної експертизи після виявлення перерахованих об'єктів та їх огляду;

– важливим засобом перевірки й підтвердження свідчень підозрюваного є проведення з його участю слідчого експерименту; цілями якого є підтвердження наявності в особи професійних навичок роботи з комп'ютерними засобами, програмування та вміння здійснити несанкціонований доступ, перевірки можливості здійснити несанкціонований доступ у певний спосіб або за допомогою певних засобів; слідчий експеримент на певному місці проводиться для підтвердження перебування особи у визначеному місці, пов'язаному з підготовкою і скоєнням злочину або прихованням його слідів;

– допити свідків, зокрема вказаних підозрюваним для перевірки його показань.

Ситуація 2. Підозрюваний частково визнає свою вину, але заперечує свою участь в основних епізодах злочину.

Ситуація 3. Підозрюваний (у разі вчинення злочину групою осіб) заперечує свою причетність до злочину, дає суперечливі показання.

Обидві ситуації є близькими, але відрізняються рівнем протидії підозрюваного встановленню обставин учинення злочину, яка визначається

обсягом інформації, що ним приховується. Зазвичай неповнота свідчень підозрюваного полягає в утаюванні інформації про співучасників злочину, про осіб, яким була реалізована отримана в результаті скоєння злочину комп'ютерна інформація, або даних про джерела відомостей чи знаряддя злочину, за допомогою яких здійснювався неправомірний доступ. У такий спосіб підозрюваний намагається применшити свою роль у вчиненні злочину або взагалі виставити себе жертвою непорозумінь. При цьому він активно посилається на певні надумані обставини, використовуючи специфічну термінологію (комп'ютерний сленг).

Для викриття підозрюваного використовується інформація про його злочинну діяльність, отримана під час розслідування, пред'являються речові докази (предмети й документи), що належать підозрюваному і використовувались для неправомірного доступу до комп'ютерної інформації, а також протоколи слідчих (розшукових) дій і додатки до них, висновки експертів тощо.

Зокрема, для подолання протидії з боку підозрюваного й викриття його неправдивих показань проводяться допити свідків (осіб, які спостерігали подію злочину або його окремі моменти чи бачили злочинців безпосередньо в момент скоєння злочину або після нього). Важливо також визначити і допитати співучасників, які виконували другорядну функцію у механізмі комп'ютерного злочину, схилиючи їх до давання правдивих показань. У результаті може скластися ситуація, сприятлива для одночасного допиту підозрюваного та співучасників, які визнали свою вину, підозрюваного й свідків, підозрюваного та потерпілих, а також пред'явлення для впізнання підозрюваного свідкам, зокрема очевидцям його зустрічей із співучасниками. Після проведення вказаних слідчих дій логічно призначити відповідні експертизи: комп'ютерно-технічну експертизу комп'ютерних засобів і програмного забезпечення, почеркознавчу експертизу для дослідження рукописних документів, імовірно виконаних підозрюваним, технічну експертизу документів, які могли бути виконані певними засобами (принтери, кліше печатки і ін.), портретну експертизу за зображенням на відеозаписах, що здійснювалися в приміщеннях (наприклад, банківської установи), де був учинений злочин.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Огляд місця події, обшук. Тактика проведення огляду місця події й обшуку під час розслідування комп'ютерних злочинів є близькою, тому що обумовлюється особливим об'єктом – комп'ютером та інформаційним контентом, якій у ньому міститься. Важливою особливістю проведення цих дій є обов'язкове залучення спеціаліста – фахівця з комп'ютерних технологій.

Перед тим як безпосередньо розпочати огляд (обшук), слідчий знайомить спеціаліста з поясненнями або протоколами допитів, вилученою документацією та її копіями. Складається й обговорюється план проведення огляду (як безпечно для збереження комп'ютерної інформації увійти до приміщення, відключити комп'ютери від мережі, припинити їх роботу тощо). Спеціаліст, зі свого боку, виходячи з поставлених перед ним завдань та інформації про комп'ютерну систему, може дати рекомендації слідчому з приводу особливостей проведення цієї слідчої дії.

Після прибуття на місце слідчий повинен вжити таких попереджувальних заходів, які забезпечують цілісність і незмінність інформації на комп'ютерному носії:

- захистити й узяти під охорону приміщення, в якому перебувають засоби комп'ютерної техніки;
- віддалити людей від обладнання та джерел живлення;
- виявити стан комп'ютерної техніки (вимкнена або увімкнена);
- переконатися, що за жодних обставин вимкнений комп'ютер не буде ввімкнено.

Під час проведення огляду (обшуку) спеціаліст безпосередньо надає допомогу слідчому:

- у виявленні засобів комп'ютерної техніки, її окремих компонентів, документації та інших об'єктів, які можуть містити сліди неправомірних дій;
- у коректному (з точки зору збереження слідів злочину) відключенні засобів комп'ютерної техніки від енергопостачання;
- в описі засобів комп'ютерної техніки, її окремих компонентів і документації, що вилучаються, у протоколі та додатках до нього;
- у вирішенні питання щодо складу комплекту комп'ютерної техніки або окремих її компонентів, які підлягають вилученню або ізолюванню від вільного доступу;
- у підготовці засобів комп'ютерної техніки до транспортування (їх упакування, опечатуванні).

Ситуації, що виникають під час проведення огляду місця події (обшуку), можуть бути класифіковані за різними підставами, що обумовлює відповідні завдання й тактичні прийоми проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Серед них можна виділити такі:

1) за ставленням власника комп'ютерної інформації до результатів пошуку слідів злочину: а) комп'ютерний засіб належить власнику комп'ютерної інформації, зацікавленому в пошуку слідів злочину; б) комп'ютерний засіб виявлено на місці проведення слідчої дії у власника (користувача), незацікавленого у виявленні слідів злочину;

2) за енергетичним станом комп'ютера: а) комп'ютерний засіб вимкнено; б) комп'ютерний засіб увімкнено;

3) за функціональним станом увімкненого комп'ютера: а) перебуває в режимі «очікування»; б) виконує певні процеси;

4) за наявністю комп'ютерної системи або мережі на місці проведення слідчої дії: а) один або декілька незв'язаних між собою комп'ютерних засобів; б) комп'ютерні засоби, що перебувають у комп'ютерній системі; в) комп'ютерні засоби зв'язано в локальну мережу; г) комп'ютерні засоби, підключені до глобальної мережі Інтернет;

5) за наявністю даних про захист інформації на комп'ютері: а) є дані про спосіб захисту інформації; б) даних про спосіб захисту інформації немає.

Слід відзначити, що, як правило, реальні ситуації мають комплексний характер (об'єднують різні умови). З урахуванням цього можуть бути сформульовані такі *тактичні рекомендації*. Якщо протидія з боку власника (користувача) комп'ютерної інформації відсутня, то слід виконати такі процедури:

- провести огляд комп'ютера з фіксацією його зовнішніх ознак у тому стані, в якому його виявили;

- коректно припинити роботу програм;

- вимкнути комп'ютер і вилучити його для подальшого призначення комп'ютерно-технічної експертизи.

У разі можливої протидії з боку власника комп'ютерної інформації шляхом використання спеціальних програм, які знищують інформацію, рекомендується:

- провести огляд комп'ютера з фіксацією його зовнішніх ознак у тому стані, в якому його виявили;

- якщо відомі способи захисту інформації та програми, які її знищують, припинити роботу програм і вимкнути комп'ютер;

- якщо способи захисту інформації невідомі і є ризик її втрати, призначити комп'ютерно-технічну експертизу на місці огляду (обшуку).

Зазначені рекомендації не залежать від того, оглядається один або кілька комп'ютерів, перебуває він у мережі або поза нею. Останнє впливає лише на вибір відповідного спеціаліста (спеціалістів) і кількість учасників слідчо-оперативної групи.

Після виявлення всіх потенційних носіїв слідів злочину засоби комп'ютерної інформації треба оглянути ззовні та зафіксувати в протоколі, а також засобами фото- й відеозйомки. *За допомогою спеціаліста вилучаються* такі об'єкти: системний блок, монітор, клавіатура й маніпулятор «миша», всі сполучні шнури (включно з кабелем живлення), джерела живлення, модеми, зовнішні носії комп'ютерної інформації та інші зовнішні пристрої. До зовнішніх носіїв, зокрема, належать дискети, магнітні стрічки, компакт-диски, жорсткі диски, не підключені до комп'ютера, флеш-карти тощо. Для подальшого експертного дослідження вилучається також документація по технічному та програмному забезпеченню, папери із записами, що можуть містити паролі, пристрої зв'язку, ключі та інші засоби доступу.

Допит. Під час розслідування неправомірного доступу до комп'ютерної інформації на початковому етапі виникає необхідність допитувати як свідків громадян різних категорій, для кожної з яких існує свій предмет допиту. Так, у процесі допитів операторів ЕОМ треба з'ясувати: правила ведення журналів операторів, порядок прийому й здачі змін, режим роботи операторів, порядок їх ідентифікації, правила експлуатації, зберігання та знищення комп'ютерних роздруківок (лістингів), категорію осіб, що мають до них доступ, порядок доступу в приміщення, де перебуває комп'ютерна техніка, категорію працівників, допущених до роботи з нею, та ін.

У процесі допиту програмістів з'ясовуються перелік використовуваного програмного забезпечення та його вид (ліцензійне або власне), паролі захисту програм та окремих пристроїв комп'ютера й частота їх змін, технічні характеристики комп'ютерної мережі (за її наявності), хто є адміністратором мережі, яким є порядок придбання й супроводу програмного забезпечення, наявність у робочих програмах спеціальних файлів протоколів, що реєструють входження в комп'ютер користувачів, яким є їх зміст та ін.

У співробітника, відповідального за інформаційну безпеку, або адміністратора комп'ютерної мережі (за її наявності) з'ясовуються відомості про наявність спеціальних технічних засобів захисту інформації, порядок доступу користувачів у комп'ютерну мережу, порядок ідентифікації користувачів комп'ютерів, розпорядок робочого дня користувачів комп'ютерної мережі, порядок доступу співробітників до комп'ютерної техніки у позаробочий час, порядок присвоєння й зміни паролів користувачів, характеристика заходів по захисту інформації.

Під час допиту технічного персоналу, якій обслуговує обчислювальну техніку, з'ясовуються перелік і технічні характеристики засобів комп'ютерної техніки, встановлених в організації, а також перелік захисних технічних засобів, періодичність технічного обслуговування, проведення профілактичних і ремонтних робіт, відомості про випадки, що сталися останнім часом, виходу апаратури з ладу, випадки незаконного підключення до телефонних ліній зв'язку, установка якогось додаткового електроустаткування.

Під час допиту начальника обчислювального центру або керівників підприємства (організації) варто встановити: чи діють в установі спеціальні служби по експлуатації мереж і служби безпеки, якими є їх склад та обов'язки, чи сертифіковані програми системного захисту, якою є організаційна структура обчислювального центру, чи сертифіковано технічні пристрої обчислювальної техніки, чи діють внутрішньовідомчі правила експлуатації ЕОМ і мережі, яким є порядок ознайомлення з ними й контролю за їх виконанням, які співробітники установи (організації) були звільнені протягом певного періоду часу до та після події й з яких мотивів, чи були раніше випадки незаконного

проникнення в приміщення, де встановлено комп'ютерну техніку, несанкціонованого доступу до комп'ютерної інформації та ін.

Допит *підозрюваних* має тактичні особливості, обумовлені тим, що в більшості випадків ці особи мають досить глибокі знання в галузі сучасних комп'ютерних технологій і спеціальної термінології, й у випадку недостатньої підготовленості слідчого до допиту вони можуть скористатися цим і ввести його в оману. У зв'язку з цим рекомендується використовувати допомогу спеціаліста як під час підготовки до допиту, так і в процесі його проведення. Це дозволяє з'ясувати не лише заздалегідь підготовлені питання, але й додатково уточнити важливі обставини вчиненого злочину. Для успішного проведення допиту підозрюваного необхідно ретельно вивчити всі матеріали справи, спосіб вчинення злочину, особливості особистості підозрюваного, докази, що вказують на його винність, тощо. Допит підозрюваного спрямовано на одержання такої інформації: про предмет злочинного посягання, про основні елементи обстановки й механізму неправомірного доступу до комп'ютерної інформації, про мотиви й цілі вчинення злочину, про співучасників неправомірного доступу, а також про очевидців злочину й осіб, що мають певний стосунок до його вчинення.

Варто мати на увазі, що на першому допиті підозрюваний зазвичай намагається пояснити факт неправомірного доступу до комп'ютерної інформації некримінальними причинами (випадковістю, збігом певних обставин, стороннім впливом тощо). Він може розповідати про неправомірний доступ до комп'ютерної інформації як про факт, що відбувся без злочинного наміру. Для викриття таких заяв певні результати може дати правильна реалізація інформації про злочинну діяльність цієї особи, отриманої шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, а також пред'явлення предметів і документів, що належать підозрюваному й використовувалися для неправомірного доступу до комп'ютерної інформації. Уміле використання зазначених відомостей впливає на допитуваного й дозволяє одержати правдиві показання вже на першому допиті. Обвинувачувані дають правдиві показання в тих випадках, коли переконуються, що розслідуванням встановлено всі суттєві обставини злочину, тому найбільш результативними прийомами подолання відмови від давання показань є пред'явлення слідчим зібраних у справі доказів і докладний опис обставин злочину.

Комп'ютерно-технічна експертиза є основним видом використання спеціальних знань під час розслідування комп'ютерних злочинів. Вона може мати такі види: експертиза комп'ютерних засобів, експертиза програмного забезпечення, експертиза даних¹¹.

¹¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5.

Головними завданнями *судової експертизи комп'ютерних засобів* є визначення виду (типу, марки) та властивостей апаратного засобу, а також його технічних і функціональних характеристик для вирішення певних функціональних завдань, установлення місця, ролі та функціонального призначення досліджуваного об'єкта в мережі; визначення фактичного стану та справності апаратного засобу й наявності фізичних дефектів, установлення причинного зв'язку між використанням конкретних можливостей апаратних засобів і результатами їх використання, визначення умов (обстановки) застосування апаратних засобів, виявлення властивостей і характеристик мережі, встановлення її архітектури й конфігурації, виявлення встановлених мережних компонент та організація доступу до даних, визначення відповідності виявлених характеристик типовим для конкретного класу засобів мережної технології та ін. Під час цієї експертизи може здійснюватися ідентифікація конкретних апаратних засобів за встановленими загальними й окремими ознаками, наприклад серійні номери, формфактори, місткість і структура накопичувача, середній час доступу до даних, швидкість передавання даних, спосіб і щільність магнітного запису та ін.

За допомогою *експертизи програмного забезпечення* можуть вирішуватися такі завдання: визначення основних характеристик операційної системи, виявлення та дослідження функціональних властивостей, а також налаштувань програмного забезпечення й часу його інсталяції, визначення фактичного стану програмного об'єкта, складу файлів, що йому відповідають, їх параметрів (обсяг, дата створення, атрибути), способів вводу-виводу інформації, наявності або відсутності якихось відхилень від типових параметрів, становлення первинного стану програми (наприклад, у разі початкової інсталяції) й виявлення можливих подальших змін, визначення цілей та умов зміни властивостей і стану програмного забезпечення (навмисна зміна якихось функцій, налаштування конфігурації на конкретне апаратне середовище тощо), встановлення способу здійснення змін у програмі (наприклад, вплив шкідливої програми, помилки програмного середовища, шляхом несанкціонованого доступу), визначення властивостей і характеристик програмного забезпечення досліджуваного об'єкта в мережі (мережна операційна система) та ін. Окрім указаних діагностичних завдань, експертиза може вирішувати ідентифікаційні завдання, пов'язані з індивідуальним ототожненням оригіналу програми (інсталяційної версії), встановленням автора програми та спільного джерела походження. У межах експертного дослідження програмних засобів можуть з'ясуватися ознаки контрафактності поданих на експертизу програмних продуктів.

До головних завдань *експертизи даних* належать установлення властивостей і виду подання інформації в комп'ютерній системі під час її безпосереднього дослідження, визначення фактичного стану інформації, з'ясування

наявності або відсутності в ній відхилень від типового стану (наприклад, чи є шкідливі вclusions, порушення її цілісності), встановлення первинного стану інформації на носії даних, визначення умов зміни властивостей досліджуваної інформації (наприклад, з'ясування умов внесення змін у вміст файлу, запису на пластиковій карті тощо) та ін. До завдань комп'ютерної експертизи даних можна віднести також ототожнення файлу за копією або за змістом в наданому документі (зокрема, в паперовій копії в комплексі з техніко-криміналістичним дослідженням документів), спільного джерела походження інформації на носіях даних комп'ютерної системи та ін.

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що являють собою комп'ютерні злочини?
2. Які існують способи вчинення та типові сліди комп'ютерних злочинів?
3. Якими є типові риси комп'ютерного злочинця?
4. У чому полягають типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування комп'ютерних злочинів та відповідні слідчі (розшукові) дії?
5. Які існують типові слідчі ситуації наступного етапу розслідування та слідчі (розшукові) дії, що їм відповідають?
6. У чому полягають особливості тактики проведення огляду місця події й обшуку під час розслідування комп'ютерних злочинів?
7. У чому полягають особливості допиту свідків і підозрюваного під час розслідування комп'ютерних злочинів?
8. Які судові експертизи призначаються під час розслідування комп'ютерних злочинів?

Глава 34

МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ПІДРОБЛЕННЯ ГРОШЕЙ ТА ІНШИХ ГРОШОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ

§ 1. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДРОБЛЕННЯ ГРОШЕЙ ТА ІНШИХ ГРОШОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ

Підроблення грошей та інших грошових інструментів – це злочин, передбачений ст. 199 КК України, який полягає у виготовленні, зберіганні, придбанні, перевезенні, пересиланні або ввезенні в Україну з метою використання для продажу товарів чи збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи голографічних захисних елементів. Цей злочин належить до сфери господарської діяльності, і його суспільна небезпечність полягає у дезорганізації (руйнуванні) кредитно-фінансової системи України шляхом підроблення й уведення в обіг фальшивих грошових інструментів. Для позначення названої категорії злочинів іноді вживається термін «фальшивомонетництво», який дослівно означає виробництво підроблених монет.

Предметом злочину є об'єкти, які можуть бути позначені поняттям «грошові інструменти»: 1) гроші (грошові одиниці України та інших держав); 2) державні цінні папери; 3) білети державної лотереї; 4) марки акцизного податку; 5) голографічні захисні елементи.

Гроші – це особливий товар, який є загальною еквівалентною формою вартості інших товарів та послуг, виконує функції мірила вартості та засобу обігу, а також виступає засобом накопичення та платежу. Предметом підроблення є паперові грошові знаки у вигляді білетів Національного банку України (НБУ), металева монета та грошові знаки інших країн (іноземна валюта), що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України.

Грошовою одиницею України (національною валютою України) є гривня, що дорівнює 100 копійкам, виключне право на введення якої та розмінної монети в обіг (емісію), організацію їх обігу й вилучення з обігу належить Національному банку України. Готівка перебуває в обігу у вигляді грошових знаків – банкнот номінальною вартістю 1, 2, 5, 20, 50, 100, 200 та 500 гривень і металевих монет, які є безумовними зобов'язаннями НБУ та забезпечуються всіма його активами. При цьому платіжні ознаки банкнот і монет національної валюти України визначаються відповідними Правилами

НБУ¹². Відповідно, справжніми банкнотами вважаються паперові грошові знаки, введені в обіг Нацбанком як законний засіб платежу й виготовлені на спеціальному папері з елементами захисту (водяний знак, захисна стрічка, рельєфні елементи, кодоване латентне зображення, суміщений малюнок та ін.)¹³. Підробляють зазвичай банкноти НБУ (підроблені монети – рідкість), найчастіше купюри номінальною вартістю 20, 50 і 100 грн. З іноземної валюти найчастіше підробляються долари США номінальною вартістю 50 і 100 \$, а також Євро Євросоюзу номіналом 200 EUR. Для кваліфікації за ст. 199 КК підроблені купюри повинні мати значну схожість зі справжніми за формою, розміром, кольором та основними реквізитами. У разі грубого підроблення, що легко виявляється, й обманного способу збуту діяння кваліфікується як шахрайство (ст. 190 КК).

Державні цінні папери – це грошові документи, що засвідчують право володіння або відносини позики, визначають взаємовідносини між державою (емітентом цінних паперів) та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також можливість передання грошових та інших прав, що випливають із цих документів, іншим особам. Державними цінними паперами можуть бути: 1) державні облігації України (облігації внутрішніх державних позик України, облігації зовнішніх державних позик України, цільові облігації внутрішніх державних позик України); 2) казначейські зобов'язання України; 3) векселі Державного казначейства України; 4) приватизаційні цінні папери.

Білет державної лотереї – це документ установленої умовами проведення лотереї форми, виготовлений відповідно до вимог законодавства, наявність якого засвідчує внесення гравцем лотереї ставки й надає право одержати приз відповідно до умов проведення лотереї. Підробляють лотерейні білети із серією й номером, на який випав приз (виграш).

Марка акцизного податку – це спеціальний знак, яким маркуються алкогольні напої та тютюнові вироби. Її наявність на цих товарах підтверджує сплату акцизного податку, легальність ввезення та реалізації на території України зазначених виробів. Марки акцизного податку підробляють для маркування нелегально вироблених алкогольні напоїв і тютюнових виробів із метою їх безперешкодного збуту.

Голографічний захисний елемент (далі – ГЗЕ) – це голографічний елемент, призначений для маркування носіїв інформації, документів і товарів із

¹² Правила визначення платіжних ознак та обміну банкнот, розмінних та обігових монет національної валюти України: затв. постановою Правління Національного банку України від 23.10.2013 № 422.

¹³ Дмитрієнко М. Ф., Ющенко В. А., Литвин В. М., Яковлева Л. В. Гроші в Україні: факти і документи. Київ: ARC-Ukraine, 1998. С. 124–125.

метою підтвердження їх справжності, авторства тощо, виконаний із використанням технологій, що унеможливають його несанкціоноване відтворення.

Підробленим грошовим знакам, державним цінним паперам, білетам державної лотереї, акцизним маркам і голографічним захисним елементам притаманні такі групи ознак:

1) спільні (родові) ознаки, які дозволяють віднести їх до розряду (роду) предметів, схожих на банкноти, монети, державні цінні папери, білети державної лотереї, марки акцизного податку чи ГЗЕ;

2) окремі ознаки – елементи дизайну чи захисту, які відрізняють підроблену банкноту (монету), державний цінний папір, білет державної лотереї, акцизну марку чи ГЗЕ від оригіналу.

Способи вчинення злочину. Із криміналістичної точки зору під час аналізу способів злочину, передбаченого ст. 199 КК України, важливо виділяти його підготовку, вчинення та приховування.

Підготовка злочину охоплює:

1) вибір предмета підроблення (вид і номінал грошового знаку, вид державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок і ГЗЕ, які планується підробляти);

2) вибір місця, часу та способу підроблення обраного предмету;

3) добір співучасників та розподіл між ними ролей;

4) пошук та отримання знаряддя злочину (пристроїв, засобів, матеріалів і речовин, необхідних для виготовлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок, ГЗЕ тощо);

5) пошук і придбання спеціальної літератури;

6) отримання консультацій у спеціалістів з окремих галузей знань;

7) визначення шляхів збуту підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи ГЗЕ та способів легалізації коштів, одержаних внаслідок такої діяльності, тощо.

Учинення злочину може здійснюватись в один із способів, указаних у диспозиції ст. 199 КК України.

1. Виготовлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ. Тут ідеться про певні способи підроблення, які можуть бути поділені на дві групи – способи повного підроблення та способи часткового підроблення.

До *способів повного підроблення грошових знаків* у вигляді банкнот, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок і ГЗЕ належать поліграфічний друк, друк за допомогою використання копіювально-розмножувальної техніки (репрографія), анастатичний спосіб відтворення зображення та комбінований спосіб.

Поліграфічний друк забезпечує високу якість підробки, оскільки саме він використовується для виготовлення справжніх грошових знаків, цінних паперів, лотерейних білетів і марок акцизного податку. Залежно від особливостей технології розрізняють глибокий, високий, плаский і трафаретний поліграфічний друк. Виготовляючи підроблені банкноти, цінні папери та марки акцизного податку в поліграфічний спосіб, злочинець добирає якісний оригінал, виготовляє фотографічні та друкарські форми, підбирає фарби й папір, отримує відбитки з друкарських форм та обробляє їх.

Репрографічний спосіб підроблення грошових знаків, цінних паперів, лотерейних білетів і марок акцизного податку полягає в одержанні копій текстових і графічних оригіналів у фотографічний, термографічний, магнітографічний, електрофотографічний, струменево-крапельний і матричний способи, не пов'язані, на відміну від поліграфії, із застосуванням друкарських форм.

Анастатичний спосіб підроблення полягає у копіюванні зображення справжньої банкноти на новий папір із попереднім розм'якшенням фарб. Для цього вибирається нова (незабруднена, незім'ята) банкнота, яка спершу обробляється рідиною, що розм'якшує фарби, а потім під тиском притискається до чистого аркушу паперу. Через те що отримані копії-відбитки є дзеркальними, застосовують одно- чи дворазове копіювання.

Комбінований спосіб підроблення передбачає застосування для відтворення зображень підроблених банкнот, цінних паперів, лотерейних білетів і марок акцизного податку кількох вищезазначених способів підроблення в поєднанні їх елементів.

Часткове підроблення полягає у внесенні змін до справжніх банкнот, цінних паперів, лотерейних білетів, акцизних марок і ГЗЕ з метою їх фальсифікації (наприклад, отримання купюри більшого номіналу). Воно передбачає внесення змін до зображень, що визначають номінал, емітента, рік зразка та інші реквізити й елементи дизайну. Розрізняють такі способи часткового підроблення банкнот і білетів державної лотереї:

– *аплікація* (полягає у зміні номінальної вартості справжньої банкноти шляхом збільшення її цифрового номіналу за допомогою домальовування або вклеювання відповідних цифр, буквеного позначення номіналу, портрету та залишення без зміни всіх інших реквізитів);

– *препарування* (вертикальне, навскісне або поперечне розрізування справжньої банкноти (лотерейного білета) для створення додаткового екземпляра грошової купюри);

– *монтаж* (нанесення на справжню банкноту невеликої вартості зображення лицевого боку банкноти великої вартості за допомогою електрофотографічного способу з використанням офісної техніки).

Часткове підроблення державних цінних паперів полягає у:

- заповненні необхідних реквізитів на справжніх бланках цінних паперів, які зловмисники отримали обманним шляхом чи придбали;
- видаленні на певному етапі обігу первинних реквізитів зі справжнього державного цінного паперу (підчищення, витравлювання) та подальше нанесення на бланк державного цінного паперу неправдивих відомостей про строк погашення, суму, емітента (володільця) чи індосанта (держателя) цінного паперу та інших значень.

Також до способів часткового підроблення цінних паперів належать і *способи підроблення підписів, відтисків печаток і штамів*.

2. Зберігання підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок і ГЗЕ пов'язується з їх фактичним володінням незалежно від місця перебування цих предметів. Зокрема:

- тримання підроблених грошових інструментів при собі в сумці, валізі, кишені тощо;
- тримання їх у будь-якому приміщенні (складське приміщення, квартира, гараж, приватний або дачний будинок тощо), сховищі чи будь-яке інше вибране та відоме особі місце (камера схову на вокзалі, сейф чи шафа на роботі тощо).

3. Придбання підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ полягає в отриманні у володіння у будь-який спосіб (купівля, обмін, виграш в азартні ігри, одержання як дарунка, повернення боргу, оплати за надані послуги чи виконану роботу, одержання в позику, привласнення знайдених таких предметів тощо).

4. Перевезення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ полягає в їх переміщенні за допомогою транспортних засобів з одного місця в інше як на території України, так і за її межами. При цьому транспортний засіб може бути як власним, так і громадським. Перевезення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів і білетів державної лотереї може здійснюватися під виглядом багажу або шляхом їх поміщення до схованок (подвійне дно, порожнини в сидіннях тощо) чи до контейнерів з іншою продукцією (друкарським папером, бланками документів тощо).

5. Пересилання підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ здійснюється шляхом їх переміщення у просторі за допомогою відправлень поштою чи кур'єрськими службами з одного місця в інше. Як правило, з метою маскування відправник у графі «зворотна адреса» вказує чужу адресу або взагалі її не зазначає.

6. Ввезення в Україну підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ здійснюється шляхом їх переміщення через державний кордон України на її територію будь-якими транспортними засобами (авіа- й авто- транспортом, залізничним або морським транспортом). Підроблені грошові знаки, державні цінні папери та білети державної лотереї особа може ввозити у вигляді багажу шляхом їх поміщення до схованок чи при собі.

7. Збут підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ полягає в їх умисному відчуженні, наприклад використанні як засобу платежу, продажу, розміну, обміну чи дарування, у вигляді надання чи повернення боргу, програшу в азартні ігри тощо.

До способів приховування злочину належать такі:

1) використання посередників для придбання засобів чи оренди приміщень, необхідних для виготовлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок і ГЗЕ;

2) використання посередників для контакту з особами, які виготовляють, перевозять/ввозять, пересилають, зберігають чи збувають підроблені грошові інструменти;

3) використання підроблених документів, що посвідчують особу;

4) маскування зовнішності під час збуту фальшивок;

5) збут підробленої «продукції» в місцях масового скупчення людей, де відсутні засоби відеоспостереження;

6) знищення слідів злочину тощо.

Місце, час та обстановка вчинення підроблення залежить від його способів. Зокрема, виготовлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ здійснюється у місцях, обладнаних необхідним технічним устаткуванням – верстатами, станками, пресами, комп'ютерами, сканерами, принтерами, різакми тощо. Відповідно, *місцем виготовлення підробок* може бути як місце проживання злочинця, так і інші підсобні приміщення. Також для їх виготовлення можуть використовуватися приміщення легальних поліграфічних підприємств. *Місце зберігання підробленої «продукції»* варіюється залежно від її обсягів – це можуть бути гаманці, сумки, кишені злочинця (якщо йдеться про зберігання при собі), шафи, сейфи чи інші схованки за місцем проживання або роботи, а також орендовані складські приміщення, гаражі тощо. Для збуту підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок і ГЗЕ злочинці закономірно обирають приватних торговців на ринках і вокзалах, дрібні торгові заклади (магазини, кафе тощо), не обладнані детекторами валют чи хоча б лампами з УФ- випроміненням, де відсутні технічні засоби відеоспостереження та фіксації.

Час учинення злочинних дій вибирається фальшивомонетниками залежно від способу, місця й обстановки злочину, предмета посягання, особи потерпілого та від інших обставин. Зокрема, час виготовлення підроблених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ за місцем проживання чи в іншому підсобному приміщенні може бути довільним і залежить переважно від особистого розпорядку дня злочинця, а от виготовлення підробок на легальному поліграфічному підприємстві здійснюється переважно нічної пори або у вихідні дні. Збут підроблених банкнот здійснюється переважно у «час пік» або ж увечері під кінець робочого дня. Це пояснюється меншою ймовірністю того, що хтось запам'ятає зовнішність злочинця.

Обстановка вчинення злочину обумовлюється економіко-географічним (транзитним) положенням України, низьким рівнем розвитку національної економіки, неосвіченістю й неухважністю пересічних громадян у питаннях розрізнення справжніх грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ від підроблених (незнання їх дизайну, реквізитів та елементів захисту), низьким рівнем правового виховання населення України (у разі виявлення підробки значна частка громадян не звертається до правоохоронних органів, а намагається їх збути) тощо.

Сліди злочину. Підроблення грошей і грошових інструментів залишає в навколишній обстановці певну слідову картину, притаманну виключно йому. Її виявлення є одним із першочергових завдань під час здійснення кримінального провадження.

Як і сліди будь-якого іншого злочину, сліди підроблення поділяються на матеріальні й ідеальні. До *матеріальних слідів* у цьому разі належать такі:

– підроблені грошові знаки, державні цінні папери, білети державної лотереї, марки акцизного податку та ГЗЕ, які мають ознаки підробки (невідповідність реквізитів, дизайну чи елементів захисту встановленим стандартам – нещільність, неоднорідність структури паперу, неякісна фарба, значна зернистість зображення тощо);

– матеріали та речовини, що використовувалися як сировина;

– устаткування, що використовувалося під час виготовлення підробок (друкарські станки, різак, комп'ютерні засоби, сушильні апарати тощо);

– спеціальна література та різна документація (чеки, розрахункові декларації, договори оренди, купівлі-продажу, чорнові записи, виписки з кур'єрських і телекомунікаційних служб, банківських установ тощо);

– сліди рук, транспортних засобів;

– сліди у вигляді мікрочастинок на обладнанні та/або одязі;

– носії записів технічних засобів відеоспостереження та інші.

До *ідеальних слідів* злочину належать уявні образи, що залишилися в пам'яті певних осіб щодо зовнішності злочинця, його поведінки та ін.

Особа злочинця. Узагальнення слідчо-судової практики показує, що підроблення грошових інструментів учиняють, як правило, особи чоловічої статі у віці 18–40 років. Жінки зустрічаються рідко, переважно в ролі збувальників підробок. Найчастіше злочини скоюють групи з 2–4 чоловіків із розподілом функцій. Переважає корисливий мотив, але траплялися випадки, коли початковим поштовхом було прагнення самоствердження особи, перевірки нею своїх «прихованих талантів». Серед злочинців значну частку складали особи, які ніде не працюють, що, очевидно, пояснюється зайнятістю «власним виробництвом».

Слід відзначити, що особи, які виготовляють підроблені грошові знаки, державні цінні папери, білети державної лотереї, акцизні марки та ГЗЕ, можуть як бути професіоналами, так і займатися цим кустарно. У першому випадку вони є фахівцями у галузі поліграфії й використовують кваліфіковані способи підроблення з повним чи частковим відтворенням або імітацією елементів захисту грошових знаків, цінних паперів, лотерейних білетів і марок акцизного податку.

Підроблювач-аматор самостійно вивчає спеціальну літературу про роботу поліграфічного обладнання та сучасні можливості комп'ютерних технологій та/або отримує консультації у спеціалістів з окремих галузей знань. Зазвичай він здійснює некваліфіковане часткове перероблення банкнот, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок і ГЗЕ, або їх повне підроблення у некваліфіковані способи (без відтворення чи імітації елементів захисту).

У разі вчинення злочину цієї категорії організованою групою осіб характерним є чіткий розподіл ролей на організаторів, посередників і виконавців. При цьому виконавці також діляться на виготовлювачів, перевізників, збувальників тощо. Такий розподіл функцій між членами злочинних груп забезпечує прихованість злочину й високий рівень підроблення грошових інструментів. Збут підробок організованими групами має переважно оптовий характер.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВІДКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ, ПОЧАТКОВОГО ТА НАСТУПНОГО ЕТАПІВ РОЗСЛІДУВАННЯ

Кримінальне провадження за ст. 199 КК України можна відкрити за повідомленням, яке може надійти від різних суб'єктів (фізичних та юридичних осіб). Ключовим у цьому питанні є виявлення грошових знаків або інших грошових інструментів з ознаками підроблення. Як правило, після виїзду на місце події й виконання невідкладних дій отримана інформація відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України вноситься до Єдиного реєстру досудових розслідувань, і розпочинається досудове розслідування.

Ураховуючи особливості механізму підроблення грошей та інших грошових інструментів, під час досудового розслідування слід чітко уявляти перелік обставин, які підлягають встановленню та стають основою визначення тактичних завдань розслідування й засобів їх вирішення. До них належать:

1) факт виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання або ввезення в Україну з метою збуту чи збуту фальшивих грошових знаків, цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку або ГЗЕ;

2) предмет підроблення (які саме грошові знаки, державні цінні папери, білети державної лотереї, акцизні марки чи ГЗЕ були підроблені, в якій кількості та яким чином);

3) час і місце вчинення підроблення;

4) спосіб учинення злочину (виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання для продажу товарів чи збуту, збут);

5) місце придбання та зберігання інструментів, матеріалів, інформаційних джерел та інших заготовок, необхідних для виготовлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ;

6) особа злочинця та інформація, яка характеризує її (наявність спеціальних знань, соціальні та злочинні зв'язки, злочинний досвід тощо);

7) співучасники злочину та їх функції (організатори, підроблювачі, зберігачі, перевізники, збувальники, посередники);

8) мета (мотив) учинення злочину;

9) характер і розмір завданої шкоди;

10) умови, що сприяли вчиненню злочину.

Для вирішення зазначених завдань здійснюються гласні й негласні слідчі (розшукові) дії. Алгоритм цих заходів (їх кількість, комплекси та послідовність) варіюється залежно від слідчої ситуації, що склалася.

Можна виділити такі **типові слідчі ситуації, характерні для початкового етапу розслідування** підроблення грошей та інших грошових інструментів.

1. *Кримінальне провадження відкрито у зв'язку зі зверненням особи із заявою про вчинення підроблення грошей або інших грошових інструментів.* Ця ситуація може різнитися залежно від змісту заяви, а саме:

– особа повідомляє про факт виявлення грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи ГЗЕ, які викликають сумнів у їх справжності;

– особа вказує на конкретних осіб, які виготовляють, зберігають, пересилають, перевозять, ввозять чи збувають підроблені грошові знаки,

державні цінні папери, білети державної лотереї, марки акцизного податку та ГЗЕ.

У разі такої слідчої ситуації висуваються й перевіряються типові версії переважно стосовно особи злочинця та способу підроблення грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ.

Під час розслідування проводяться такі заходи: допит заявника як свідка, вилучення підробки та її огляд, призначення технічної експертизи документа, призначення інших судових експертиз, організація та проведення негласних заходів, спрямованих на пошук злочинця (збувальника, виготовлювача та інших співучасників), направлення запиту до ДНДЕКЦ МВС України з метою перевірки за картотекою фальшивих грошових знаків і порівняння з підробленими грошовими знаками, раніше зареєстрованими в Інтерполі, пошук і допит імовірних очевидців збуту фальшивок як свідків, складання композиційного чи словесного портрету злочинця та ін.

Якщо до правоохоронних органів надійшла інформація про причетність до вчинення злочину конкретної особи, треба здійснити такі дії: допит заявника як свідка з метою отримання інформації про імовірного злочинця, організація та проведення негласних заходів, спрямованих на встановлення роду діяльності та місцезнаходження злочинця; організація та проведення негласних заходів, спрямованих на встановлення соціальних і злочинних зв'язків підроблювача; проведення заходів, спрямованих на пошук і вилучення підробленої продукції (грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок і ГЗЕ); затримання підозрюваного, огляд місця події, огляд підробленої продукції, призначення технічної експертизи документів та інших судових експертиз (трасологічної, експертизи металів і сплавів тощо), направлення запиту до ДНДЕКЦ МВС України, здійснення обшуків за місцем роботи та/чи проживання злочинця (його родичів, друзів тощо), допит свідків, пред'явлення злочинця для впізнання тощо.

2. Кримінальне провадження відкрито у зв'язку з повідомленням службовою особою банківської чи іншої установи про факт виявлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів і білетів державної лотереї.

Ця ситуація відрізняється змістом інформації, яка надходить від банку чи іншої установи. Згідно з Правилами НБУ грошові знаки, що викликали сумнів касового працівника банку щодо справжності, банк зобов'язаний в установленому порядку вилучати з обігу та передавати для дослідження та винесення остаточного висновку до відповідного територіального управління Національного банку. У разі виявлення в одного клієнта двох або більше підроблених банкнот банк має терміново по телефону й не пізніше наступного

робочого дня письмово, з поданням копії документа про вилучення, повідомити про це правоохоронний орган за місцезнаходженням банку¹⁴.

Відповідно, на момент початку кримінального провадження в орган досудового розслідування слід подати попередні висновки спеціаліста щодо факту підроблення грошових знаків, державних цінних паперів та його ознак. За такої ситуації слідчий (прокурор) висуває такі версії стосовно особи злочинця:

- виготовлювач і збувальник є однією особою;
- підроблення вчинила злочинна організація, учасником якої є і працівник банківської установи;
- ким є виготовлювач – «початківцем» чи «професіоналом»;

Також висуваються припущення щодо способу збуту та кількості реалізованих підробок, місця зберігання вже виготовлених фальшивок тощо.

Для вказаної ситуації є характерним такий алгоритм заходів: допит службової особи, яка виявила підробку, як свідка; складання композиційного чи словесного портрету особи, яка збула фальшивку; вилучення й огляд підробки, призначення технічної експертизи документа, направлення запитів до ДНДЕКЦ МВС України,; організація та проведення негласних заходів, спрямованих на встановлення та пошук злочинця, місць зберігання фальшивих грошових знаків, державних цінних паперів і білетів державної лотереї; вилучення матеріальних носіїв інформації із засобів відеоспостереження в установі, де була збута підробка; пошук імовірних очевидців злочину та їх допит як свідків та ін.

3. Кримінальне провадження відкрито у зв'язку з виявленням факту вчинення підроблення безпосередньо працівниками правоохоронних органів. Під час кримінального провадження за фактом учинення іншого злочину слідчий (прокурор) чи оперативний працівник можуть отримати інформацію про факт учинення підроблення грошей та інших грошових інструментів. У такому випадку уповноважені особи зобов'язані розпочати розслідування за цим фактом і здійснити цілий комплекс заходів, необхідних для з'ясування всіх обставин злочину та збору доказової інформації.

Зазвичай працівники органів Національної поліції виявляють і документують факт злочину під час проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії, як контроль за вчиненням злочину. Найчастіше такий контроль, зокрема за вчиненням підроблення грошових знаків, здійснюється в таких формах, як контрольована поставка й контрольована та оперативна закупка. Указана негласна слідча (розшукова) дія проводиться з дотриманням

¹⁴ Правила визначення платіжних ознак та обміну банкнот, розмінних та обігових монет національної валюти України: затв. постановою Правління Національного банку України від 23.10.2013 № 422.

вимог статей 246–257, 271 і 273 КПК України, закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» і відомчих нормативно-правових актів.

За зазначеної слідчої ситуації проводиться такий комплекс заходів: затримання й особистий обшук підозрюваного, огляд місця події, у межах якого проводиться й огляд підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ, допит свідків, призначення технічної експертизи документів, організація та здійснення заходів, спрямованих на пошук і затримання усіх співучасників злочину, обшук за місцем роботи та/або проживання затриманого підозрюваного, направлення запитів до ДНДЕКЦ МВС України та ін.

Ефективність розслідування забезпечується своєчасним і якісним плануванням цієї діяльності з моменту відкриття кримінального провадження. На початковому його етапі треба вирішити питання про належну організацію оперативного супроводження досудового слідства, а також отримання вичерпних консультацій із приводу технологій виготовлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ.

Наступний етап розслідування фальшивомонетництва розпочинається з моменту повідомлення особі про підозру, порядок якого визначається ст. 276–279 КПК України. На цьому етапі вирішуються такі *тактичні завдання*:

- збір інформації про особу підозрюваного;
- виявлення та доказування всіх епізодів злочинної діяльності підозрюваного;
- установлення всіх співучасників фальшивомонетництва та збір відповідних доказів;
- пошук осіб, які володіють важливою для розслідування інформацією;
- установлення криміногенних факторів.

Типові слідчі ситуації, характерні для наступного етапу розслідування фальшивомонетництва, обумовлюються насамперед бажанням і мірою співпраці підозрюваного з органами досудового слідства:

1) *ситуація 1* – підозрюваний повною мірою співпрацює зі слідчим (прокурором), дає вичерпні та повні свідчення, що підтверджують його причетність до злочину;

2) *ситуація 2* – підозрюваний співпрацює зі слідчим (прокурором), але лише частково визнає свою причетність до фальшивомонетництва;

3) *ситуація 3* – підозрюваний не співпрацює з органом досудового розслідування (дає явно неправдиві свідчення).

З урахуванням особливостей зазначених типових ситуацій, зокрема результатів допиту підозрюваного, обирається *тактика проведення слідчо-розшукових дій*. У цілому для наступного етапу розслідування характерним є

проведення допиту підозрюваного, обшуку за місцем його роботи/проживання підозрюваного, призначення необхідних судових експертиз, направлення запитів до психонаркодиспансерів, за місцем проживання, роботи/навчання та до управління інформаційно-аналітичного забезпечення з метою збору інформації, що характеризує підозрюваного, вжиття комплексу заходів, спрямованих на виявлення співучасників та осіб, які володіють важливою для слідства інформацією, проведення допиту свідків, одночасного допиту двох чи більше раніше допитаних осіб і слідчого експерименту.

§ 3. ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Огляд. Під час розслідування підроблення грошей та інших грошових інструментів здійснюються такі види огляду:

1) огляд місця події, приміщень і місцевості (місця виготовлення фальшивок), огляд місця збуту фальшивок, місця зберігання приладдя і матеріалів, а також підробок і місця затримання злочинця;

2) огляд речей і документів (грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи ГЗЕ, які викликають сумнів у своїй справжності), огляд обладнання та матеріалів, які застосовувалися для підроблення грошових знаків, цінних паперів, лотерейних білетів, акцизних марок чи ГЗЕ або зберегли на собі сліди дій злочинця;

3) огляд транспортних засобів, що використовувалися для зберігання та перевезення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ.

Місцем події можуть бути приміщення, де виготовляють підробки, квартири, дачні будинки, склади чи інші сховища, де зберігають підроблені грошові знаки, державні цінні папери, білети державної лотереї, марки акцизного податку та ГЗЕ, поштові відділення чи приміщення кур'єрських служб, приміщення чи ділянка місцевості, де збувають фальшивки, робоче місце злочинця тощо. Під час огляду місця події виявляють сліди перебування й злочинної діяльності підозрюваного (як приклад, сліди рук і ніг, спеціальна література, чорнові записи, матеріали й речовини, з яких виготовляють підробки, верстати та інше).

Під час огляду місця події пошуку, фіксації й вилученню підлягають такі об'єкти:

- грошові знаки, державні цінні папери, білети державної лотереї, марки акцизного податку та ГЗЕ з ознаками підробки;
- справжні грошові знаки, державні цінні папери, білети державної лотереї, марки акцизного податку та ГЗЕ, що використовувалися як зразки;
- заготовки (нарізаний папір, металеві стрічки захисту, конфетті тощо);

– матеріали та речовини, що слугують сировиною для виготовлення підробок (туш, фарби, хімічні реактиви, металеві пластинки для кліше, шматки товстого скла та інше);

– комп'ютерна та копіювально-розмножувальна техніка, матеріальні носії інформації;

– верстати, інші прилади чи їх частини, що використовуються для виготовлення фальшивок (граверні інструменти, кліше, нумератори, типографічні знаки, набори, тонери, валики для прокату, фіксатори, фотозбільшувачі, освітлювальні лампи тощо);

– література з питань теорії та практики виготовлення кліше, хромування, поліграфії та/або фотографії;

– особисте листування підозрюваного, його блокноти, записні книжки та зошити, в яких можуть бути виявлені адреси й прізвища пов'язаних із ним осіб;

– конспекти спеціальної літератури, що вивчалася, рецептури фарб і хімічних речовин;

– залізничні, автобусні й інші квитки, за якими можна простежити виїзди підозрюваних, установити місця проживання цих осіб;

– машини для рахування грошей і матеріал для розфасування паперових грошових знаків по пачках.

До огляду слід залучати спеціаліста-криміналіста, який добре знає способи підроблення грошових знаків, державних цінних паперів і білетів державної лотереї, або спеціалістів у галузі інформатики й обчислювальної техніки, обізнаних із сучасною комп'ютерною та копіювальною технікою, що, відповідно, володіють нею.

Огляд місця затримання проводиться задля пошуку речей, викинутих чи прихованих злочинцем під час затримання. Рекомендується оглядати не лише місце фактичного затримання, а й усю ділянку місцевості, якою рухався злочинець із початку переслідування до моменту його затримання. Іноді виникає потреба оглянути одяг затриманих, тому що на ньому можуть зберегтися мікрочастинки сировини, використаної під час виготовлення підробок.

Як у межах огляду місця події, так і окремою слідчою (розшуковою) дією проводиться огляд підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок і ГЗЕ. Під час огляду паперових грошових знаків фіксують час і місце вилучення з обігу цих грошових купюр, їх кількість, назву держави й установи емітента, наявність та особливості підпису відповідальної особи установи-емітента, рік випуску грошового знаку, номінальну вартість цифрами та словами, серію й номер, розміри, специфіку малюнків та орнаменту, кількість написів, наявність водяного знаку, суміщеного малюнку, кодованого зображення, видимих і невидимих

захисних волокон, магнітного та флуоресцентного номерів, захисної стрічки, райдужного друку, мікротексту, прихованого номіналу, рельєфних елементів, орловського друку, антисканерної сітки, знаку для сліпих або флуоресцентного друку, колір флуоресценції в ультрафіолетових променях паперу грошового знака й окремих його фрагментів, властивості паперу та ступінь його зношення, а також забруднення купюр.

Під час огляду державних цінних паперів і білетів державної лотереї фіксують назву держави емітента, назву установи емітента, наявність та особливості підпису відповідальної особи установи-емітента, наявність й особливості печатки установи-емітента та/чи інших печаток, рік затвердження зразка чи рік випуску, серійний номер, міжнародний ідентифікаційний номер цінних паперів, вид державного цінного паперу та форму випуску (існування), кількість, тип (для акцій), розмір, наявність опису умов обігу державного цінного папера чи білета державної лотереї, наявність головного сюжету і напису з його найменуванням, наявність додаткових і фонових сюжетів та їх особливості, код для машинного контролю, наявність та особливості елементів захисту й властивості паперу.

Оглядаючи марку акцизного податку, треба зафіксувати:

– форму та розміри паперу, дизайн і кольорову гаму: марка для алкогольних напоїв вітчизняного виробництва, крім виноробної продукції, тобто для лікєро-горілчаної продукції, виготовляється у зеленій кольоровій гамі; для алкогольних напоїв вітчизняного виробництва, які є виноробною продукцією, – у червоній, для алкогольних напоїв імпортного виробництва, крім виноробної продукції (лікєро-горілчаної продукція), – у фіолетовій; для алкогольних напоїв імпортного виробництва, які є виноробною продукцією, – в оранжевій; для тютюнових виробів вітчизняного виробництва (з фільтром і без фільтра) – у зеленій, для тютюнових виробів імпортного виробництва (з фільтром і без фільтра) – у синій кольоровій гамі;

– наявність і зміст реквізитів: слова «Україна», «марка акцизного податку», «тютюнові вироби», позначення виду марки, що складається з початкових літер слів «алкоголь вітчизняний (лікєро-горілчана продукція)» – «АВ ЛГП», «алкоголь вітчизняний (виноробна продукція)» – «АВ ВП», «алкоголь імпортний (лікєро-горілчана продукція)» – «АІ ЛГП», «алкоголь імпортний (виноробна продукція)» – «АІ ВП», «тютюн вітчизняний з фільтром» – «ТВ ЗФ», «тютюн вітчизняний без фільтра» – «ТВ БФ», «тютюн імпортний з фільтром» – «ТІ ЗФ», «тютюн імпортний без фільтра» – «ТІ БФ»;

– індекс регіону України (згідно з додатком), що відповідає місцезнаходженню виробника продукції, позначений двома цифрами (для маркування вітчизняної продукції), серія із чотирьох літер і шестизначний номер, два двозначних числа (місяць і рік, коли вироблено марки для алкогольних напоїв) або двозначне й однозначне числа (рік і квартал, коли вироблено

марки для тютюнових виробів) через скісну ризку та сума акцизного податку (для алкогольних напоїв), сплаченого за одиницю продукції, з точністю до тисячного знака);

– наявність та особливості елементів захисту (голографічної смужки, захисних волокон на поверхні й у товщі паперової маси тощо);

– властивості паперу та фарби.

Під час огляду ГЗЕ необхідно зафіксувати розміри та товщину елемента, структуру матеріалу, дизайн і кольорову гаму, наявність і зміст логотипу, наявність та особливості фарбування й окантування, наявність та особливості елементів захисту (голографічного мікротексту, мікромалюнку тощо) та цифрової наскрізної нумерації.

Проводячи огляд підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, лотерейних білетів, акцизних марок і ГЗЕ, слід дотримуватися таких загальних правил:

– бути акуратним, щоб не пошкодити, не знищити чи не забруднити їх;

– спочатку перевірити наявність слідів рук людини на їх поверхні чи інших мікрооб'єктів;

– не робити жодних записів на самому об'єкті огляду.

Такий огляд бажано здійснювати із застосуванням технічних засобів і за участі спеціалістів, оскільки для опису банкнот потрібні знання специфічних термінів. Рекомендується використовувати додаткові засоби фіксації – фотографування чи відеозапис.

Обшук може проводитися за місцем проживання та роботи підозрюваного, його рідних, близьких або знайомих; у приміщенні, яке перебуває у власності підозрюваного, в орендованому приміщенні чи у транспортному засобі. Також під час розслідування проводиться особистий обшук.

Під час підготовки до обшуку треба вирішити питання щодо належного технічного оснащення для пошуку, фіксації, огляду та вилучення предметів обшуку, достатньої кількості понятих з урахуванням площі об'єкта обшуку, залучення спеціалістів-криміналістів і спеціалістів у галузі інформатики й обчислювальної техніки.

Під час обшуку виявленню, фіксації та вилученню підлягають:

– підроблені грошові знаки, державні цінні папери, лотерейні білети, акцизні марки та ГЗЕ;

– сировина й устаткування, що використовувалося для виготовлення підробок;

– комп'ютерна та копіювально-множилна техніка;

– спеціальна література, чорнові записи, різні квитанції й особиста переписка, пакувальний матеріал тощо.

Під час обшуку слідчий має право здійснювати необхідні вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани та схеми, виготовляти

графічні зображення житла, що обшукується, чи іншого володіння особи або окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі та документи, що мають значення для кримінального провадження. Предмети, вилучені законом з обігу, підлягають вилученню незалежно від їх стосунку до кримінального провадження. Вилучені речі та документи, що не входять до переліку, щодо якого прямо надано дозвіл на відшукання в ухвалі про дозвіл на проведення обшуку, та не належать до предметів, вилучених законом із законного обігу, вважаються тимчасово вилученим майном.

Допит підозрюваного. Предмет допиту підозрюваного становлять обставини, пов'язані зі з'ясуванням таких питань:

- які дії були вчинені злочинцем (виготовлення, збут, виготовлення та збут, зберігання, перевезення/ввезення, пересилання);
- чи були масове або систематичне виготовлення чи реалізація;
- чи є співучасники й якою була їх роль у вчиненні злочину;
- якими були мотиви здійснення злочинних дій;
- яким чином маскувалася злочинна діяльність і які способи маскуван-
ня використовувались;
- чи склалися фальсифіковані документи для полегшення вчинення
злочинних дій (договори, угоди);
- яким шляхом і за допомогою яких засобів здійснювався збут фаль-
шивок;
- як і ким здійснювався збут;
- як була отримана сировина, що використовувалася для виготовлен-
ня підробок;
- наявність зв'язку з іншими особами, мотиви злочинної діяльності;
- яким чином здійснювалася діяльність злочинців з підготовки до вчи-
нення злочину;
- яка технологія підроблення використовувалася й чому;
- у чому детально полягає сутність технологічного процесу виготов-
лення підробок тощо.

Для попередження можливої відмови підозрюваного від власних показань рекомендується використовувати технічні засоби фіксації перебігу та результатів допиту (звук-, відеозапис). Окрім того, застосування технічних засобів дозволить детальніше зафіксувати інформацію про технології виробництва фальшивок.

Допит свідків. Як свідки можуть бути допитані особи, які виявили пі-
дробку; особи, яким з певних джерел стала відома інформація про причет-
ність конкретних осіб до вчинення злочину; сусіди, рідні, близькі, колеги та
друзі підозрюваного, кур'єри, особи, які залучалися до проведення окремих
гласних і негласних слідчих (розшукових) дій як поняті; співробітники право-
охоронних органів, які здійснювали затримання чи контроль за вчиненням

злочину, та інші. Перелік обставин, що підлягають з'ясуванню під час допиту свідків зазначених категорій, залежить від рівня їх обізнаності. Зокрема, в разі виявлення підроблених грошових знаків важливим є опис зовнішності особи, яка їх використала як платіжний засіб (важливо для розшуку й ідентифікації). У ситуації, коли особу вже встановили, предметом допиту є будь-яка інформація про підозрюваного та обставини вчинення ним злочину.

Слідчий експеримент проводиться з метою:

– перевірки наявності у підозрюваного певних знань і навичок виготовлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку та ГЗЕ у відповідності до встановленого способу підроблення;

– можливості вчинення окремих дій у певних умовах;

– достовірності інформації щодо використання для виготовлення підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, лотерейних білетів, акцизних марок і ГЗЕ саме того обладнання, інструментів і матеріалів, які були вилучені під час розслідування;

– можливості виготовлення певної кількості підроблених грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, акцизних марок і ГЗЕ за певний час і в певних умовах з використанням спеціального обладнання, інструментів і матеріалів.

Пред'явлення для впізнання особи проводиться зазвичай у разі збуту фальшивих грошових знаків, державних цінних паперів, лотерейних білетів, акцизних марок і ГЗЕ у тих випадках, коли свідки-очевидці добре запам'ятали ознаки зовнішності збувальника й стверджують про можливість такого впізнання. Така слідча (розшукова) дія проводиться після допиту свідків та успішної реалізації пошукових заходів, які можуть закінчитися затриманням особи, підозрюваної у збуті підроблених грошових знаків.

Технічна експертиза документів поділяється на експертизу реквізитів документів, експертизу друкарських форм та експертизу матеріалів документів.

Головними завданнями *технічної експертизи реквізитів документів* є такі:

– установлення ознак повного виготовлення підробленого грошового знаку, державного цінного паперу, лотерейного білету, акцизної марки чи ГЗЕ;

– установлення факту та способу внесення змін до справжніх банкнот грошових знаків, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи ГЗЕ та виявлення їх первинного змісту;

– установлення виду засобів підроблення та їх ідентифікація;

– визначення відносної давності виготовлення грошового знаку, державного цінного папера, білета державної лотереї, акцизної марки чи ГЗЕ;

– ідентифікація особи виготовлювача підробки за особливостями навичок виконавця у разі використання ним певної технології підроблення.

До головних завдань *експертизи друкарських форм* слід віднести такі:

– установлення особливостей виготовлення друкарських засобів (форм) і відображення їх у відбитках;

– установлення типу, системи, марки, моделі й інших класифікаційних категорій друкарської та копіювально-розмножувальної техніки, а також ідентифікація цих засобів за їх відбитками;

– установлення способу нанесення відтисків печаток чи штампів;

– ідентифікація печаток і штампів за їх відтисками;

– установлення типу й ідентифікація комп'ютерної техніки за виготовленими за їх допомогою грошовими знаками, державними цінними паперами, лотерейними білетами, акцизними марками чи ГЗЕ.

Експертизою матеріалів документів установлюються рід і вид (інша класифікаційна категорія) матеріалів, на яких і за допомогою яких виготовлявся грошовий знак, державний цінний папір, білет державної лотереї, марка акцизного податку чи ГЗЕ (папір, барвники, клейкі речовини та інше), а також їх спільна (різна) родова (групова) належність.

У разі призначення експертизи з метою встановлення відповідності способу виготовлення державного цінного паперу чи лотерейного білету певним зразкам як порівняльний матеріал надаються бланки справжніх документів державних цінних паперів і білетів державної лотереї з такими само поліграфічними даними (підприємство-емітент, рік видання, наклад, номер замовлення).

Під час розслідування злочинів цієї категорії також можуть призначатися й такі судові експертизи: *трасологічна* (у разі виявлення та необхідності дослідження слідів людини, транспортних засобів, рельєфних зображень на різних виробках, частин предмета тощо), *комп'ютерно-технічна* (у разі виявлення комп'ютерно-технічних засобів, за допомогою яких, імовірно, виготовлялися фальшивки), *почеркознавча* (у разі виявлення рукописних чорнових записів) та *експертиза матеріалів, речовин і виробів* (зокрема матеріалів, з використанням яких виготовлялися підроблені грошові інструменти).

Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань

1. Що є предметом злочинів, передбачених ст. 199 КК України?
2. Які існують способи вчинення злочинів цієї категорії?
3. Які сліди є характерними для цих злочинів?
4. Ким учиняються й у чому полягають особливості злочинців цієї категорії?

Глава 34. Методика розслідування підроблення грошей та інших грошових інструментів

5. Які тактичні завдання мають вирішуватися під час розслідування?
6. Які існують типові слідчі ситуації та якими є завдання й алгоритми дій, що їм відповідають, характерні для початкового етапу розслідування підроблень грошових інструментів?
7. Які існують типові слідчі ситуації та якими є завдання й алгоритми дій, що їм відповідають, характерні для наступного етапу розслідування?
8. У чому полягають особливості проведення огляду в разі розслідування підроблень грошових інструментів?
9. У чому полягають в цьому разі особливості проведення допитів?
10. Назвіть типові завдання обшуку під час розслідування підроблень грошових інструментів.
11. Назвіть типові види слідчого експерименту та їх завдання.
12. Які експертизи проводяться під час розслідування цієї категорії злочинів?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ IV «КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА»

1. Айков Д. Компьютерные преступления : Руководство по борьбе с компьютерными преступлениями / Д. Айков, К. Сейгер, У. Фонсторх ; пер. с англ. А. И. Воропаева и Г. Г. Трехалина. – М. : Мир, 1999. – 351 с.
2. Аленин Ю. П. Расследование тяжких преступлений : науч.-практ. пособие / Ю. П. Аленин, В. В. Тищенко, Л. И. Аркуша. – Одесса : Одиссей, 2006. – 256 с.
3. Бородулин А. И. Убийства по найму (криминалистическая характеристика методики расследования) / А. И. Бородулин ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : Новый Юрист, 1997. – 82 с.
4. Бояров В. И. Убийства, совершенные в процессе противостояния организованных преступных группировок (особенности расследования) : метод. пособие / В. И. Бояров. – Харьков : КримАрт, 1997. – 132 с.
5. Весельський В. Криміналістична характеристика злочинів / В. Весельський // Право України. – 2001. – № 5. – С. 112–114.
6. Вехов В. Б. Расследование компьютерных преступлений в странах СНГ : монография / В. Б. Вехов, В. А. Голубев. – Волгоград : Изд-во Волгогр. акад. МВД России, 2004. – 304 с.
7. Виноградов С. В. Доказывание виновности несовершеннолетнего в изнасиловании / С. В. Виноградов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1986. – 80 с.
8. Виноградов С. В. Расследование квартирных краж: типовые программы : учеб.-метод. пособие / С. В. Виноградов, В. Е. Капитонов, В. П. Питрунев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1990. – 64 с.
9. Волобуев А. Ф. Слідча профілактика: сучасний стан і шляхи вдосконалення / А. Ф. Волобуев, В. А. Журавель // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 1 (44). – С. 155–164.
10. Волобуев А. Ф. Загальні положення криміналістичної методики : лекція / А. Ф. Волобуев. – Харків : Ун-т внутр. справ, 1996. – 36 с.
11. Волобуев А. Ф. Профілактична діяльність слідчого при розслідуванні злочинів : лекція / А. Ф. Волобуев. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – 28 с.
12. Волобуев А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва : монографія / А. Ф. Волобуев. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 336 с.

13. Волобуєв А. Ф. Проблемні питання розслідування окремих видів шахрайств / А. Ф. Волобуєв, Т. А. Пазинич // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2003. – Вип. 3. – С. 124–131.

14. Гроші в Україні: факти і документи / М. Ф. Дмитрієнко, В. А. Ющенко, В. М. Литвин, Л. В. Яковлева. – Київ : ARC-Ukraine, 1998. – 454 с.

15. Дерягин Г. Б. Особенности судебно-медицинской экспертизы при половых преступлениях / Г. Б. Дерягин, П. И. Сидоров, А. Г. Соловьев // Судебно-медицинская экспертиза. – 2002. – № 5. – С. 45–46.

16. Дубровицкая Л. П. Планирование расследования : учеб. пособие / Л. П. Дубровицкая, И. М. Лузгин. – М. : ВШ МВД СССР, 1972. – 53 с.

17. Духно Н. А. Расследование экологических преступлений : лекция / Н. А. Духно, Ю. Г. Корухов. – М. : Юрид. ин-т МИИТа, 2001. – 20 с.

18. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Харків : Апостіль, 2012. – 304 с.

19. Егошин В. В. Методика расследования незаконной охоты : учеб. пособие / В. В. Егошин ; под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 136 с.

20. Еркенов В. Е. Методика расследования незаконного занятия рыбным промыслом (по материалам Казахской ССР) : учеб. пособие / В. Е. Еркенов ; под ред. И. М. Лузгина. – Караганда : КВШ МВД СССР, 1984. – 92 с.

21. Звирбуль А. К. Расследование краж, грабежей и разбойных нападений / А. К. Звирбуль, В. И. Смыслов. – М. : ВЮЗИ, 1982. – 121 с.

22. Здоровко С. Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими групами : метод. рек. / С. Ф. Здоровко. – Харків : 2002. – 48 с.

23. Книженко С. О. Криміналістична характеристика злочинів проти довкілля та її структурні елементи / С. О. Книженко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2004. – № 1. – С. 150–155.

24. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : учеб. пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Харьков : Юрид. ин-т, 1985. – 93 с.

25. Комп'ютерна злочинність : навч. посіб. / [П. Д. Біленчук, В. В. Бут, В. Д. Гавловський та ін.]. – Київ : Атіка, 2002. – 240 с.

26. Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования : монография / В. Е. Коновалова. – Харьков : Факт, 2001. – 311 с.

27. Конишева Л. П. Использование следователем психологических познаний при расследовании дел об изнасиловании несовершеннолетних : метод. пособие / Л. П. Конишева, М. М. Коченов. – М. : ВНИИ проблем законности и правопорядка, 1989. – 52 с.

28. Криміналістична профілактика економічних злочинів : наук.-практ. посіб. / [С. В. Великанов, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. А. Журавля. – Харків : Харків юрид., 2006. – 236 с.

29. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования / В. Н. Кудрявцев – М. : Форум ; Инфра-М, 1998. – 216 с.

30. Ларичев В. Д. Коммерческое мошенничество в России. Способы совершения. Методы защиты : монография / В. Д. Ларичев, Г. М. Спиринов. – М. : Экзамен, 2001. – 256 с.

31. Лисенко В. М. Розслідування злочинів щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів : наук.-практ. посіб. / В. М. Лисенко О. В. Одерій. – Харків : Золоті сторінки, 2004. – 164 с.

32. Лысенко В. В. Расследование вымогательств / В. В. Лысенко. – Харьков : Ун-т внутр. дел, 1996. – 156 с.

33. Макаренко Є. І. Крадіжки з квартир: мистецтво розслідування : монографія / Є. І. Макаренко. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 150 с.

34. Малярова В. О. Розслідування злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків: теорія та практика : монографія / В. О. Малярова. – Харків : Золота миля, 2013. – 365 с.

35. Малярова В. О., Криміналістичні методики окремих видів злочинів: проблеми побудови / В. О. Малярова // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». – 2015. – Вип. 1, ч. 2. – С. 302–310.

36. Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ : монография / Г. А. Матусовский. – Харьков : Консум, 1999. – 480 с.

37. Матюшкова Т. П. Допит неповнолітньої потерпілої від сексуальних злочинів: деякі питання підготовки та проведення / Т. П. Матюшкова // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2004. – № 1 (26). – С. 143–150.

38. Мишин А. В. Расследование и предупреждение поджогов личного имущества граждан / А. В. Мишин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1991. – 128 с.

39. Мысливый В. А. Борьба органов внутренних дел с дорожно-транспортными происшествиями, связанными с причинением вреда переходам : учеб. пособие / В. А. Мысливый. – Киев : КВШ МВД СССР, 1990. – 84 с.

40. Научная организация труда следователя : пособие для следователей органов внутр. дел. – Киев : МВД УССР, 1973. – 181 с.

41. Павлова Н. В. Розслідування шахрайств при укладанні цивільно-правових угод щодо відчуження житла : монографія / Н. В. Павлова ; за заг. ред. Є. І. Макаренка. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – 176 с.

42. Пазинич Т. А. Особливості сучасних шахрайств та вплив їх на методику розслідування / Т. А. Пазинич // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 4. – С. 243–248.

43. Печерский В. В. Допрос несовершеннолетней потерпевшей на предварительном следствии и в суде. Изнасилование : монография / В. В. Печерский, С. Ю. Ревтова. – Гродно : ГрГУ, 2003. – 260 с.

44. Польщиков В. В. Особливості розслідування нерозкритих умисних вбивств / В. В. Польщиков // Прокуратура, людина, держава. – 2004. – № 11 (41). – С. 108–114.

45. Попов И. А. Расследование пожаров. Правовое регулирование. Организация и методика : учеб. пособие / И. А. Попов. – М. : ЮрИнфоР, 1998. – 308 с.

46. Протидія економічній злочинності : монографія / [П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін.]. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с.

47. Розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів : метод. рек. / упоряд.: В. О. Малярова, О. О. Андреев ; МВС України, Голов. упр. МВС України в Харків. обл. ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : [б. в.], 2009. – 27 с.

48. Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / [В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. – Харків : Право, 2006. – 624 с.

49. Розслідування злочинів, пов'язаних із вчиненням дорожньо-транспортних пригод : метод. рек. / за заг. ред. П. В. Коляди. – Київ : РВВ МВС України, 2004. – 255 с.

50. Розслідування обставин дорожньо-транспортних пригод : метод. рек. / авт.-уклад.: С. О. Шевцов, К. В. Дубонос. – Харків : Факт, 2003. – 191 с.

51. Саїнчин О. С. Розкриття і розслідування умисних убивств: концептуальні і практичні основи : монографія / О. С. Саїнчин. – Одеса : Юрид. літ., 2004. – 408 с.

52. Салтевский М. В. Осмотр компьютерных средств на месте происшествия : метод. рек. / М. В. Салтевский, М. Г. Щербаковский, В. А. Губанов. – Харьков : НИИ изучения проблем преступности АПрНУ, 1999. – 11 с.

53. Самойленко О. А. Особливості розслідування викрадень майна, вчинених із використанням комп'ютерних технологій : монографія / О. А. Самойленко. – Київ : КНТ, 2009. – 328 с.

54. Степанюк Р. Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія / Р. Л. Степанюк ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. – Харків : НікаНова, 2012. – 382 с.

55. Синчук В. Л. Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення : монографія / В. Л. Синчук ; за ред. В. А. Журавля. – Харків : Харків юрид., 2005. – 288 с.

56. Тагаев Н. Н. Следы крови в следственной и экспертной практике : [метод. пособие] / Н. Н. Тагаев. – Харьков : Консум, 2000. – 128 с.
57. Тищенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія / В. В. Тищенко. – Одеса : Фенікс, 2007. – 260 с.
58. Тищенко В. В. Корисливо-насильницькі злочини: криміналістичний аналіз : монографія / В. В. Тищенко. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – 360 с.
59. Фрідман І. Я. Попередження злочинів у криміналістиці та судовій експертизі / І. Я. Фрідман // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2001. – Вип. 1. – С. 51–58.
60. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) : навч. посіб. / С. С. Чернявський ; за заг. ред. О. М. Джужи. – Київ : Юрінком Інтер, 2003. – 264 с.
61. Шаров А. В. Расследование мошенничества в сфере оборота жилища : учеб.-практ. пособие / А. В. Шаров. – М. : Юрлитинформ, 2005. – 208 с.
62. Щербаковский М. Г. Проблемы выявления, фиксации и изъятия следов преступлений, совершенных с применением компьютерных технологий / М. Г. Щербаковский // Збірник наукових праць Харківського центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. – 2004. – Вип. 9. – С. 278–309.
63. Экологические преступления: квалификация и методика расследования / [Гавриш С. Б., Матусовский Г. А., Салтевский М. В. и др.] ; под общ. ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. – Харьков : Глобус, 1994. – 226 с.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ

1. Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
2. Господарський кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
4. Кодекс України про надра : закон України від 27 лип. 1994 р. № 132/94-вр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр>.
5. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2011 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

7. Лісовий кодекс України : закон України від 21 січ. 1994 р. № 3852-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.

8. Про банки і банківську діяльність : закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.

9. Про екологічну експертизу : закон України від 9 лют. 1995 р. № 45/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45/95-вр>.

10. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними : закон України від 15 лют. 1995 р. № 62/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-вр>.

11. Про наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги і прекурсори : закон України від 15 лют. 1995 р. № 60/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр>.

12. Про Національне антикорупційне бюро України : закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18>.

13. Про Національний банк України : закон України від 20 трав. 1999 р. № 679-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.

14. Про Національну поліцію : закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

15. Про оперативну-розшукову діяльність : закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.

16. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : закон України від 30 черв. 1993 р. № 3341-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12>.

17. Про охорону навколишнього природного середовища : закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

18. Про судову експертизу : закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>.

19. Про тваринний світ : закон України від 13 груд. 2001 р. № 2894-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14>.

20. Про цінні папери та фондовий ринок : закон України від 23 лют. 2006 р. № 3480-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.

21. Цивільний кодекс України : закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

22. Порядок провадження діяльності, пов'язаної з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, та контролю за їх обігом : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 черв. 2009 р. № 589 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/589-2009-п>.

23. Правила дорожнього руху України : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовт. 2001 р. № 1306 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п>.

24. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів : постанова Кабінету Міністрів України від 6 трав. 2000 р. № 770 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-п>.

25. Інструкція з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України : затв. наказом МВС України від 10 верес. 2009 р. № 390 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 82. – Ст. 2794.

26. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : затв. наказом Ген. прокуратури України, МВС, СБУ, Адміністрації Держ. прикордон. служби України, М-ва фінансів України, М-ва юстиції України від 16 листоп. 2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.

27. Інструкція про порядок ведення єдиного обліку в органах поліції заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події : затв. наказом МВС України від 6 листоп. 2015 р. № 1377 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1498-15>.

28. Інструкція про порядок формування, ведення та використання оперативно-довідкового і дактилоскопічного обліку в органах внутрішніх справ та органах (установах) кримінально-виконавчої системи України : затв. наказом МВС України та Держ. департаменту з питань виконання покарань від 23 серп. 2002 р. № 823/188 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 37. – Ст. 1762.

29. Інструкція про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України : затв. наказом МВС України від 11 верес. 2001 р. № 785 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1066-01>.

30. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень в системі Служби безпеки України : затв. наказом

Служби безпеки України від 29 трав. 2015 р. № 371 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 56. – Ст. 1844.

31. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 17 січ. 1995 р. № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95>.

32. Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : затв. наказом МВС України від 3 листоп. 2015 р. № 1343 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15>.

33. Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України : затв. наказом МВС України від 12 жовт. 2009 р. № 436 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1256-09>.

34. Положення про медичний огляд кандидатів у водії та водіїв транспортних засобів : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України та МВС України від 31 січ. 2013 р. № 65/80 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0308-13>.

35. Порядок проведення судово-психіатричної експертизи : затв. наказом М-ва охорони здоров'я України від 8 жовт. 2001 р. № 397 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0219-02>.

36. Правила визначення платіжних ознак та обміну банкнот, розмінних та обігових монет національної валюти України : затв. постановою Правління Національного банку України від 23 жовт. 2013 р. № 422 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 91. – Ст. 3353.

37. Про затвердження Інструкції з організації розшуку осіб органами внутрішніх справ України : наказ МВС України від 29 лип. 2002 р. № 765ДСК. – Служб. док.

38. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

39. Про затвердження Положення про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр та територіальні науково-дослідні експертно-криміналістичні центри МВС України : наказ МВС України від 31 січ. 2017 р. № 77 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.cct.com.ua/2017/31.01.2017_77.htm.

40. Про затвердження таблиць невеликих, великих та особливо великих розмірів наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, які знаходяться у незаконному обігу : наказ М-ва охорони здоров'я України від 1 серп. 2000 р. № 188 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-00>.

41. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України : наказ МВС України від 6 лип. 2017 р. № 570 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17>.

42. Про порядок обліку фактів звернення та доставлення до заходів охорони здоров'я осіб у зв'язку із заподіянням їм тілесних ушкоджень кримінального характеру та інформування про такі випадки органів і підрозділів поліції : наказ МВС України та М-ва охорони здоров'я України від 6 лип. 2016 р. № 612/679 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 64. – Ст. 2160.

43. Про практику застосування судами України законодавства у справах про деякі злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, а також про адміністративні правопорушення на транспорті : постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 груд. 2005 р. № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-05>.

44. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 1997 р. № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97>.

45. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я людини : постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лют. 2003 р. № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.

46. Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-02>.

47. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 2008 р. № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.

48. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля : постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 груд. 2004 р. № 17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.

49. Про судову практику у справах про хуліганство : постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 груд. 2006 р. № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va010700-06>.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин 228

Вбивства, вчинені в умовах неочевидності 23

Вбивства, вчинені в умовах очевидності 23

Версія 13

загальна 76

конкретна 76

окрема 30

типова 13, 112

Взаємодія при розслідуванні злочинів 21

Вимагання 105

Виявлення трупа з ознаками насильницької смерті 28

Виявлення частин трупа 29

Грабежі 89

Дорожньо-транспортна пригода 202

Експертиза судова

автотехнічна 225

агротехнічна 244

ґрунтознавча 67, 79

екологічна 199

економічна 121

електротехнічна 141

інженерно-транспортна 225

медична 142

наркотичних засобів 244

пожежно-технічна 141

почеркознавча 121

товарознавча 88

Заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем 167

Заява про зникнення людини 29

Зґвалтування 43

Зґвалтування, вчинені знайомою потерпілому особою 43
Зґвалтування, вчинені незнайомою потерпілому особою 45
Зловживанням довірою при шахрайстві 145
Злочини проти довкілля (екологічні злочини) 182

Інценування 26, 109

Календарне планування 20

Класифікація

вбивств 23

екологічних злочинів 182

зґвалтувань 43

злочинів, пов'язаних з виникненням пожеж 123

крадіжок 68

шахрайств 145–146

Комп'ютерна інформація 261

Комп'ютерні злочинці 264

кібершахраї 265

крекери 265

пірати 265

фрікі 265

хакери 264

Комп'ютерні злочини 261

Комп'ютерна технологія 261

Крадіжка 68

Криміналістична

методика 8

тактика 7

техніка 6

характеристика злочинів 9

Механізм дорожньо-транспортної пригоди 204

Наркотичні засоби 227

Наступний етап розслідування 31

Огляд

місця події 32

трупа 33

Організація розслідування 20

Осередок пожежі 136

- План розслідування загальний** 18
- План розслідування окремий** 19
- Планування розслідування злочинів** 15
- Пожежа** 123
- Початковий етап розслідування** 11
- Прекурсори** 229
- Привласнення майна** 167
- Принципи планування** 16
- Приховування факту смерті особи** 26
- Психотропні речовини** 228

- Розбій** 89
- Розтрата майна** 167

- Сліди (ознаки) підпалу** 129
- Сліди (ознаки) порушення правил пожежної безпеки** 129
- Слідча ситуація** 12
- Службова особа** 202
- Способи вбивства, не пов'язані із заподіянням тілесних ушкоджень** 25
- Способи вбивства, пов'язані із заподіянням тілесних ушкоджень** 24
- Структура письмового плану розслідування** 17
- Судово-медична експертиза**
 - живих осіб 35
 - речових доказів 35
 - трупа 34

- Шахрайство** 144

ЗМІСТ

Розділ IV. КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА

Глава 19. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ	5
§ 1. Криміналістична методика як розділ науки криміналістики	5
§ 2. Структура методики розслідування злочинів окремих видів	8
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	14
Глава 20. ПЛАНУВАННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ	
РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ	15
§ 1. Поняття та значення планування розслідування злочинів	15
§ 2. Структура та правила складання письмового плану	
розслідування	16
§ 3. Особливості планування розслідування	
слідчо-оперативною групою	18
§ 4. Планування роботи слідчого у кількох кримінальних	
провадженнях, що перебувають у його віданні	19
§ 5. Поняття та значення організації розслідування злочинів	20
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	22
Глава 21. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ	
І ЗАПОДІЯННЯ ТІЛЕСНИХ УШКОДЖЕНЬ	23
§ 1. Криміналістична характеристика вбивств і тяжких тілесних	
ушкоджень, що спричинили смерть	23
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження	
та початкового етапу розслідування вбивства	27
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування вбивств	31
§ 4. Особливості тактики проведення окремих	
слідчих (розшукових) дій	32
§ 5. Криміналістична характеристика заподіяння умисних	
тілесних ушкоджень та особливості їх розслідування	38
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	41
Глава 22. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗГВАЛТУВАНЬ	43
§ 1. Криміналістична класифікація та характеристика згвалтувань	43
§ 2. Особливості відкриття кримінальних проваджень	
про згвалтування та початкового етапу їх розслідування	47
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування згвалтувань	52
§ 4. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій	54
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	67

Глава 23. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖОК.....	68
§ 1. Криміналістична характеристика крадіжок.....	68
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування крадіжки з проникненням у приміщення	73
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування крадіжок	78
§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій	80
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>88</i>
Глава 24. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ ТА РОЗБОЇВ.....	89
§ 1. Криміналістична характеристика грабедів та розбоїв	89
§ 2. Початковий етап розслідування грабедів і розбоїв.....	95
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування грабедів і розбоїв	99
§ 4. Особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій.....	100
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>103</i>
Глава 25. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ВИМАГАНЬ.....	105
§ 1. Криміналістична характеристика вимагань.....	105
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування	111
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування.....	113
§ 4. Особливості тактики окремих слідчих (розшукових) дій	114
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>121</i>
Глава 26. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПОЖЕЖАМИ.....	122
§ 1. Класифікація та криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із пожежами.....	122
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із виникненням пожеж.....	131
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування злочинів, пов'язаних із виникненням пожеж.....	134
§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій	135
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>143</i>

Глава 27. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ	144
§ 1. Криміналістична характеристика та класифікація шахрайств	144
§ 2. Криміналістична характеристика й особливості розслідування шахрайств, що вчинюються у сфері задоволення повсякденних потреб людини	146
§ 3. Криміналістична характеристика й особливості розслідування шахрайств, що вчинюються у побутовій сфері.....	149
§ 4. Криміналістична характеристика й особливості розслідування шахрайств, що вчиняються у сфері функціонування державних та інших суспільних інститутів.....	152
§ 5. Криміналістична характеристика й особливості розслідування шахрайств, що вчиняються у сфері підприємницької діяльності	157
§ 6. Криміналістична характеристика й особливості розслідування шахрайств, що вчиняються у сфері використання електронних технологій.....	161
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>166</i>
Глава 28. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ.....	167
§ 1. Криміналістична характеристика привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем	167
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування	170
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування.....	173
§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій	176
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>181</i>
Глава 29. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ	182
§ 1. Криміналістична класифікація та характеристика екологічних злочинів	182
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування екологічних злочинів.....	190
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування екологічних злочинів	193
§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій	195
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>200</i>

Глава 30. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ БЕЗПЕКИ РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ	202
§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із порушенням правил безпеки руху та експлуатації транспорту.....	202
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування	210
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування	217
§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій	218
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>226</i>
Глава 31. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ.....	227
§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів.....	227
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування	233
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування.....	237
§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій	240
<i>Завдання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	<i>244</i>
Глава 32. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ХУЛІГАНСТВА	245
§ 1. Криміналістична характеристика хуліганства	245
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження та початкового й наступного етапів розслідування	249
§ 3. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій	252
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань.....</i>	<i>260</i>
Глава 33. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРІВ, СИСТЕМ І КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ.....	261
§ 1. Криміналістична характеристика комп'ютерних злочинів.....	261
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження та початкового етапу розслідування комп'ютерних злочинів	265
§ 3. Особливості наступного етапу розслідування комп'ютерних злочинів	267

§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій	268
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	274
Глава 34. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ПІДРОБЛЕННЯ ГРОШЕЙ ТА ІНШИХ ГРОШОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ	275
§ 1. Криміналістична характеристика підроблення грошей та інших грошових інструментів	275
§ 2. Особливості відкриття кримінального провадження, початкового та наступного етапів розслідування	282
§ 3. Особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій	287
<i>Питання для самоперевірки та контролю засвоєння знань</i>	293
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ І РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ	295
Література до розділу IV «Криміналістична методика»	295
Нормативно-правові акти	299
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	304

К82 **Криміналістика** : підручник : у 2 т. Т. 2 / [А. Ф. Волобуєв, О. В. Одерій, Р. Л. Степанюк та ін.] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Малярової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – 312 с.

ISBN 978-966-610-230-3

ISBN 978-966-610-232-7 (Т. 2)

У другому томі підручника, підготовленого за програмою навчальної дисципліни «Криміналістика», затвердженої для викладання в Харківському національному університеті внутрішніх справ, викладено питання криміналістичної методики, надано практичні рекомендації щодо розслідування злочинів.

Підручник орієнтовано на підготовку фахівців для підрозділів досудового розслідування Національної поліції України, але він може бути корисним також і для інших осіб, які навчаються чи викладають у ВНЗ МВС України, практичних працівників органів правопорядку і використовуватись в інших юридичних ВНЗ.

УДК 343.98(477)(075.8)

ББК 67.9(4УКР)62я73

Навчальне видання

Волобуєв Анатолій Федорович
Одерій Олексій Володимирович
Степанюк Руслан Леонтійович та ін.

КРИМІНАЛІСТИКА

Підручник

У двох томах
Том 2

Редагування: *М. В. Цветкова-Верніченко, П. О. Білоус*

Внесення правок: *М. В. Цветкова-Верніченко*

Комп'ютерне верстання: *А. О. Зозуля*

Дизайн обкладинки: *А. С. Тяпкін*

Підпис. до друку 10.10.2017. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 18,2.

Обл.-вид. арк. 19,15. Тир. 400 пр. Зам. № 2017-11.

Видавець і виготовлювач –

Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.